

ISSN 2663-9009 (Print)

ISSN 2663-9017 (Online)

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ**

НАУКОВИЙ ВІСНИК СІВЕРЩИНИ.

**СЕРІЯ: ОСВІТА. СОЦІАЛЬНІ
ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (3)

Чернігів 2019

УДК (051)[378+33+159.9]

НЗ4

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02

Рекомендовано до друку вченою радою Академії Державної пенітенціарної служби (протокол № 15 від 28 листопада 2019 р.).

НЗ4 **Науковий вісник Сіверщини.** Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки: науковий журнал / Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПіС, 2019. № 2 (3). 208 с.

У цьому випуску журналу «Науковий вісник Сіверщини. Серія: Соціальні та поведінкові науки» вміщено статті, присвячені науковим проблемам педагогічних, економічних, соціальних та поведінкових наук; актуальним питанням освітньої діяльності; соціально-психологічним аспектам діяльності персоналу в установах виконання покарань та особливостям управління кримінально-виконавчою системою.

Видання буде корисним для науковців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів закладів вищої освіти.

УДК (051)[378+33+159.9]

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Тогочинський О. М., доктор педагогічних наук, професор; заслужений працівник освіти України.

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Гончаренко О. Г., доктор економічних наук, професор;

Разумейко Н. С., кандидат педагогічних наук, доцент;

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Кравчук Г. В., доктор економічних наук, професор; **Гаркуша С. В.,** доктор педагогічних наук, професор; **Пліско В. І.,** доктор педагогічних наук, професор; **Бевз Г. М.,** доктор психологічних наук; **Чебоненко С. О.,** кандидат педагогічних наук, доцент; **Аніщенко В. О.,** кандидат технічних наук, доцент; **Шлімакова І. І.,** кандидат психологічних наук, доцент; **Сіренко К. Ю.,** кандидат економічних наук; **Вайнос Смальскис,** доктор наук, професор; Інститут державного управління (Литовська Республіка); **Чу В. Нгуєн,** доктор наук, Університет Хьюстон Даунтаун, Коледж Бізнесу (Сполучені штати Америки); **Маурісіо Гаріта Гутьєррес,** доктор наук, Університет Франциско Маррокін (Гватемала); **Рупам Мажумдер,** доцент кафедри менеджменту, Салезіанський коледж, Філія Північно-Бенгальського університету (Індія); **Чуреа Марія,** доктор наук, Університет Петрошани, (Румунія); **Четин Бекташ,** доктор наук, професор; Університет Газіосманпаша (Турція); **Олександра Кузьор,** хабілітований доктор гуманітарних наук, факультет організації та управління, Сілезький технічний університет (Забже, Польща); **Майкл Е. Нільсен,** доктор наук, професор, завідувач кафедри психології, Університет штату Джорджія (США).

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР: **Аніщенко В. О.,** кандидат технічних наук, доцент.

ISSN 2663-9009 (Print)

ISSN 2663-9017 (Online)

**MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE
ACADEMY OF THE STATE PENITENTIARY SERVICE**

**SCIENTIFIC HERALD
OF SIVERSHCHYNA.**

**SERIES: EDUCATION. SOCIAL
AND BEHAVIOURAL SCIENCES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2 (3)

Chernihiv 2019

UDC (051)[378+33+159.9]

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02

Recommended for printing by Academic Council of Academy of the State Penitentiary Service (Protocol № 15 on November 28, 2019).

Scientific Herald of Sivershchyna. Series: Education. Social and Behavioural Sciences: a Scientific Journal / Academy of the State Penitentiary Service. Chernihiv: Academy of the SPS, 2019. № 2 (3). 208 p.

This issue of the journal “Scientific Herald of Sivershchyna. Series: Social and Behavioural Sciences” contains the articles devoted to scientific problems of pedagogical, economic, social and behavioural sciences; topical issues of educational activity; social and psychological aspects of personnel’s activities in penal institutions and the peculiarities of Criminal and Executive System managing.

The publication will be useful for scientists, teachers, postgraduates, masters and the students of higher educational institutions.

UDC (051)[378+33+159.9]

EDITOR-IN-CHIEF:

Togochynskyi O. M., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor; Honored Worker of Education of Ukraine.

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Honcharenko O. G., Doctor of Sciences (Economics), Professor;

Razumeiko N. S., Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor.

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Kravchuk H. V., Doctor of Sciences (Economics), Professor; **Harkusha S. V.**, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor; **Plisko V. I.**, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor; **Chebonenko S. O.**, Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor; **Anishchenko V. O.**, Ph.D. in Engineering, Associate Professor; **Shlimakova I. I.**, C in Psychology, Associate Professor; **Sirenko K. Yu.**, Ph.D. in Economics; **Bevz H. M.**, Doctor of Sciences (Psychology); **Vainius Smalskys**, Doctor of Sciences, Associate Professor Mykolas Romeris University Institute of Public Administration (Lithuania); **Nguyen Chu V.**, Ph.D. in Davies College of Business, University of Houston-Downtown (USA); **Mauricio Garita Gutierrez**, Doctor of Sciences, Universidad Francisco Marroquin (Guatemala); **Rupam Majumder**, Assistant Professor in BBA department in Salesian college (West Bengal India); **Ciurea Maria**, Doctor of Sciences, University of Petrosani (Romania); **Cetin Bektas**, Doctor of Sciences, Professor; Tokat Gaziosmanpaşa (Turkey); **Aleksandra Kuzior**, Ph. D., Doctor of Sciences of Humanities, Associate Professor, Faculty of Organization and Management, Silesian University of Technology (Zabrze, Poland); **Michael E. Nielsen**, Ph. D., Doctor of Sciences (Psychology), Professor, Chair of Psychology Department, Georgia Southern University (USA).

RESPONSIBLE SECRETARY: Anishchenko V. O., Ph.D. in Engineering, Associate Professor.

ЗМІСТ

<i>Биконя О. П.</i> Формування у студентів економічних спеціальностей англomовної навчально-стратегічної компетентності	7
<i>Борець Ю. В.</i> Сучасні технології психологічного впливу як основа створення безпечного освітнього середовища у вищій школі	20
<i>Герасимова Е. М., Ніщимна С. О., Доній Н. Є.</i> Запитання як інструмент розвитку критичного мислення майбутніх юристів	30
<i>Гетта В. Г., Єрмак С. М.</i> Спілкування як складова професійної компетентності випускника закладу вищої освіти	45
<i>Доній Н. Є., Кравчук Г. В.</i> Погляд молоді на можливість обмеження свободи слова в українському соціальному просторі	55
<i>Кобальчинська Є. О., Балан О. С.</i> Формування системи оцінки використання потенціалу промислового підприємства	71
<i>Кузнєцов О. О.</i> Загальні та спеціальні компоненти інформатичної компетентності фахівця пенітенціарної системи	81
<i>Кулінська А. В., Гулень О. О.</i> Особливості реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку.....	92
<i>Лілік О. О., Шумейко З. Є.</i> Особливості реалізації синергетичного підходу в професійній підготовці майбутніх викладачів української мови і літератури.....	109
<i>Любич О. А.</i> Україна в літературі ХІХ ст.....	121
<i>Мірошніченко О. М.</i> Дослідження психосемантичного простору особистості курсантів академії на шляху професійного становлення.....	133
<i>Пилипенко В. М., Лисюк С. М., Ткаченко І. В.</i> Фізичне виховання курсантської молоді засобами спортивно-ігрової функції	146
<i>Попружна А. В.</i> Поховання козацької старшини на території храмів і монастирів Чернігова	157
<i>Снівак В. В.</i> Життєвий успіх у бароковому дискурсі	165
<i>Władysław Wornalkiewicz</i> Przyszłość → magistrala drogowa Hamburg-Szanghaj	178

CONTENT

Bykonia O. The formation of students of economic specialties of english learning and strategic competence.....	7
Borets Y. Modern technologies of psychological influence as a basis for creating a safe educational environment in higher education	20
Herasymova E. M., Nishchymna S. O., Donii N. Ye. Questions as a tool of future lawyers' critical thinking development	30
Hetta V., Yermak S. Intercourse as a part of a graduate's professional competence	45
Donii N., Kravchuk H. View of youth on the possibility of restricting freedom of speech in the ukrainian social space	55
Kobalchynska Ye., Balan O. Forming of system of estimation of the use of potential of industrial enterprise.....	71
Kuznetsov O. General and special components of informatics competence of penitentiary system specialists.....	81
Kulinska A., Gulen O. Implementation features of the state influence mechanism on a formation of the investment policy of regional development	92
Lilik O., Shumeiko Z. Peculiarities of realization of the synergetic approach in the professional preparation of future teachers of the ukrainian language and literature	109
Liubych O. Ukraine in the literature of the nineteenth century	121
Miroshnichenko O. Investigation of psychosemantic space of the personality of the students of the academy on the way of professional formation	133
Pylypenko V., Serhiy L., Tkachenko I. Physical education of cadet's youth by means of sports-game activity	146
Popruzna A. The choice of the cossack age on the territory of Chernigov churches and monasters	157
Spivak V. Life success in baroque discourse.....	165
Władysław Wornalkiewicz Przyszłość → magistrala drogowa Hamburg-Szanghaj.....	178

УДК 378.147=111

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.007

Биконя О. П.,

доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри іноземних мов,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ФОРМУВАННЯ У СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ АНГЛОМОВНОЇ НАВЧАЛЬНО- СТРАТЕГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Розвиток сучасного українського суспільства висуває нові вимоги перед вищою освітою, зокрема в оволодінні англійською мовою, що відіграє вирішальну роль у становленні майбутнього фахівця економічної галузі. У статті розкрито особливості формування у студентів економічних спеціальностей навчально-стратегічної компетентності під час самостійної позааудиторної роботи із врахуванням специфіки навчання ділової англійської мови. Зазначено, що названа компетентність містить дві складових: навчальну і стратегічну.

Формування навчально-стратегічної компетентності включає набуті знання, практичні навички і вміння та здатність використовувати їх у майбутній професійній діяльності. У результаті сформовано типи стратегій, які необхідно використовувати в ході навчання майбутніх економістів ділової англійської мови, зокрема компенсаторні, соціальні та афективні стратегії. Сформована у студентів економічних спеціальностей навчально-стратегічна компетентність дозволяє їм аналізувати, систематизувати навчальний матеріал, планувати навчальну діяльність, виконувати завдання творчого характеру.

Ключові слова: навчально-стратегічна компетентність, майбутні економісти, англійська мова, ділова англійська мова, англійська комунікативна компетентність.

Постановка проблеми. Глобальні тенденції розвитку сучасного українського суспільства висувають нові вимоги перед вищою освітою, зокрема в оволодінні англійською мовою (АМ), що відіграє вирішальну роль у становленні майбутнього фахівця економічної галузі. Загальновідомо, що професія економіста з початку побудови ринкової економіки в Україні мала велику популярність, а організація самостійної, насамперед, позааудиторної роботи (СПР) з АМ майбутнього економіста повинна «перетворитися на систему, здатну до саморегуляції – відповідно до викликів суспільного розвитку, які постійно змінюються» [18].

Згідно з Проектом Концепції розвитку освіти на період 2015–2025 років освіта майбутнього фахівця має, по-перше, перетворитися на ефективний важіль економіки знань, інноваційне

середовище, в якому студенти отримують навички і вміння самостійно оволодівати знаннями протягом життя та застосовувати ці знання в практичній діяльності, по-друге, продукувати індивідів, здатних забезпечити прискорене економічне зростання і культурний розвиток країни, свідомих, суспільно активних громадян, конкурентоспроможних на європейському і світових ринках праці, і по-третє, стати реальною гарантією забезпечення високих соціальних стандартів [18]. Це зумовлює значні зміни в організації освіти, і насамперед, в організації СПР у оволодінні майбутніми економістами АМ, доборі змісту, форм і методів навчання АМ.

Новітній пошук у самостійному позааудиторному навчанню АМ слід робити на основі фундаментальної наукової концепції, філософських засадах освіти і відповідно до вимог часу. Саме зміст організації СПР студентів економічних спеціальностей з АМ визначає необхідну умову становлення майбутнього фахівця, самоствердження, творчої самореалізації цієї особистості, розвитку її автономії, оволодіння англомовною комунікативною компетентністю (АКК) тощо.

АКК у діловому спілкуванні – здатність особистості успішно реалізувати ділову усну та письмову комунікацію з носіями мови відповідно до норм і культурних традицій в умовах прямого та опосередкованого контактів у певних сферах і ситуаціях згідно з комунікативним завданням. *Метою формування АКК у діловому спілкуванні* є здатність студентів економічних спеціальностей використовувати знання, навички і вміння у діловій англомовній діяльності.

Згідно з освітньо-професійною програмою, освітньо-кваліфікаційною характеристикою та програмою «Англійська мова професійного спрямування» передбачається, що перед тим, як вивчати навчальну дисципліну «Англійська мова», студенти економічних спеціальностей опанують АМ (General English) на рівні В1.2–В2.1, і це надасть їм впевненості адекватно діяти в більшості передбачуваних і непередбачуваних комунікативних ситуацій, у яких вони можуть опинитися, не відчуваючи себе надмірно обмеженими через використання АМ [15–16; 19].

Слідом за Н. Ф. Бориско і С. Ю. Ніколаєвою [2; 13–14], до складу АКК у діловому спілкуванні включаємо такі компетентності: мовленнєві, лінгвосоціокультурну, мовні і навчально-стратегічну. Оволодіння студентами зазначеними компетентностями проходить на варіативно-адаптивному рівні і сприятиме формуванню їх готовності до реалізації професійних цілей, самостійного навчання протягом усього життя.

У контексті нашої роботи навчально-стратегічна компетентність (НСК) заслуговує на особливу увагу, оскільки, по-перше, це – компонент АКК, по-друге, самостійність, автономія студентів у навчальній діяльності з оволодіння АМ під час організації СПР значною мірою визначаються рівнем володіння НСК [6].

Аналіз досліджень і публікацій. Проблему формування НСК досліджували такі вчені-методисти, як: Г. Александрова, Н. Бориско, Н. Білоножко, А. Залевська, І. Задорожна, Г. Ейгер, М. Кабардова, Р. Мільруда, Н. Михайлова, С. Ніколаєва, Н. Р. Плігіна, Н. Чичеріна, Л. Ягеніч А. Chamot, J. O'Malley, G. Kasper, E. Kellerman, D. Nunan, R. Oxford, H. Stern та інші. Проте проблема формування у студентів економічних спеціальностей англomовної навчально-стратегічної компетентності особливо під час СПР у навчанні АМ та ділової англійської мови (ДАМ) на різних етапах навчання англomовного спілкування далека від вирішення, оскільки потрібно уточнити структуру і зміст, етапи і шляхи оволодіння стратегіями. Зауважимо, що, незважаючи на значну увагу науковців до зазначеної проблеми, необхідно констатувати, що не всі аспекти цього питання вирішено.

Мета статті: обґрунтувати особливості формування у студентів економічних спеціальностей НСК під час СПР у навчанні АМ.

Виклад основного матеріалу. НСК складається з навчальної і стратегічної компетентностей [6; 13–14]. Враховуючи специфіку навчання майбутніх економістів АМ і ДАМ, *навчальну компетентність у діловому спілкуванні* ми розглядаємо як здатність студента використовувати раціональні прийоми розумової праці, стратегії оволодіння мовленнєвою компетентністю в діловому спілкуванні, мовними компетентностями, лінгвосоціокультурною компетентністю, вдосконаленням АК у діловому спілкуванні самостійно й позааудиторно.

Щодо *стратегічної компетентності у спілкуванні*, то це – здатність компенсувати у процесі ділового усного та писемного спілкування недостатній рівень володіння АМ, користуватися стратегіями міжкультурного ділового усного та писемного спілкування.

Слідом за вченими, вважаємо за необхідне враховувати *навчальні стратегії та вміння*, необхідні для здійснення продуктивної навчальної діяльності майбутніх економістів, метою яких є забезпечення здатності студента приймати функції ділового партнера, самостійно керувати своєю навчальною діяльністю від постанови мети, визначення шляхів і засобів її реалізації до виокремлення способів контролю й оцінювання результатів своєї діяльності з оволодіння АК у діловому *спілкуванні* [7–10; 12].

Погоджуючись з ученими, до змісту НСК включаємо **знання** (про навчальні стилі, індивідуальні психологічні особливості, різні типи стратегій), **навички** та **вміння** (визначати власні психологічні особливості, особливості навчального стилю; використовувати навчальні та комунікативні стратегії; добирати ефективні стратегії для вирішення навчального завдання та досягнення цілей комунікації; враховувати особливості власного навчального стилю під час добору стратегій і засобів) та **здатність** (реалізувати цілі англomовного ділового спілкування, добирати мовленнєву поведінку для підвищення ефективності англomовної ділової комунікації; користуватися комунікативними стратегіями для ведення ділової розмови та її корекції; володіння навичками використання внутрішнього «перепланування» висловлювання і пошуку потрібних мовних засобів для вирішення комунікативного завдання під час англomовного ділового спілкування [1, с. 70; 6].

Під стратегією, слідом за вченими, розуміємо комплекс організованих, цілеспрямованих та керованих інтелектуальних прийомів для реалізації цілей навчання, добору мовленнєвої поведінки для ефективного спілкування, для розуміння, запам'ятовування і використання знань про систему мови і формування мовленнєвих навичок та вмінь (у нас, англomовної ділової комунікації), управління процесом навчання мови [4, с. 10; 20, с. 326].

Услід за С. Ю. Ніколаєвою, виокремлюємо такі типи стратегій: навчальні, комунікативні та стратегії використання АМ у різних видах мовленнєвої діяльності (рис.) [14].

Рис. Типи стратегій у навчанні англійської мови
 Джерело: за С.Ю. Ніколаєвою [14]

Розглянемо кожну групу.

Група **навчальних стратегій** містить метакогнітивні та когнітивні стратегії.

Метакогнітивні стратегії спрямовані на регулювання процесу навчання, які, в свою чергу, передбачають стратегії концентрації на навчанні / конкретному завданні / конкретних цілях; стратегії планування процесу навчання (визначення цілей навчання / виконання конкретного завдання, варіювання стилю навчання, пошук можливостей для самостійної практики, використання різноманітних ресурсів, ведення записів); стратегії контролю за розумінням / продукуванням мовлення / ходом виконання завдань; стратегії самооцінювання виконання завдань / рівня АКК / результативності СПР [6; 14].

Відповідно до визначених стратегій у контексті нашого дослідження визначаємо такі:

– аналіз особистих потреб та мети вивчення АМ і ДАМ, індивідуальних труднощів в оволодінні АКК, відповідності результату (кінцевого і поточного) визначеній меті та обраних стратегій меті і реально досягнутому результату та оцінювання власного рівня АКК;

- планування ходу виконання завдання послідовне; рефлексивне оцінювання практичного результату своєї навчальної діяльності, спрямованої на оволодіння професійними навичками та вміннями;

- визначення навчальних цілей ділового спілкування;

- аналіз ефективності індивідуальних стратегій оволодіння АМ;

- виділення в ситуації принципово нових умов, аналіз відповідності наявних знань та вмінь новим умовам, визначення необхідного змісту нових знань і вмінь;

- моніторинг відповідності поточного результату меті, припинення діяльності та аналіз причин неуспішності; планування й організація самостійного наукового дослідження / проекту; письмове оформлення результатів дослідження.

Когнітивні стратегії, які безпосередньо пов'язані з певними завданнями навчання, і включають [13–14]: стратегії запам'ятовування; стратегії у продукції; стратегії у рецепції.

Відповідно до визначених стратегій у контексті нашого дослідження визначаємо такі: аналіз причин та закономірностей тих чи інших явищ; аналіз різних поглядів; аргументування висновків; диференціація фактів і поглядів; здійснення порівняльного аналізу явищ англійської та рідної мов; розгляд нового матеріалу цілісно, з урахуванням усіх характеристик; створення різноманітних опорних схем, таблиць; стратегії запам'ятовування матеріалу; формулювання висновків; швидкий перегляд інформації з метою визначення її важливості тощо.

Стратегії використання АМ у різних видах мовленнєвої діяльності містять стратегії використання мови під час «мовленнєвого породження та мовленнєвого відтворення»; стратегії використання мови під час «мовосприйняття»; інтерактивні стратегії; стратегії у перекладі [4; 11].

У рамках нашого дослідження на різних етапах навчання майбутніх економістів включаємо такі стратегії використання мови в різних видах мовленнєвої діяльності: активізація внутрішніх ресурсів з можливою попередньою підготовкою, лінгвосоціокультурних та лінгвістичних знань, варіантів розгортання комунікативної взаємодії; виконання певної ролі у діловій дис-

кусії; використання заповнювачів мовчання, мовленнєвих кліше; добір лексичного і граматичного матеріалу; врахування аудиторії в доборі стилю, структури дискурсу; досягнення взаєморозуміння; здійснення моніторингу реакції партнерів спілкування та успішності усного висловлювання за допомогою жестів; ідентифікація отриманої лінгвістичної та екстралінгвістичної інформації; ймовірнісне передбачення організаційної структури та змісту інформації; уточнення комунікативного наміру тощо.

Група **комунікативних стратегій** включає компенсаторні, соціальні та афективні стратегії.

Компенсаторні стратегії містять здогад (використання різного виду ключів); уникання; подолання обмеження в говорінні та письмі [21].

До цих стратегій ми обов'язково включаємо здогад (використання різного виду ключів, морфологічний аналіз лексичних одиниць ДАМ та визначення її значення за будовою тощо; використання контексту, фонових знань); уникання (спілкування, складних у змістовому та мовному плані тем тощо).

До соціальних стратегій ми відносимо співпрацю з носіями мови; емпатію (розвиток розуміння інших культур, усвідомлення думок та почуттів інших людей, надання особистої інформації, надання інформації з власної ініціативи); керівництво спільною навчальною діяльністю під час СПР та оцінювання її результатів; організацію спільної самостійної навчальної практики англomовного ділового спілкування; співпрацю з іншими студентами; формулювання різних типів запитань тощо.

Афективні стратегії включають [17; 21–23]: керування емоційним напруженням (обговорення власних почуттів з іншим студентом / викладачем, ведення щоденника власних навчальних досягнень); самозаохочення (позитивне налаштування, самовинагорода, виправданий ризик); стратегії зменшення хвилювання (використання музики, дихальної гімнастики).

Таким чином, наприкінці навчання ДАМ студенти повинні *вміти*: визначати навчальні цілі; добирати стратегії, прийоми, засоби, необхідні для вирішення навчального завдання; аналізувати значущі умови діяльності з метою підбору відповідних стратегій та засобів; планувати навчальну діяльність відповідно до

завдання; творчо підходити до вирішення завдань; підбирати та використовувати різні опори та зразки для виконання усних і письмових завдань творчого характеру; ілюструвати власні ідеї в процесі усного та писемного ділового спілкування; використовувати різноманітні стратегії запам'ятовування матеріалу, особливо лексичних одиниць ділового спілкування; використовувати різні стратегії контекстуалізації мовної одиниці; забезпечувати сприятливе навчальне середовище; дотримуватись наміченого плану; контролювати виконання навчального завдання; володіти технікою виконання стандартизованих завдань в усній та письмовій формі; перевіряти правильність отриманого результату; використовувати стратегії самоконтролю; оцінювати результати власної діяльності відповідно до запропонованих викладачем критеріїв; ефективно здійснювати спільну самостійну навчальну діяльність з іншими студентами; використовувати компенсаторні стратегії; раціонально розподіляти час на проведення ділової презентації, ведення ділових засідань, написання ділового (паперового або електронного) тексту тощо; усно та письмово оцінювати відповідність результату (кінцевого і поточного) визначеній меті.

Студенти повинні володіти *знаннями*:

– *про* загальні навчальні цілі; стратегії і прийоми, необхідні для вирішення навчального завдання; стратегії самостійної мовленнєвої практики в діловому усному та писемному спілкуванні; соціальні стратегії; можливі труднощі у вивченні ДАМ; критерії оцінювання успішності; стратегії запам'ятовування лексичних одиниць ділового усного та писемного спілкування; стратегії використання мовних одиниць ДАМ у їх діяльності; компенсаторні стратегії;

– *як*: створювати сприятливе навчальне середовище; планувати хід виконання завдання крок за кроком; враховувати особливості власного навчального стилю під час вибору стратегій, прийомів, засобів; чітко визначати проблеми, які потрібно вирішити; аналізувати особисті потреби та мету вивчення ДАМ; використовувати різні опори для виконання різних завдань з ДАМ та під час ділового усного та писемного спілкування; використовувати різноманітні зразки для виконання усних та письмових завдань творчого характеру з ДАМ; формулювати й аргументувати висновки на основі

всєбічного аналізу; аналізувати та оцінювати власний рівень АК у діловому спілкуванні; аналізувати індивідуальні труднощі в оволодінні АК у діловому спілкуванні; здійснювати рефлексивне оцінювання практичного результату своєї діяльності; брати на себе керівну роль у процесі ділового спілкування; вибирати стратегію ділового спілкування і взаємодії; здійснювати моніторинг реакції партнерів ділового спілкування; організувати і планувати різні види ділового англomовного спілкування; раціонально розподіляти час протягом проведення ділових засідань, презентацій, написання тексту ділового характеру тощо; організовувати спільну самостійну навчальну практику; використовувати стратегії самостійної мовленнєвої практики в діловому спілкуванні.

Висновки Таким чином, майбутні економісти повинні вміти аналізувати, систематизувати, розглядати матеріал цілісно; знати стратегії планування навчальної діяльності, запам'ятовування матеріалу, опрацювання ділових лексичних одиниць та оперування ними; бути спроможними добирати та використовувати зразки для виконання завдань творчого характеру в процесі ділового спілкування (під час ділових засідань, презентацій; написання ділової кореспонденції тощо).

Отже, оволодіння АК у спілкуванні майбутніми економістами передбачає цілеспрямоване і поступове оволодіння АК під час організації СПР у навчанні ДАМ, що дозволяє випускникам за умови успішного навчання досягти загалом рівня просунутого незалежного користувача (Vantage B2.2).

Формування НСК – процес поступовий. Передбачається значне збільшення самостійності студентів, що логічно реалізується у вмінні організувати власну самостійну діяльність і рефлексувати щодо причин її успішності чи невдач, що особливо важливо для їх майбутньої діяльності. Оволодіння цією компетентністю здійснюється у процесі активної навчальної діяльності разом з оволодінням мовленнєвими, мовними та лінгвосоціокультурною компетентностями.

Перспективи подальших наукових досліджень Наступним етапом нашого дослідження буде розроблення вправи та завдання для формування у майбутніх економістів НСК під час самостійного позааудиторного навчання англomовного ділового спілкування.

Список використаних джерел

1. Білоножко Н. Є. Методика формування стратегічної англомовної компетентності старшокласників у процесі засвоєння лексико-граматичного матеріалу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2010. 263 с.

2. Бориско Н. Ф. Общеєвропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка. Анализ некоторых аспектов. *Іноземні мови*. 2009. № 4. С. 10–16.

3. Дроздова І. П. Стратегії оволодіння мовою як запорука успішного навчання професійного мовлення. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2009. № 1. С. 186–193.

4. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / [наук. ред. С. Ю. Ніколаєвої]. Київ: Ленвіт, 2003. 273 с.

5. Задорожна О. І. Сутність поняття стратегічної компетентності в сучасній лінгводидактиці. *Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2017. Вип. 2 (41). С. 105–109.

6. Задорожна І. П. Організація самостійної роботи майбутніх учителів англійської мови з практичної мовної підготовки: [монографія]. Тернопіль: Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка, 2011. 304 с.

7. Керекеша О. В. Формування оцінно-рефлексивної самостійності майбутніх економістів у процесі фахової підготовки: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04. Київ, 2009. 20 с.

8. Киселевская Н. А. Стили саморегуляции учебной деятельности и их формирование у студентов вуза: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. Иркутск, 2005. 148 с.

9. Корнева З. М. Методика навчання майбутніх економістів англійського ділового мовлення на основі технології занурення: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.02. Київ, 2006. 304 с.

10. Методичні рекомендації з використання Європейського мовного портфеля для викладачів іноземної мови у вищих навчальних закладах економічного профілю / уклад.: Н. В. Ягельська. Київ, 2004. 56 с.

11. Мисечко О. Є. Поняття стратегічної компетенції у змісті сучасної професійної підготовки вчителя іноземної мови у ВНЗ. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2004. Вип. 19. С. 174–178.

12. Насонова Е. А. Обучение профессионально-ориентированному диалогическому общению студентов в условиях учебной автономии средствами интернет-чата: неязыковой вуз, английский язык: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.02. Волгоград, 2008. 209 с.

13. Ніколаєва С. Ю. Зміст навчання іноземних мов і культур у середніх навчальних закладах. *Іноземні мови*. 2010. № 3. С. 3–10.

14. Ніколаєва С. Ю. Цілі навчання іноземних мов в аспекті компетентнісного підходу. Іноземні мови. 2010. № 2. С. 11–17.

15. Освітньо-кваліфікаційна характеристика бакалавра, спеціаліста і магістра напрямку 0501 – "Економіка і підприємництво" / кол. авт. під заг. кер. А. Ф. Павленка. Київ, 2003. 42 с.

16. Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра, спеціаліста і магістра напрямку 0501 – "Економіка і підприємництво" / кол. авт. під заг. кер. А. Ф. Павленка. Київ: КНЕУ, 2002. 51 с.

17. Петровська Ю. В. Методика організації автономного навчання англійської мови студентів технічних спеціальностей: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2010. 424 с.

18. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266. URL: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-pereliku-galuzjei-znan-i-specialnostei-za--doc227795>.

19. Програма з англійської мови для професійного спілкування / [Г. С. Бакаєва, О. А. Борисенко, І. І. Зуєнок та ін.]. Київ: Ленвіт, 2005. 119 с.

20. Щукин А. Н. Лингводидактический энциклопедический словарь: более 2000 слов. Москва: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. 746 с.

21. Oxford R. L. *Hero with a Thousand Faces: Learner Autonomy, Learning Strategies and Learning Tactics in Independent Language Learning* / Rebecca L. Oxford. *Language Learning Strategies in Independent Settings*. Cromwell Press Ltd., 2008. P. 41–63.

22. Oxford R. L. *Language Learning Strategies* / Rebecca. L. Oxford. Boston: Heinle and Heinle Publishers, 1990. 343 p.

23. Prokop M. Klassifikation von Lernerstrategien im Fremd- und Zweitspracheunterricht. *Fremdsprache Deutsch Zeitschrift für die Praxis des Deutschunterrichts*. 1993. № 1. S. 12–17.

Bykonja O.

THE FORMATION OF STUDENTS OF ECONOMIC SPECIALTIES OF ENGLISH LEARNING AND STRATEGIC COMPETENCE

The article substantiates the peculiarities of formation of students of economic specialties of learning and strategic competence during their independent self-study work in studying English, first of all, Business English. The article takes into account the specifics of the teaching future economists English and Business English. It is noted that this competence includes learning and strategic competences. The contents of learning and strategic competence include knowledge (about educational styles, individual psychological peculiarities, different types of strategies), skills and abilities (to realize goals of English-speaking business communication, to adopt speech behavior to improve the efficiency of English business communication). It is identified the types of strategies: learning, communicating and strategies for using English in various types of speech activities. Future economists' mastering English learning and strategic

competence as a compound of English communicative competence in Business communication during the organization of their self-study work allows graduates to organize their successful studying and to reach the level of advanced independent user (Vantage B2.2). The learning and strategic competence formation is a gradual process. It is pointed that a significant increase in students' autonomy is envisaged, which is logically realized in the ability to organize their own independent activities and reflect on the causes of its success or failure, which is especially important for their future activities. Mastering this competence is carried out in the process of active learning activities, along with the acquisition of linguistic, speech and linguistic and socio-cultural competencies. At the end of the article, it is determined that students should be able and knowledgeable at the end of studying Business English in order to master their learning and strategic competence.

Key words: learning and strategic competence, future economists, English, Business English, English communicative competence.

References

1. Bilonozhko, N. Ye. (2010), *Methodology of formation of strategic English competence of senior pupils in the process of mastering lexical-grammar material: (thesis for a Candidate Degree in Pedagogical Studies)*. Kyiv National Linguistic University, Kyiv, P. 263.

2. Borysko, N. F. (2009), Common European Competences of foreign language: Learning, Teaching, Assessment. *Analysis of some aspects, Foreign languages*, № 4, pp. 10–16.

3. Drozdova, I. P. (2009), Strategy of language proficiency as a guarantee of successful training of professional speech. *Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, № 1, pp. 186–193.

4. *The Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment* (2003), redacted by S. Yu. Nikolayeva. Kyiv, Lenvit, Ukraine.

5. Zadorozhna, O. I. (2017), The essence of the concept of strategic competence in modern lingvodidactics. *Scientific Bulletin of Uzhgorod University. Series: Pedagogy. Social work*, № 2 (41), pp. 105–109.

6. Zadorozhna, I. P. (2011), *Organization of independent work of future teachers of English from practical language training: [monograph]*, TNPU named after V. Hnatiuk, Ternopil.

7. Kereksha, O. V. (2009), Formation of evaluative-reflexive independence of future economists in the process of professional training (Thesis for a Candidate Degree in Pedagogical Studies). Kyiv.

8. Kyselevskaia, N. A. (2005), *Styly samorehuliaty sy uchebnoi deiatelnosty y ykh formirovaniye u studentov vuza* (candidate's thesis). Yrkutsk.

9. Korniyeva Z. M. (2006), *Teaching Future Economists Business English Communication on the Basis of Immersion Teaching: (thesis for a Candidate Degree in Pedagogical Studies)*. Kyiv National Linguistic University, Kyiv.

10. *Methodical recommendations on the use of the European language portfolio for foreign language teachers in higher education institutions of the economic profile* (2004), compiler Yahelska, N. V. Kyiv National Linguistic University, Kyiv.

11. Mysechko, O. Ye. (2004), The concept of strategic competence in the content of modern vocational training of a foreign language teacher in higher education institutions. *Bulletin of Zhytomyr State University named after Ivan Franko*, Vyp. 19, pp. 174–178.

12. Nasonova, E. A. (2008), *Teaching professional-oriented dialogic communication of students in the conditions of educational autonomy by means of Internet chat: non-lingual high school*, English language: (Thesis for a Candidate Degree in Pedagogical Studies), Volhohrad.

13. Nikolaieva, S. Yu. (2010), "Content of teaching foreign languages and cultures in secondary schools". *Foreign languages*, № 3, pp. 3–10.

14. Nikolaieva, S. Yu. (2010), "Objectives of teaching foreign languages in terms of competency approach". *Foreign languages*, № 2, pp. 11–17.

15. *Educational and qualification characteristic of bachelor, specialist and master's degree in the field 0501 – "Economics and entrepreneurship"* (2003), Kyiv.

5. *Educational-professional program of preparation of bachelor, specialist and master's degree in the field 0501 – "Economics and business"* (2002), KNEU, Kyiv.

17. Petrovskaya, Y. V. (2010), *Methodology of organizing autonomy in English language learning for students of non-linguistic specialties*. (Thesis for a Candidate Degree in Pedagogical Studies). Kyivskyy natsionalnyy lnhvistychnyy universytet, Kyiv.

18. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine* dated April 29, 2015, № 266, available at <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-perelikugaluzei-znan-i-specialnostei-za--doc227795.htm>.

19. *Programme of English for Specific Purposes* (2005), H. I. Bakaieva, O. A. Borysenko, I. I. Zuienok. Lenvit, Kyiv.

20. Shchukyn, A. N. (2007), *Lingvodidactic encyclopaedic dictionary: more than 2000 words*. A. N. Shchukyn, Astrel: AST, Khranytel, Moscow.

21. Oxford, R. L. (2008), *Hero with a Thousand Faces: Learner Autonomy, Learning Strategies and Learning Tactics in Independent Language Learning*. Language Learning Strategies in Independent Settings, Cromwell Press, pp. 41–63.

22. Oxford, R. L. (1990), *Language Learning Strategies*. Boston, Heinle and Heinle Publishers.

23. Prokop, M. (1993), "Classification of learning strategies in foreign and second language instruction". *Foreign language German journal for the practice of teaching German*, № 1, pp. 12–17.

УДК 316.6

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.020

Борець Ю. В.,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ ЯК ОСНОВА СТВОРЕННЯ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА У ВИЩІЙ ШКОЛІ

У статті розкрито актуальну проблему психологічного впливу та соціальної взаємодії суб'єктів вищої школи в контексті створення безпечного освітнього середовища. Зазначено, що розвиток студента відбувається під час навчання, тому основне його суспільне й індивідуальне життя сконцентроване у сфері освіти. Встановлено, що розробка стратегії власного життя студента потребує інтелектуального і творчого підходу, професіоналізму, а тому завданням вищої школи є особистісний і професійний його розвиток. Доведено, що необхідність всебічного розвитку молоді викликана суспільною потребою у нових типах мислення і способах обробки інформації. Проведено порівняльну оцінку авторитарної вищої школи, яка передбачала виконання соціального замовлення на людину певного типу з сучасною традиційною вищою школою, яка продовжує бути орієнтованою на соціум, цілеспрямовано формувати особистість, потрібну для держави, спеціаліста-професіонала, який відповідав соціальному замовленню та був лояльним. З'ясовано, що в цій моделі децю ігноруються індивідуальні запити і потреби студентів, але вони захоплюються та задовольняються у випадку, коли відповідають інтересам держави.

Ключові слова: компетентність, громадянська компетентність, освітнє середовище, інновації, інноваційність, особистість.

Актуальність теми. Кожний історичний етап розвитку суспільства зі своїми політичними, економічними та соціальними проблемами висуває нові вимоги до особистості, актуалізує її певні соціально-психологічні властивості, необхідні для успішного розвитку. На етапі радикальних соціально-економічних перетворень, що здійснюються в Україні, зростає роль особистісної активності, відповідальності громадянської зрілості. Стратегії самоздійснення особистості на життєвому шляху значною мірою пов'язуються із виборами тактик міжособистісної взаємодії та взаємостосунків. У цих формах соціальної активності виявляються здібності індивіда, його провідні потреби, цілі, цінності, спрямовані на успішне особистісне самоствердження [2, с. 3–19].

Тому останнім часом зростає увага психолого-педагогічної науки до вивчення різних виявів життєтворчості, особистісних виборів, життєвої компетентності як передумов на шляху особистості до успішної самореалізації та взаємодії з навколишнім світом. Життєва компетентність є поєднанням свідомо та цілеспрямовано набутих знань, достатніх для розуміння закономірностей розвитку певного суспільства й свого місця в ньому, з власним життєвим досвідом та вмінням доречного його застосування для забезпечення успішної життєдіяльності. Життєва компетентність – широке поняття, що включає компетентність у різних сферах людської діяльності. Йдеться про те, що особистість повинна не тільки володіти певними знаннями, вміннями, навичками, але й бути спроможною їх використовувати як інструмент для вирішення життєвих проблем, виконання соціальних ролей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні технології психологічного впливу в освітньому середовищі вищої школи розглядають з позиції аксіології освіти (В. Зінченко, М. Нікандров), гуманістичної парадигми освіти та формування гуманітарної культури фахівця (І. Ісаєв, І. Колесніков, Л. Подімова, В. Сластьонін, А. Тряпціна), відновлення цілісного характеру освітнього процесу в єдності виховання та навчання (О. Леонтєв, В. Мухіна, Л. Новікова, О. Пашков), структурно-змістових характеристик освіти (Ю. Дик, Л. Пермінова, С. Шишов), поліфункціональності освіти в структурі людської діяльності (Б. Ананьєв, Л. Виготський, С. Рубіншейн, В. Слободчиков), філософії освіти (В. Краковський, В. Кларин, В. Сластьонін, В. Шадріков, Г. Щедровицький), філософії та напрямів вищої освіти (Ю. Швалб, В. Третьяченко, В. Рубцов, П. Самойленко, Т. Ткач, О. Хуторський, І. Якіманська).

Виклад основного матеріалу. Суспільно-економічні перетворення, швидкоплинність політичних, економічних, правових процесів, як і динамічність сучасного життя взагалі, вимагають від пересічної людини відповідної активності, визначеної громадянської позиції, ерудованості, компетентності. За визначенням ЮНЕСКО поняття компетентності є не що інше, як поєднання знань, умінь, цінностей і ставлень, застосованих у повсякденному житті, що дозволяють особистості ефективно

діяти або виконувати певні функції, спрямовані на досягнення соціальних стандартів не тільки в різних сферах професійної діяльності, а й у широкій сфері суспільної практики.

Сучасна система освіти забезпечує розвиток компетентності в процесі навчання і виховання, набуття безпосереднього соціального досвіду в процесі предметного опанування знаннями, що дозволяє розглядати життєве середовище з різних сторін, а також у процесі формування здатності та мотивації людини до подальшого особистісного розвитку.

В умовах державотворення в Україні, яка стала на шлях демократизації, відкритості та гуманістичних орієнтацій, поряд з питаннями громадянської компетентності, ключовими стають проблеми пошуку національної ідеї, ціннісних орієнтирів, виховного ідеалу, нових тенденцій в освіті. Як стверджують науковці, перший етап трансформацій в країні завершено «завдяки інноваційному імпульсу, що надала «інформаційна хвиля» науково-технічного прогресу суспільства; прискорився темп цивілізаційного розвитку». Подальша логіка розвитку суспільства є логікою інноваційних реформ, серед яких значну роль відіграватимуть реформи освіти. Стрімкий розвиток сучасних знань та технологій вимагає синтезу науки і виробництва, що реалізується на рівні консалтингових центрів, які є осередками науково-технологічних досліджень країн і регіонів.

Сучасна соціально-економічна ситуація, що склалася в нашій країні, потребує сутнісних змін у всіх сферах суспільного життя, в тому числі й в освіті. Нагальні вимоги до сучасних освітніх установ були сформульовані в Законі України «Про освіту» та конкретизовані в національній доктрині освіти, де виділено одне з головних завдань – *стимулювання та розвиток інноваційних процесів*. Інновації в освіті пов'язані із загальними процесами у суспільстві, глобальними проблемами, інтеграцією знань і форм соціального буття. Тож характерною ознакою сучасної педагогіки постає **інноваційність** – здатність до оновлення, відкритість новому [6, с. 144–147].

Розвиток системи вищої та середньої освіти вимагає від педагогічної науки й практики вивчення і впровадження сучасних технологій та нових методів навчання дітей та молоді. Інновації

в педагогіці пов'язані із загальними процесами у суспільстві, глобалізаційними та інтеграційними процесами. Інноваційна діяльність в Україні передбачена Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», Державною програмою прогнозування науково-технологічного та інноваційного розвитку. Інновації в освіті є закономірним явищем, динамічним за характером і розвивальним за результатами, їх запровадження дозволяє вирішити суперечності між традиційною системою і потребами в якісно новій освіті.

Істотні зміни в соціальній сфері на сучасному етапі розвитку суспільства потребують виявів громадянської компетентності в широкому плані життєдіяльності, де центральна увага приділяється активності особистості, у тому числі і в галузі освіти, права, моралі та ін. У цьому контексті великої значущості набуває така структурна властивість особистості як обізнаність та ерудованість у різних сферах громадського життя, що у свою чергу виступає в ролі базової характеристики особистості.

Серед багатьох проблем, що являють собою науковий і практичний інтерес для психологічної науки, є і проблема рівня громадянської компетентності молоді та юнацтва, не залежно від особливостей і форм їх включення у суспільні процеси.

Останніми роками в наукових працях психологами-дослідниками робляться спроби вивчати громадянську компетентність як психологічне явище, здійснюються підходи до визначення її структури та природи, формування й розвитку громадянської зрілості як системної властивості в структурі особистості. Більшість науковців зосереджує свою увагу на вивченні компетентності особистості в умовах навчання [1, с. 23–28].

Останнім часом у контексті психологічної науки виразно виявляється тенденція дослідження особистості в її суб'єктивно-ціннісних якостях. Значна увага приділяється вивченню можливостей, процесів та умов саморозкриття і саморозвитку людини на різних рівнях її суб'єктного самовияву. Витоки суб'єктного підходу в психології прямують від методологічних засад відомого російського психолога С.Л. Рубінштейна, який у загальну детермінацію психіки включав не саму по собі свідомість, а зумовленість її конкретикою буття людини.

Громадянська компетентність, як одна з базових властивостей у структурі особистості, також істотно впливає на особливості становлення особистості, її правослухняності, узгоджуючи і координуючи роботу системи особистісних і суспільних цінностей, сприяючи впорядкуванню процесів самореалізації, саморозвитку та самовдосконалення, як і особистого життя в цілому [5, с. 4–6].

Громадянська компетентність є об'єктом уваги таких наук, як філософія психологія, право, педагогіка, соціологія та ін. Представники кожної із перелічених галузей науки вивчають цей феномен у своєму контексті.

У статті про мовні, комунікативні здібності та компетенції російські дослідники М. К. Кабардов та О. В. Арцишевська зазначають, що у лінгвістичній практиці зазвичай використовують поняття компетенції, а в психології – компетентності.

У самому понятті соціальної компетентності німецькі психологи Ю. Хельм, Е. Касельке і Ю. Мель [4, с. 6–9] виділяють три складові: розвиток когнітивних засобів самопізнання, можливість емоційної саморегуляції (з проблематичною вимогою «забувати блокуючі неприємні відчуття») і розвиток знань процедурного характеру (як поводитися в публічних місцях, як завойовувати прихильність і з ким варто заводити стосунки). По суті, автори в категорії соціальної компетентності вбачають три структури самоідентифікації: когнітивну, емоційну і поведінкову, які реалізуються суб'єктами життєдіяльності в соціальній практиці.

Термін громадянської компетентності використовується також для різних сфер життєдіяльності особистості: компетентність професійна, економічна, математична, правова, екологічна і т. ін.

Компетентність у психології вивчається залежно від віку, сфери діяльності суб'єктів професійного статусу, етнічної чи національної належності. За професійною спрямованістю розглядається компетентність педагога, керівника, юриста, політика, виборця і т. ін.

У сучасних вітчизняних дослідженнях компетентність виступає як одна із базових властивостей особистості. Незважаючи на це, феномен компетентності ще залишається маловивче-

ним, хоча б тому, що в психологічній науці немає єдиної думки щодо природи, механізмів вияву, розвитку та індивідуальних особливостей і структури цієї властивості.

Компетентність людини виявляється і в особистісному плані, що спонукає цілеспрямовано вести просвітницько-виховну діяльність. Як життєво значуща риса, компетентність може бути включена в систему загальних цінностей, які багато в чому визначають успішність різних видів діяльності [3, с. 6–17], зокрема, адекватної адаптації до вимог суспільства, визначених юридичним правом.

Але вже сьогодні є дослідження безпосередньо присвячені питанням виховання, формування та умовам розвитку компетентності як базової установки в структурі особистості.

Значні здобутки як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників слугують теоретичною і методологічною базою. Так, наприклад, останнім часом були проведені наукові дослідження щодо вивчення: структури компетентності спортивного менеджера; гендерних особливостей вияву компетентності в юнацькому віці; психологічних умов формування компетентності в молодших школярів; психологічних особливостей компетентності особистості у старших школярів і студентів; системної діагностики і розвитку компетентності особистості; розвитку організаторських здібностей особистості в підлітковому віці; комплексного вивчення компетентності як системної властивості особистості та порівняльного аналізу психологічної структури компетентності студентів вишу і досвідчених вчителів; динаміки індивідуально-типологічних особливостей становлення компетентності у студентів; психологічного аналізу компетентності старших школярів у використанні позаурочного часу; психологічних основ формування компетентності студентів – майбутніх вчителів тощо [5, с. 5–7].

Зазначені вище роботи вирішують важливі для психолого-педагогічної науки практико-методичні завдання, а саме: знаходження та опис прийомів і методів роботи з виховання зазначеної властивості. Однак природа, структурна організація, типологія виявів, особливості розвитку та інші характеристики

аналізованої нами властивості в умовах навчання особистості у закладі вищої освіти залишаються маловивченими.

Прагнення має свою силу, інтенсивність, способи і прийоми реалізації (динамічна характеристика). Воно оцінено з боку спрямованості мотивації, усвідомлюється й осмислюється людиною (когнітивна характеристика), переживається і регулюється суб'єктом (емоційна та регуляторна характеристика) і має початковий, проміжний та кінцевий результат. Іншими словами, кожна властивість особистості містить динамічний, мотиваційний, когнітивний, емоційний, регулятивний і продуктивний компоненти. Кожен компонент містить по дві змінні, що дозволяють охарактеризувати більш детально будь-яку властивість особистості.

Так, наприклад Р.В. Єршова у своїй роботі вказує на необхідність системного, цілісного підходу в дослідженні особистості.

Будуючи власну модель особистісної компетентності у слухачів ВНЗ, ми також спиралися на ідеї системного підходу щодо вивчення психічних явищ, які дозволяють вивчати цей феномен як єдину цілісну систему, але разом з тим структуровану.

Ми поділяємо думку Р.В. Єршової про те, що системний та цілісний підхід у вивченні та формуванні компетентності як базової властивості у студентів ВНЗ є найбільш складним і водночас важливим.

На сьогодні проблема компетентності особистості стала широко обговорюватися в науковій літературі. Це природно, оскільки саме компетентність є однією із властивостей особистості, що не тільки виявляється в конкретній діяльності, а й слугує внутрішньою умовою організації життя і діяльності людини як в побуті, так і в освітньому середовищі.

Отже, компетентність особистості посідає одне з центральних місць у спрямованості особистості та є змінною властивістю, її розвиток можливий через вивчення особистісних якостей, які формують і розвивають компетентність як системне утворення.

Компетентність як системна властивість особистості включає в себе цільові, мотиваційні, когнітивні, динамічні, регуляторні, емоційні, продуктивні і рефлексивні характеристики, які мають свою специфіку у слухачів ВНЗ.

Вивчення і розвиток особистісної компетентності у слухачів ВНЗ на сьогодні є актуальним і вимагає більш ретельного вивчення та впровадження в навчально-виховну діяльність вищих військових (фахових) навчальних закладів.

Проведене теоретичне дослідження та аналіз профільних джерел дозволили зробити такі висновки.

Існують два основні підходи щодо вивчення компетентності: аналітичний і системний. Для розвитку цієї властивості найбільш продуктивним є системний підхід, який враховує нерозривний взаємозв'язок внутрішніх компонентів компетентності та її цілісну природу.

Особливої значущості ця проблема набуває в умовах навчання особистості у спеціалізованому (військовому, профільному та ін.) ВНЗ, тобто там, де існують принципово відмінні умови соціалізації особистості.

Вікові особливості компетентності виступають, по-перше, в кількісних і якісних характеристиках різних компонентів, а також у ступені вираженості їх змінних, по-друге, в характері домінування конкретних ознак всередині, де зіставляються змінні компетентності. Зазначені лінії відмінностей визначають своєрідність вікових особливостей компетентності.

Розвиток різних компонентів компетентності може призводити до структурних змін цієї властивості і позитивно впливати на ступінь вираженості і взаємозв'язок різних її змінних, підвищуючи тим самим можливість у здійсненні організованої поведінки.

Висновки. Отже, в процесі дослідження ми дійшли висновку, що організованість студента ВНЗ є утворенням системним і багатогранним, яке ґрунтується на морально-вольових якостях особистості, вивчення яких є проблемним для психолого-педагогічної науки.

Вважаємо, що в подальшому вивченні проблеми організованості студентів ВНЗ слід зосередити увагу науковців на вивченні психологічних властивостей особистості з метою формування і розвитку високого рівня компетентності випускника вишу.

Список використаних джерел

1. Болотов В. А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе: материалы конференции. Москва, 2003. № 10. С. 6–17.

2. Гончаров С. З. Социальная компетентность личности: сущность, структура, критерии, значение. *Образование и наука*. 2004. № 2. С. 23–28.

3. Максименко С. Д. Теоретико-методологічний контекст сучасної практичної психології // *Практична психологія в контексті культури*. Київ: Ніка-Центр, 1998. С. 144–147.

4. Овчарук О. Ключові компетентності: Європейське бачення. *Вісник «Управління освітою»*. 2003. № 3. С. 5–7.

5. Панок В. Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 4; № 5. С. 6–9.

6. Слободянюк І. А. Інноваційні підходи до формування змісту освіти соціальних педагогів та практичних психологів. *Соціально-психологічні особливості професійної діяльності працівників соціальної сфери*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Мелітополь, 2007. С. 3–19.

Borets Y.

MODERN TECHNOLOGIES OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE AS A BASIS FOR CREATING A SAFE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN HIGHER EDUCATION

In the article analyzes the actual problem of psychological influence, which opens perspectives for a new type of social interaction of subjects of higher education in the context of creating a safe educational environment.

The main characteristic of the world is movement, change, development, and the main content of life and the fundamental means of human existence is its development, which is fully and intensively observed in the student's age. Student development as a social and personal phenomenon is carried out primarily in education, therefore the main social and individual life of a young person is concentrated in the field of education. A socially important task for educators is to provide for the development of such an educational space, in which a person from an early age would be aware of his social significance and through the system of value attitudes acquired experience of interaction with society.

Educational institution, as John Dewey argued, fulfilling the social order of the society, "can create in the project a type of society that we would like to have". Individual personality is one of the basic psychological resources that underlies self-sufficient, initiative and productive life. The world in which a person lives, becomes complex and controversial. In order to develop a reasonable strategy of our own lives in this world, one must have a high intellectual and creative potential, high professionalism, therefore one of the most important tasks of higher education is the personal and professional development of students.

The need for a comprehensive development of the younger generation is due to the social need for new types of thinking and new ways of transforming reality. An authoritarian high school, which until recently was dominant, envisaged the

fulfillment of a social order for a certain type of person. Unfortunately, even today, the traditional high school continues to be oriented towards the society, purposefully forming the personality necessary for the state, professional specialist, who meets the social order, has the necessary political orientation, is loyal. This does not mean that this model totally ignores the individual needs and needs of students, but they are encouraged and satisfied only when they are in the interest of the state.

Key words: *competence, civic competence, educational environment, innovations, innovation, personality.*

References

1. Bolotov, V. A. (2003), *Competency model: from idea to educational program*, materials of conference, issue number 10, pp. 6–17.
2. Goncharov, S. Z. (2004), "Social competence of the individual: essence, structure, criteria, meaning", *Education and Science*, issue number 2 (26), pp. 23–28.
3. Maksimenko, S. D. (1998), "Theoretical and methodological context of modern practical psychology", *Practical psychology in the context of cultures*, Nika-Center, Kyiv, view, pp. 144–147.
4. Ovcharuk, O. (2003), "Key Competencies: European Vision", *Journal of Management Education*, issue number 3, pp. 5–7.
5. Panok, V. G. (1998), "Conceptual approaches to the formation of the personality of a practicing psychologist", *Practical Psychology and Social Work*, issue number 4 and issue number 5, pp. 6–9.
6. Slobodyanyuk, I. A. (2007), "Innovative approaches to the formation of the content of education of social pedagogues and practical psychologists", *Socio-psychological peculiarities of professional activity of social workers*, materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference, Melitopol, pp. 3–19.

УДК 159.955+37.022+378.147

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.030

Герасимова Е. М.,

доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна;

Ніщимна С. О.,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного, цивільного та господарського права і процесу, Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна;

Доній Н. Є.,

доктор філософських наук, професор, професор кафедри економіки та соціальних дисциплін, Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ЗАПИТАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

На сьогодні реалії є такими, що обсяг щоденної інформації, з якою стикається людина початку ХХІ ст., у разі більший за обсяг, який обрушувався на людину ХХ ст. Проте у сучасному світі є багато професій, де обсяг такої інформації набагато більший, ніж той, з яким стикається середньостатистичний громадянин. До таких професій належать фахівці сфери юриспруденції. Якщо ж, приміром, юрист з досвідом роботи має потрібний адаптаційний потенціал і добре розвинуті навички критичного оцінювання інформації, то юрист, який тільки-но отримав диплом, такими навичками володіє не на належному рівні. Закономірно, що це ставить певні завдання для системи надання освітніх послуг та осіб, які отримують фах юриста.

Метою було визначено: представити запитання як важливу навичку і водночас цінний інструмент критичного мислення осіб, які в майбутньому планують працювати у сфері юриспруденції.

Результати дослідження. Критичне мислення, по суті, є процесом реакції. Людина мислить не заради самого процесу мислення, а заради отримання необхідної для обдумування інформації. Це можливе винятково через запитання-відповіді у взаємодії з іншими. Тож найважливішим умінням для критичного мислення визнається вміння ставити запитання та давати відповіді на них. Це вміння, яке водночас є й інструментом критичного мислення, бо задовольняє потребу людини як одержуваної інформації та доказах, що підтверджують або спростовують отриману інформацію.

Зроблено висновок, що критичне мислення – це завжди незакінчений проєкт, адже постійно виникають нові й нові запитання. Будь-яка людина практично постійно стикається з необхідністю або ставити запитання, або давати на них відповіді. Юрист має це робити не тільки в контексті

особистого життя, але й, мабуть, ще більше в професійному. Запитання є показником здатності оцінювати дійсність й водночас є інструментом розвитку критичного мислення.

Ключові слова: інформація, запитання, критичне мислення, професійне мислення, юрист.

Актуальність теми дослідження. На початку ХХ ст. фактично відбувся зворот від індустріального до інформаційного суспільства, в рамках якого отримання інформації, володіння нею та її передача стали умовами успішності людини в особистому і соціальному просторах. На сьогодні реалії є такими, що обсяг щоденної інформації, з якою стикається людина початку ХХІ ст., у рази більший за обсяг, який обрушувався на людину ХХ ст. Проте у сучасному світі є багато професій, де обсяг такої інформації набагато більший, ніж той, з яким стикається середньостатистичний громадянин. До таких професій належать фахівці сфери юриспруденції. Якщо ж, приміром, юрист з досвідом роботи має потрібний адаптаційний потенціал і добре розвинуті навички відбору корисної та актуальної інформації, то юрист, який тільки-но отримав диплом, такими навичками володіє не на належному рівні. Як наслідок, у перші роки роботи за фахом такий юрист часто допускає помилки й самовпевнено вважає, що його завдання – вислухати клієнта. Юристу, який тільки-но розпочинає свою юридичну практику, часто здається, що клієнт у процесі вільної розповіді повідомить усе необхідне, важливе для успішного вирішення справи, стосовно якої він звернувся до фахівця. На жаль, дефіцит корисної та достовірної інформації й, навпаки, великий обсяг зайвої, недостовірної та стереотипної інформації стають наслідком нестачі досвіду, критичності мислення та ігнорування юристом-початківцем такого важливого інструменту отримання належної інформації як запитання.

Критичне мислення не означає негативних суджень або критики, а передбачає раціональний розгляд різноманітності підходів. Таке мислення є важливим інструментом і потужним ресурсом людини в особистому та соціальному житті. Воно визнається однією з найбажаніших життєвих і професійних навичок, адже є гарантом правильного та обґрунтованого вибору рішення в конкретній ситуації.

Постановка проблеми. Тема, яка охоплює концепт «критичне мислення», рівною мірою відноситься як до важливості розвитку загальних навичок мислення, так і до сукупності навичок, якими мають володіти випускники закладів вищої освіти. Незважаючи на те, що протягом більше ніж сорока років самовідданої наукової роботи теоретиків і практиків усього світу феномен «критичне мислення» накопив у своїй базі величезну кількість концепцій, розробок, підходів, він залишається таким же невлотвим й актуальним як напрямок дослідження, як і раніше. Виходячи з цього нами було сконцентровано зусилля на одному його важливому компоненті, який не часто стає об'єктом уваги дослідників і який відіграє подвійну роль: є навичкою та інструментом розвитку критичного мислення. Йдеться про вміння ставити запитання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ознайомлення навіть з частиною джерел, що присвячені феномену критичного мислення та питанню його розвитку, демонструє доволі потужну хвилю досліджень останніми роками. Так, проблемі визначення сутності критичного мислення та основним методам його вдосконалення присвячені дослідження таких зарубіжних учених, як: Е. Боно, М. Браун, М. Девіс, Т. Дембо, Л. Елдер, Е. Кінг, Д. Клустер, Т. Мур, Р. Пол, М. Стюарт, Д. Халперн, Р. Чалдини та багато інших. Російськомовний науковий дискурс, що розкриває сутність критичного мислення та технології й методи його розвитку, формується роботами О. Дубіни, А. Єгошина, І. Загашева, О. Іванової, М. Мазурова, Ю. Панкратова, О. Пушкарьського, Г. Рогова, Д. Шакірова та ін. Група українських дослідників, яка зосередила зусилля на пропагуванні важливості розвитку критичного мислення та являє собою власне бачення специфіки його формування і розвитку, включає науковців: І. Баранову, Н. Бородіна, Т. Воропай, Н. Вукіну, Н. Дементієвську, Т. Закидальського, І. Мітіна, О. Пометун, С. Терно, О. Тягло та ін.

Постановка завдання. Намагання конкретизувати сутність критичного мислення дозволило експертам сформуванню образу ідеального критичного мислителя, який «доволі допитливий, добре обізнаний, відкритий, гнучкий, справедливий в оцінці, чесний в особистих упередженнях, розсудливий в ухваленні рішень, го-

товий переглянути, зрозуміти та вирішити складне завдання, старанний до пошуку відповідної інформації, раціональний у виборі критеріїв, орієнтований на запит та наполегливий у пошуку відповідей, настільки адекватних, наскільки це дозволяє предмет і обставини запиту» [11, с. 3]. Вважаємо, що такий перелік вказує на ті якості, якими має володіти юрист й які є бажаними рисами для випускників, які отримують вищу освіту з галузі знань 08 «Право». Цей перелік також має бути орієнтиром для науково-педагогічних працівників, задіяних у підготовці майбутніх юристів, адже як вказала Е. Кінг, уміння ставити продумані запитання – це навичка, якій слід вчити і вчитися. Виходячи з цього *метою* публікації було визначено: представити запитання як важливу навичку і водночас цінний інструмент критичного мислення осіб, які в майбутньому планують працювати у сфері юриспруденції.

Виклад основного матеріалу. Як зазначив П. Фасіоне, критичне мислення (англ. «critical thinking») – це «цілеспрямоване, саморегулююче судження, що призводить до тлумачення, аналізу, оцінки та умовиводу, а також до пояснення доказових, концептуальних, методологічних, критеріологічних чи контекстуальних міркувань, на яких ґрунтується це судження» [11, с. 3]. Останні п'ять років критичне мислення визнано за найважливішу стратегію й умову соціальної та професійної успішності випускника навчального закладу. Про це свідчать і підсумки роботи Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), презентовані в Давосі у 2016 р. (рис. 1), і результати вітчизняного дослідження, проведеного експертною групою з правової освіти Директорату з прав людини, доступу до правосуддя та правової обізнаності Мін'юсту України у 2018 р. (рис. 2).

Top 10 skills

in 2020

1. Complex Problem Solving
2. Critical Thinking
3. Creativity
4. People Management
5. Coordinating with Others
6. Emotional Intelligence
7. Judgment and Decision Making
8. Service Orientation
9. Negotiation
10. Cognitive Flexibility

in 2015

1. Complex Problem Solving
2. Coordinating with Others
3. People Management
4. Critical Thinking
5. Negotiation
6. Quality Control
7. Service Orientation
8. Judgment and Decision Making
9. Active Listening
10. Creativity

Рис. 1. Інфографіка 10 навичок, затребуваних до 2020 р. [12]

Рис. 2. Що очікує юридичний бізнес від молодих фахівців? За результатами експертного обговорення Legal High School Discussion Hub: Удосконалення юридичної освіти в Україні [6, с. 7]

Сформованість критичності мислення в юриста багато в чому зачіпає аспект професійного мислення. Будь-яке професійне мислення являє собою понятійно-проблемний рівень мислення тієї епохи, на яку припало жити людині, властивий їй спосіб розуміння процесів і явищ, що, в свою чергу, посилюється характерними для суспільства установками, етичними нормами, цінностями та іншими соціально-психологічними механізмами й демонструє здатність фахівця більш ефективно і максимально точно втілювати в життя певні професійні завдання.

На думку російського вченого А. Е. Жалінського, професійне мислення юриста має певну специфіку, а саме – це «узагальнена орієнтація в конкретних професійно-правових ситуаціях дійсності, або іншими словами – система інформаційно-правової насиченості, що склалася завдяки установкам професійного призначення» [2, с. 198]. Можемо сказати, що вміння юридично мислити означає здійснення точного, цілеспрямованого оперування ключовими поняттями/категоріями в умовах конкретного юридичного практичного завдання.

За короткий строк таке мислення сформувати практично не реально, тому-то саме в процесі навчання в закладі вищої освіти в особи, яка здобуває освіту, має поступово формуватися динамічна основа професійної діяльності, відбуватися професіоналізація пам'яті, мислення, сприйняття та інших когнітивних про-

цесів. Й це так чи інакше пов'язане з тим, про що ведуть мову практично в усіх своїх публікаціях американські фахівці з розвитку критичного мислення Р.У. Пол та Л. Елдер [10]. Вони переконані, що особи з добре розвинутим критичним мисленням у професійній самореалізації досягають більшого, адже прагнуть постійно вдосконалювати характеристики розуму. Пол Р. та Елдер Л. вважають, що подібних характеристик сім і вони взаємопов'язані, та, як наслідок, чим краще розвинута одна риса, тим краще спрацьовують інші. Отже, основні інтелектуальні риси критично мислячої людини [10, с. 22–32]:

1. *Інтелектуальне смирення* може бути визначене як усвідомлення меж свого знання, в тому числі чутливості до обставин, за яких наявний егоцентризм може провокувати самообман. Останнє тягне за собою упередженість, забобони, обмеження точки зору і підвищує ступінь невігластва. Риса має на увазі відсутність інтелектуальної претензійності, хвалькуватості або марнославства в поєднанні з розумінням логічних підстав або відсутністю таких підстав щодо власних переконань.

2. *Інтелектуальна сміливість* може бути визначена як наявність усвідомлення необхідності стикатися і справедливо розглядати ідеї, переконання або позиції, щодо яких у людини є сильні негативні емоції або яким вона не надавала серйозної уваги. Інтелектуальна сміливість пов'язана із визнанням того, що ідеї, які суспільство вважає небезпечними або абсурдними, іноді раціонально виправдане (повністю або частково). Переконання, прищеплені людям, іноді бувають помилковими або такими, що вводять в оману. Інтелектуальна сміливість вступає в гру, тому що в деяких ідеях є якась істина, що вважається небезпечною та абсурдною, чи є спотворення або хибність в ідеях, яких чітко дотримуються ті соціальні групи, до яких людина належить. Людям потрібна сміливість, щоб бути справедливими мислителями в подібних обставинах.

3. *Інтелектуальна емпатія* – це усвідомлення необхідності творчо поставити себе на місце інших, щоб по-справжньому зрозуміти їх. Мати інтелектуальну емпатію – значить, вміти точно відновлювати точки зору та роздуми інших і міркувати, виходячи з припущень та ідей, відмінних від власних. Ця риса та-

кож корелює з готовністю пам'ятати про випадки минулого, коли був неправим, попри сильне переконання у власній правоті та представлення себе обдуреним.

4. *Інтелектуальна цілісність* визначається як визнання необхідності бути вірним власній думці та дотримуватися тих самих стандартів, яких очікують інші. Це означає чітке дотримання стандартів доказів, яких дотримуються опоненти. Це також означає здатність чесного визнання невідповідностей у власних думках і діях.

5. *Інтелектуальна наполегливість* може бути визначена як схильність долати інтелектуальні складності, попри розчарування, що супроводжує певне завдання. Деякі інтелектуальні проблеми складні та не можуть бути легко вирішені. Людина володіє інтелектуальною наполегливістю, якщо не здається в ситуації інтелектуальної складності або розчарування. Інтелектуально наполеглива людина демонструє тверду прихильність раціональним принципам, незважаючи на ірраціональну протидію інших, і має реальне відчуття необхідності боротися з плутаниною і невирішеними питаннями протягом тривалого часу, щоб досягти розуміння.

6. *Впевненість у розумі* ґрунтується на вірі в те, що власні вищі інтереси та інтереси людства будуть найкраще задоволені, якщо дати волю розуму. Розум спонукає людей робити власні висновки, розвиваючи раціональні здібності. Це віра в те, що за належної підтримки та вдосконалення люди здатні навчитися думати самостійно. Як такі, вони можуть формувати глибокі позиції, робити чіткі, точні, актуальні, розумні висновки. У свою чергу, вони можуть переконувати один одного, звертаючись до вагомих підстав і аргументованих доказів, і бути розумними, попри глибоко вкорінені в людській природі та суспільному житті бар'єри. Коли людина впевнена в розумі, то сама ідея розумності стає однією з найважливіших цінностей і фокусом в її житті. Іншими словами, мати впевненість у розумі – значить, використовувати розумні міркування як основний критерій, за яким можна судити, приймати або відкидати будь-яке переконання або позицію.

7. *Інтелектуальна автономія* може бути визначена як внутрішня мотивація, заснована на ідеалі мислення для себе; мати розумне авторство своїх переконань, цінностей і способу мислення; не бути залежним від інших в напрямку і контролі свого мислення.

Виходячи з переліку наведених рис цілком зрозуміло, що для критичного мислення потрібний набір навичок і вмінь, що концентруються навколо низки важливих моментів. Критичне мислення, по суті, є процесом реакції. Людина мислить не заради самого процесу мислення, а заради отримання/привласнення чи відчуження затребуваної для існування інформації. Це можливе винятково через запитання у зверненні до іншого або через повідомлення деякої інформації іншому у відповідь на його запитання. Отже, найважливішим умінням для людини є вміння ставити запитання та давати відповіді на них, уміння, що є маркером та інструментом критичного мислення.

Розвинуте вміння ставити запитання, за словами Д. Павлова, «сприяє задоволенню потреби критично мислячої людини в: 1) як одержуваної інформації (ясності, точності, конкретності, релевантності, послідовності, логічності, глибини (фундаментальності), повноті); 2) додаткових доказів, які б підтверджували або заперечували отримувану інформацію» [5]. Воно, виступаючи в ролі основного інструменту розвитку критичності мислення, є показником бажання покращити те, про що людина знає і про що розмірковує. Запитання вимагають, щоб людина, якій ставлять запитання, діяла у відповідь. Вони забезпечують стимул і напрямок для мислення, й крім того, підштовхують людину до постійного пошуку правильних суджень або рішень. Саме система запитань найбільше відповідає духу цікавості, подиву та інтелектуальних мандрів, необхідних для критичного мислення. Водночас запитання демонструє повагу до іншої людини, чим виконує також і функцію комунікативного зв'язку. Людина, яка ставить запитання, не прагне зробити з інших об'єкт критики чи перетворити їх на посміховисько, а прагне дізнатися, що вони думають, допомогти їм розвинути власні ідеї.

Уміння ставити запитання може допомогти багато в чому з'ясувати ситуацію, уникнути двозначності та помилковості

умовиводів. Поставивши запитання, людина озвучує проблему, отримує можливість її обговорювати та уточнювати нюанси й деталі. Як вказують практично всі джерела, з логіки запитань та відповідей [напр., 7, с. 160–162] до логічної структури запитання входять:

1) передумова («базис») запитання – вихідна інформація, що явно або неявно міститься в запитанні. Передумовою запитання є знання, що має бути чітким, ясним, істинним. Але один тільки базис ще не є постановкою запитання. Лише наявність питального слова, а також знаку вказує на ситуацію запитання;

2) оператор запитання – вимога доповнити, пояснити, уточнити брак інформації, яка виражається за допомогою питальних слів «хто», «що», «чому», «навіщо» тощо.

Сукупність першого та другого дає можливість поставити запитання, тобто окреслити обсяг інформації, якої бракує, і завдяки підставі запитання уможливується формування відповіді в задовільному для особи, яка запитує, змісті. Так, слідчий, ставлячи запитання адвокату «Хтось бачив підозрюваного після 19-00?», ставить завдання встановити не відоме йому ім'я того, хто міг бачити людину. У запитанні міститься інформація про те, що підозрюваного могли бачити після 19-00 (передумова запитання), а словом «хто» висловлена вимога нової інформації (оператор запитання).

Передумова запитання спільно з оператором запитання формують його зміст і задають обсяг запитання;

3) зміст запитання – це неявно присутня в запитанні інформація про предмет запитання, якою володіє особа, яка запитує, а також вимога надати відсутню інформацію. Зміст запитання визначається: 1) об'єктом – предметною сферою, щодо якої ставиться запитання; 2) контекстом завдання, що розглядається під кутом зору вирішення конкретного практичного або теоретичного завдання. У змісті запитання проводиться межа між тим, що вже відомо, та тим, що ще залишається невідомим. Тож зміст запитання в згорнутому вигляді вказує на наявність якоїсь інформації про предмет, а також на інформацію, якої бракує. Тому, вважається, що у правильно сформульованому запитанні міститься половина відповіді.

З позиції змісту запитання одночасно є вимогою знайти або уточнити деякі відомості. У цьому випадку воно є, по-перше, як продукт усвідомлення різниці між тим, що є і належним і, по-друге, як вимога усунути цю різницю.

Визначення підстави запитання суттєво залежить від його об'єкта (предметної сфери) та предмета. Предметом запитання називається будь-який об'єкт інформаційного інтересу, який пов'язаний з обговорюваною темою. Як предмет запитання можуть виступати: а) будь-який матеріальний об'єкт або ідеальний об'єкт; б) характеристика об'єкта; в) судження, істинність якого доводиться або спростовується; г) поняття, зміст якого уточняється в цьому запитанні;

4) обсягом запитання називається безліч альтернативних можливостей істинної або помилкової відповіді на поставлене запитання.

Виділені складові запитання фактично є алгоритмом, знання та застосування якого перетворює людину на ту, яку мають на увазі, коли говорять «критично мисляча». Людина, якщо вона не здатна ставити запитання, нічого з себе не представляє. Її здатність ставити під сумнів і «копати» глибоко, доходить до сутності речей, вбачати зміст за формою і зовнішнім виявом розташовується в самому центрі критичної думки. Критично мисляча людина володіє великим арсеналом запитань і, відповідно, доступних способів їх постановки. Якщо людина вчиться, не ставляючи запитання (мається на увазі самостійно сформульовані), вона не переживає стану незавершеності та пошуку, який є основою для будь-якої пізнавальної діяльності. Майбутній юрист не може собі дозволити такої розкоші. Тим паче, що як зазначила Н. О. Абрамова, «юридична діяльність із самого початку пов'язана з необхідністю знаходити відповіді на поставлені запитання, оцінювати обставини, правомірність і правильність постановки запитань, які можуть мати юридичне значення» [1, с. 122].

На сьогодні існують різні класифікації запитань. Проте в контексті того, що юрист діє в діалогічному процесі за типом «запитання–відповідь», найбільш відповідним темі нашого дослідження вважаємо пояснення та класифікацію запитань, представлених Н. Максимовою. Основою для концепції дослідниці став загаль-

новідомий факт: найбільш загальною є класифікація, яка спирається на позицію людина – вона або запитує, тобто ініціатива виходить від неї, або дає запитання у відповідь. Перша позиція дає варіанти запитань «Де ...?», «Хто ...?», «Коли ...?», «Що ...?» та ін. й не завжди передбачає наявність реального/живого співрозмовника. Друга позиція виходить з позиції діалогічної взаємодії та передбачає обов'язковість відповіді: «Ви сказали, що ... – Чому ...?»; «Ось ви говорите, що ... – Як саме ...?». Розглядаючи місце і роль запитань у комунікативній культурі, дослідниця акцентує увагу, що запитання обов'язково має дві складові: рему і тему [4, с.111]. У питальних реченнях рема – це саме питальне слово (і його граматична група), а тема, відповідно, – все інше. Процес формування запитання у відповідь можна представити у вигляді послідовності кроків: 1) вихідне актуальне висловлювання співрозмовника, який володіє ремою (Р-1) – у відповідь запитання (де Р-1 перетворюється в тему запитання); 2) відповідь з новою ремою (Р-2) – у відповідь запитання, де Р-2 перетворюється в тему запитання; 3) відповідь з новою ремою (Р-3) – у відповідь запитання, де Р-3 перетвориться в тему запитання. Кількість послідовних кроків є такою, яка має вдовольнити осіб, які вступили в діалог, потрібною інформацією.

Специфіка тема-рематичних відносин запитання у відповідь і попередньої йому тези в тому, що лексико-семантичний зміст реми-відповіді є основою всіх семантичних перетворень у відповідь запитання. Чим глибшими є семантичні перетворення реми-чужого у відповідному запитанні, тим більше виражені його ознаки як відповіді. Саме вказані семантичні перетворення сприяють розвитку критичності мислення, дозволяють краще порозумітися співрозмовникам і визначитися з подальшими кроками та застосуванням отриманої інформації. Максимова Н. виділяє класи запитань, які є результатом тема-рематичних відносин за типом «запитання – запитання у відповідь» [4, с. 111–112] та які найбільш часто мають місце у процесі професійного життя представників юриспруденції. Розглянемо ці види запитань.

1) *Запитання-тлумачення*. Його мета – прояснення, уточнення позиції співрозмовника, перевірка розуміння. До цього виду запитань належить кліше: «Чи правильно я зрозумів, що

...?»; «Що ви маєте на увазі, коли говорите про ...?»; «Що означає вжите вами слово ...?»; «Які підстави у вас є, щоб це стверджувати?»; «Що лежить в основі вашої позиції?».

2) *Запитання-перифраза*. Вони виконують завдання – знайти іншу, більш виразну форму для сприйнятого сенсу, встановити розуміння через перефразування. Приклади мовних формул: «Іншими словами, це можна назвати так-то?»; «А якщо це назвати за допомогою ...?»; «Чи може цьому відповідати метафора ... ?»; «Може доцільніше термін ...?».

3) *Запитання-підтвердження*. Його завдання – підтримати позицію співрозмовника через застосування почутої від співрозмовника тези до нової ситуації, через перенесення на новий матеріал, через знаходження нових підстав і доказів – як фактичних, так і логічних. Мовні кліше: «Якщо це так (як ви говорите), то чи підходить сюди такий приклад ...?»; «А цей випадок не підійде як підтвердження вашої позиції?»; «Як це буде виглядати стосовно ...?»; «За яких умов це правило залишається в силі?».

4) *Запитання-сумнів*. Завдання – тією чи іншою мірою м'яко, опосередковано заперечувати, піддавати сумніву твердження співрозмовника. Прикладами таких запитань є: «це підтверджується тим-то?»; «Хіба це не суперечить тому, що ...?»; «Наскільки правильно говорити про ...?»; «Чи не спростовує такий приклад основне положення?».

5) *Запитання-розвиток*. Його мета – частково заперечуючи тезу співрозмовника, водночас побачити в ній і раціональне зерно і збагатити її іншим поглядом (іншою позицією, антитезою), разом з чим має утворитися новий сенс, який буде зрушувати початкове розуміння. Тобто модель цього виду запитань являє собою наступне: теза – антитеза – синтез. Завдання автора запитання – знайти, намітити в самому запитанні таку антитезу, яка приведе до синтезування нового розуміння. У процесі запитання-розвитку відбувається пошук «спільних точок», конвергенції, взаємодії різних позицій, компромісу.

Як можна побачити, всі вказані види запитань у відповідь відображають різні цільові установки осіб, які вступили в діалог. Крім того, вказані види запитань вимагають сформованості навички концентрації та підтримки уваги співрозмовників у

процесі діалогу та вимагають навичок ведення подібного діалогу. Саме цьому має навчитися майбутній юрист, отримуючи фахову освіту, і саме це є однією з умов підвищення якості його мисленнєвих операцій та розвитку критичності мислення.

Висновки. Критичне мислення – це завжди незакінчений проєкт, бо постійно виникають нові й нові запитання, а «ті, хто вміють мислити, вміють ставити запитання» [9, с. 18]. Будь-яка людина практично постійно стикається з необхідністю або ставити запитання, або давати на них відповіді. Юрист має це робити не тільки в контексті особистого життя, але й, мабуть, ще більше в професійному. Він має сумніватися й ставити запитання, різні та багато. Йому дуже важливо перевіряти інформацію і не боятися шукати першооснови, порівнювати різні джерела. Безпелеяційно довіряти юрист не має нічому і нікому. Чим складніше справа, над якою він працює, тим більше запитань у нього має бути. Запитання потрібні для того, щоб орієнтуватися в навколишньому світі, а той, хто вміє їх ставити, робить це краще і є кращим фахівцем, ніж той, хто не вміє. Запитання є показником здатності оцінювати дійсність й водночас є інструментом розвитку критичного мислення.

Список використаних джерел

1. Абрамова Н. А. Юридическая диалогика: учеб. пособие. Москва: Норма, ИНФРА-М, 2017. 192 с.
2. Жалинский А. Э. Введение в специальность «Юриспруденция». Профессиональная деятельность юриста: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 2009. 362 с.
3. Ленерт У. Проблема вопросно-ответного диалога. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва, 1985. Вып. 14. С. 238–280.
4. Максимова Н. В. Ответный вопрос в коммуникативной культуре. *Вестник Новосибирского государственного университета. Сер. История. Филология*. 2018. Т. 17. № 6. Журналистика. С. 108–115.
5. Павлов Д. Л. Критическое мышление. Насколько этот навык важен в менеджменте? URL: <http://www.imisp.ru/Pavlov/CriticalThinking/>.
6. Шемелинець І., Якубович М., Осінська О. Знання та навички випускників юридичних факультетів та закладів вищої освіти через призму відповідності потребам ринку праці: звіт за результатами аналітичного дослідження. Київ, 2018. 34 с.
7. Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія / О. М. Юркевич та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Юркевич. Харків, 2012. С. 159–168.

8. Browne, M. N., Stuart M. K. Asking the right questions: a guide to critical thinking. 8th ed. New Jersey, Pearson Prentice Hall, 2007. 226 p.

9. King A. Inquiry as a tool in critical thinking. *Changing college classrooms: New teaching and learning strategies in an increasingly complex world / D.F. Halpern (Ed.)*. San Francisco, Jossey-Bass, 1994. Pp. 13–38.

10. Paul, R. W., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Professional and Personal Life. New York, Financial Times Prentice Hall, 2002. 358 p.

11. Facione, P. A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. Research Findings and Recommendations. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED315423.pdf> (accessed 05.09.2019).

12. The 10 skills you need to thrive in the Fourth Industrial Revolution. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution> (accessed 04.09.2019).

Herasymova E., Nishchymna S., Donii N.

QUESTIONS AS A TOOL OF FUTURE LAWYERS’ CRITICAL THINKING DEVELOPMENT

Today, there are such realities that the amount of daily information a person faces with at the beginning of the 21st century is significantly larger than the appropriate one in the 20th century. However, in today’s world, there are a number of professions where the amount of daily information is significantly larger than that experienced by an average citizen. Such professions include law practitioners, and if an experienced lawyer has the necessary adaptive capacity and well-developed skills to evaluate information critically, then a lawyer who has just received a diploma does not have the proper level of such skills. It is natural that it makes certain tasks for the system of provision of educational services and persons receiving the profession of a lawyer.

***The aim** was to present a question as an important skill and, at the same time, a valuable tool for critical thinking of persons planning to work in the field of jurisprudence in future.*

***Results of the research.** Critical thinking is essentially a reaction process. A person thinks not for the sake of a thinking process, but for the sake of getting the information to think about. It is possible solely through “questions-answers” in collaboration with the others. Therefore, the most important skill for critical thinking is the ability to ask questions and answer them. It is a skill that is at the same time a critical thinking tool because it satisfies a person’s need in quality of the received information and evidences that support or refuse the received information.*

***It is concluded** that critical thinking is always an unfinished project, because new and new questions constantly raise. Every person almost constantly faces the*

need either to ask or to answer questions. A lawyer should do this not only in the context of his personal life, but perhaps even more so in his professional life. Question is an indicator of the ability to evaluate reality and is at the same time a tool for developing critical thinking.

Key words: *information, questions, critical thinking, professional thinking, lawyer.*

References

1. Abramova, N. A. (2017), *Legal dialogue: textbook*, Norma, INFRA-M, Moscow.
2. Zhalinskiy, A. E. (2009), *Introduction to the specialty "Jurisprudence"*. Professional activity of a lawyer, Prospect, Moscow.
3. Lenert, U. (1985), "The problem of question-answer dialogue", *New in foreign linguistics*, Vol. 14, pp. 238–280.
4. Maksimova, N. V. (2018), "The answer in communicative culture", *Bulletin of Novosibirsk State University. Series History. Philology*, Vol. 17, No. 6, pp. 108–115.
5. Pavlov, D. L. *Critical thinking. How important is this skill in management?* URL: <http://www.imisp.ru/Pavlov/CriticalThinking/>.
6. Shemelynets, I., Yakubovych, M. and Osinska, O. (2018), *Knowledge and skills of the graduates of law faculties and higher educational establishments through the prism of matching labor market needs: the results of the analytical report*, Kyiv.
7. *Legal argumentation. Logistic researches: collective monograph* (2012), Yurkevych, O. M. (Ed.), Kharkiv.
8. Browne, M. N. and Stuart, M. K. (2007), *Asking the right questions: a guide to critical thinking*, New Jersey, Pearson Prentice Hall.
9. King, A. (1994), *Inquiry as a tool in critical thinking. Changing college classrooms: New teaching and learning strategies in an increasingly complex world*, San Francisco, Jossey-Bass.
10. Paul, R. W. and Elder, L. (2002), *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Professional and Personal Life*, New York, Financial Times Prentice Hall.
11. Facione, P. A. *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction, Research Findings and Recommendations*, available at: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED315423.pdf> (accessed 05 September 2019).
12. *The 10 skills you need to thrive in the Fourth Industrial Revolution*, available at: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution> (accessed 04 September 2019).

УДК 378. 147

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.045

Гетта В. Г.,

кандидат педагогічних наук, професор кафедри технологічної освіти та інформатики, Чернігівський національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна;

Єрмак С. М.,

кандидат педагогічних наук, доцент, учений секретар, Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

СПІЛКУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИПУСКНИКА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто проблему формування і розвитку в студентської молоді вміння спілкуватись у різних ситуаціях.

Навчатись спілкуватись, розмовляти – значить навчатись думати – завоювати навколишній світ у поняттях. У мові та поняттях зберігається весь гігантський досвід людей. Навчаючись мові, людина одночасно отримує, так би мовити, в готовому вигляді знання, накопичені людьми впродовж тисячоліть, та переважно більшість знань про навколишній світ.

Останнім часом спостерігається тенденція заміни живого спілкування комунікацією через комп'ютер – соціальні мережі, сайти тощо. Звичайно, на перший погляд у цьому немає нічого поганого. Зручно, швидко, без зайвих емоцій між людьми поширюється інформація. У дійсності ж це далеко не так. Молоді люди поступово втрачають інтерес до безпосереднього спілкування та до людей як таких.

Зниження рівня та якості спілкування між людьми, появу агресивної поведінки автори пояснюють поступовим зменшенням безпосереднього спілкування, комп'ютерною та мобільною комунікацією та іншими причинами. Вони доводять, що безпосереднє спілкування розвиває мовлення, а значить і інтелект людини, сприяє її соціалізації, підвищує емоційний і почуттєвий рівень, що є дуже важливим для життєдіяльності особистості як такої.

Також у статті розглянуто науково обґрунтовані шляхи формування і розвитку спілкування між людьми. Проаналізовано особливості спілкування домінантних, недомінантних, мобільних та ригідних співрозмовників. Згадується і гендерний аспект спілкування.

Особлива увага авторів прикута до проблем спілкування викладача та студента, вчителя з учнем.

Висловлено думку, що культура спілкування формується і розвивається не шляхом вивчення якоїсь навіть самої досконалої навчальної дисципліни, а в процесі спілкування з дотриманням відповідних правил у сім'ї, освітньому закладі, суспільстві.

Ключові слова: спілкування, привабливість, мовлення, співрозмовник, невербальні засоби спілкування.

Постановка проблеми. Проблема формування і розвитку вміння спілкуватись не нова. Психологи, педагоги, соціологи доводять, що є фактори, які сприяють розвитку та вдосконаленню спілкування між людьми, а є, які його гальмують. Уміння спілкуватись у сучасному світі розглядається як одна з провідних компетентностей, адже виробничий сектор вимагає не тільки висококваліфікованих спеціалістів у тій чи іншій галузі, а й уміння передати свої знання та навички. Проте підвищення рівня освіченості населення, з одного боку, безумовно сприяє підвищенню культури спілкування, а з іншого, – зменшує потребу в спілкуванні. Широке використання комп'ютерної техніки, мобільного зв'язку, мережі «Інтернет» неоднозначно впливає на безпосереднє спілкування, «живий» контакт між людьми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес спілкування у педагогіці розглядається у різних аспектах (рис.). Цьому питанню присвячені праці А. Беляєвої, М. Берхіна, О. Бобири, О. Бодальова, А. Добровича, І. Васильєвої, Г. Ковальова, В. Кольцової, В. Моляко, Л. Орбан-Лембрик, Л. Радзиховського, О. Тур, О. Харитонова та ін.

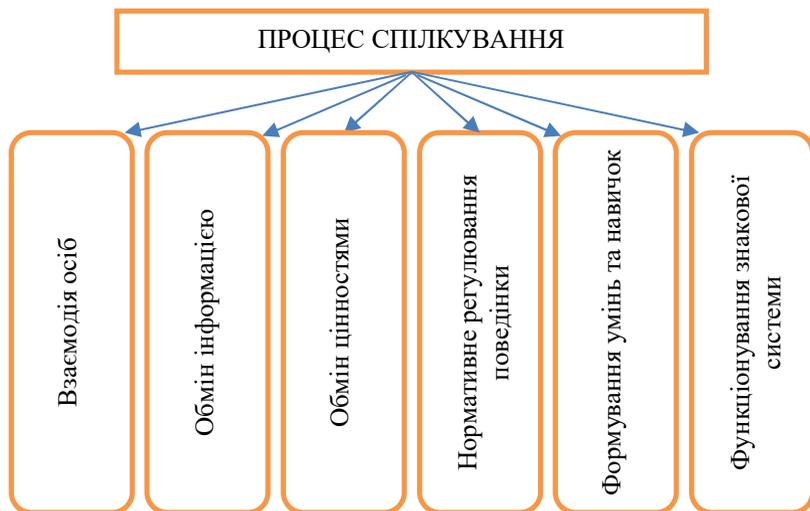

Рис. Процес спілкування у різних аспектах

Мета статті – визначити характерні шляхи формування і розвитку комунікативної діяльності особистості майбутнього спеціаліста.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом спостерігається тенденція заміни живого спілкування комунікацією через комп'ютер – соціальні мережі, сайти тощо. Звичайно, на перший погляд в цьому немає нічого поганого. Зручно, швидко, без зайвих емоцій між людьми поширюється інформація. У дійсності ж це далеко не так. Молоді люди поступово втрачають інтерес до безпосереднього спілкування та до людей як таких, до суспільства, що викликає занурення в себе та аутизм.

Крім того, при не безпосередньому спілкуванні знижується емоційний і почуттєвий рівень особистості, що негативно впливає на її життєдіяльність. Людина з низьким рівнем емоційного і почуттєвого розвитку байдуже ставиться до урочистих подій, мистецтва, музики тощо. Вона стає схожа на робота.

Ось чому освітянською реформою пріоритетним напрямком діяльності будь-якого закладу освіти передбачається формування і розвиток спілкування учнівської і студентської молоді, а вміння спілкуватись стає надзвичайно важливою ключовою, освітньою компетентністю.

Навчатись спілкуватись, розмовляти – значить навчатись думати – засвоювати навколишній світ у поняттях. У мові та поняттях зберігається весь гігантський досвід людей. Навчаючись мові, людина одночасно отримує, так би мовити, в готовому вигляді знання, накопичені людьми впродовж тисячоліть [3]. Людина переважно більшість знань про навколишній світ отримує шляхом спілкування в широкому розумінні цього слова. Термін «спілкування» співзвучний поняттю «спільнота».

Від чого ж залежить уміння спілкуватись? З історії відомі приклади відомих, можна сказати талановитих ораторів, неперевершених промовців та оповідачів. Як вони ними стали? Чи це «дар» природи, чи набуте вміння? Психологи численними працями доводять, що це, мабуть, сукупність і того, і іншого. Генетично закладена потреба в спілкуванні притаманна не тільки людині, а й тваринам, навіть рослинам. Ще видатний психолог Л. Виготський звернув увагу на те, що не досягнувши і місяця

від народження, дитина перестає смоктати груди на голос матері. Саме на звук голосу матері, а не на звук взагалі [2]. Тепер це не підлягає сумніву. Через тиждень-два вона реагує не тільки на материнський голос, а й на голос інших людей. Після двох місяців вона по-різному реагує на «добру» міміку або інтонацію дорослого і на «погрожуючу» у неї виникає реакція пожвавлення. З часом дитина починає слова матері сприймати як орієнтир у поведінці. У корі її правої півкулі головного мозку накопичується головним чином конкретно-наочний досвід, у лівій же половині зосереджується абстрактно-понятійний досвід. Дитина навчається спілкуватись не тільки з матір'ю, а й з іншими дітьми та дорослими. Вона зникає до того, що будь-яка потреба вирішується шляхом звернення до людей, які її оточують.

Тварини спілкуються між собою переважно звуками. Наприклад, півень у разі появи загрози «повідомляє» курей цілком конкретним звуком. Під час появи шуліки звук, який подає півень, більш загрозливий. Кури на нього реагують значно швидше, аніж під час появи, приміром, ворони, хоча вони зовні мало відрізняються від шуліки.

Американські дослідники доводять, що спілкування властиве і рослинам. Підтвердженням тому є проведений ними експеримент. У лісі була розташована надзвичайно чутлива записувальна апаратура. При спробі спиляти одне з дерев апаратура фіксувала тривожні звуки. Дереву, що його оточували, ніби «протестували» діям людей, а можливо, й «співчували» дереву, яке зрізали.

Отже, можна сказати, що людям, тваринам і, мабуть, рослинам генетично властива здатність до спілкування. Однак тільки словесному спілкуванню між людьми також генетично притаманний розвиток, удосконалення, оскільки звуки, які створює людина, пов'язані з мовою, а мова з її інтелектом [5]. Розум визначає характер звуку, його різноманітність, закладений у ньому зміст. Звуки поступово трансформувались у слова, слова у поняття, які зосереджують у собі знання про навколишній світ. Чим глибше ми пізнаємо навколишню дійсність, тим більше утворюється нових понять, слів, які поширюються між людьми шляхом спілкування. Так виглядає логічний генезис нашого спілкування.

Розум людини, її інтелект спричинив емоційне забарвлення слів, мови. Внаслідок чого під час спілкування люди передають один іншому не тільки інформацію, а й емоції, настрій, почуття. У результаті чого спілкування набуває чуттєвого характеру. Психолог С. Коуві писав, що поки людей не об'єднуютимуть добрі почуття, вони будуть майже не здатними спілкуватись один з одним через емоційні бар'єри.

Отже, майстерність, талант спілкування пов'язані з умінням людини супроводжувати мову емоціями, почуттями, настроями, її привабливістю. Така кругова, глибока залежність між інтелектом, мовою, емоціями, почуттями, настроями, привабливістю потребує повсякденного наполегливого навчання, виховання з раннього до похилого віку. Меж у вдосконаленні спілкування немає.

Роллан Р. писав, що життєвий шлях людини означає неперервне подолання не тільки зовнішніх перешкод, але й застарілих форм власної свідомості, щоб досягнути більш високого ступеня. Це шлях людини до зрілості.

Звичайно важливу роль у спілкуванні має привабливість особистості, її харизма, фемінність жінок та маскуліність чоловіків.

Особливо ефектна привабливість молодості. Блиск очей, активність і граціозність рухів, веселий настрій, деяка наївність і гарячість суджень – от і все необхідне для того, щоб зачарувати співрозмовника. Привабливий промовець, оповідач – це велика рідкість. Він може не мати жодної переліченої вище привабливості. Проте володіє «магією слова» і даром «заворожувати» співрозмовника чи навіть аудиторію слухачів. Особливий голос (багатий у тембровому розумінні), витриманий ритм мови, променистий і теплий погляд – є далеко не повним переліком талановитого оповідача. Наприклад, знаменитий промовець Демосфен мав у своєму арсеналі близько півсотні прийомів миттєвого «захоплення» аудиторії, які винайшов сам.

На жаль, в освітньому процесі багатьох закладів освіти України відсутня «Риторика» – дисципліна, яка навчає правилам розмовної мови. Її вивчення важливе не тільки для педагогів, психологів та лікарів, а й для кожного з нас, оскільки ми всі без винятку є співрозмовниками. Без навчання ми здатні тією чи

іншою мірою захоплюватись майстерністю володіння словом окремих людей і не «бачити» як її досягнути. Не сприяє навчанню володіння словом і тенденція до самостійного засвоєння навчального матеріалу. Поява соціальних мереж, незважаючи на їх величезне інформативне значення, зменшує можливості молоді в усному спілкуванні, використанні наукової термінології під час спілкування тощо. Тому варто шукати шляхи компенсації цих втрат. Приміром, організовувати семінарські заняття, конференції тощо. Важливим у цьому розумінні є організація інтерактивного навчання.

Під час спілкування важливим є вміння слухати. Причому воно важливе як для того, хто говорить, так і для того, хто слухає. Добре слухає той, хто розуміє співрозмовника. Стародавній філософ Епіктет вважав, що людина повинна слухати вдвічі більше, ніж говорити. На запитання – Чому? – він відповів: «Недарма Бог дав нам один язик і пару вух». Ми не завжди можемо розуміти співрозмовника, але завжди повинні хотіти цього. Не треба поспішати з висновками, заперечувати чи втручатись у розмову, не вислухавши співрозмовника до кінця.

Лорд Честерфілд у посланні до свого сина писав – «кожній людині даний розум, який нею керує, і хотіти, щоб кожний міркував так, як ми, все одно, що хотіти, щоб кожний був мого росту і моєї статури».

Для спілкування надзвичайно важливо мати великий запас слів, відсутність слів «паразитів» та суржику. Часто кажуть, що чистота мови свідчить про чистоту душі. Від наявного запасу слів залежить точність висловлювання думки, її образність, емоційність і енергоємність. Відомо, що письменники і поети мають значно більший запас слів, які вони використовують у своїх творах.

Творча особистість у процесі комунікативної діяльності відрізняється більшою самомотивацією, толерантністю, більше схильна до новацій тощо [4].

До слова, Т. Шевченко в своїй творчості використовував значно більше слів, ніж О. Пушкін.

Збагачення мовного запасу великою мірою залежить від вдумливого читання художньої літератури, коли читач не тільки

захоплюється описаними в ній подіями, а й звертає увагу на стиль викладання думки, образність мови, будову речень, логічність аргументів персонажів твору тощо. У талановитих літераторів часто проза звучить як поезія. Слова, як у пісні, створюють мелодію. Наприклад, «Чорні хмари клубочаться вгорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірій безвісті нудьга, пливе без надії і стиха хлипає сум» (Ю. Коцюбинський). Слова, «оздоблені» емоціями і почуттями, значно швидше і міцніше запам'ятовуються і використовуються в розмовній мові, ніж ті, які надійшли «сухими» і «безбарвними». Хто ж навчив цьому? Беззаперечно школа, заклади вищої освіти, засоби масової інформації – вчителі, професори, диктори радіо і телебачення. Громадяни повинні бачити зразки розмовної мови, спілкування.

Велике значення для спілкування має манера поведінки співрозмовників. Психологи через них вирізняють домінантних і недомінантних. Домінантний співрозмовник – жорсткий, напористий, легко перебиває, підвищує голос, не дає Вам йому заперечити. Йому важко визнати свою неправоту, навіть, якщо вона очевидна. Якщо ж його опонент виявиться теж домінантним, то спілкування може завершитись навіть ворожнечею чи ще більш гіркими наслідками.

Недомінантний співбесідник, навпаки, відчуває себе якоюсь мірою прохачем, поступливим, терпеливим.

У дійсності реальний співрозмовник переважно знаходиться між домінантним і недомінантним, або ближче до одного з них.

Манера спілкування залежить від того, який це співрозмовник – мобільний чи ригідний.

Мобільний співрозмовник легко вступає в контакт навіть з незнайомою людиною. Часто не турбується про логічність висловлювань, швидко переключається з однієї розмови на іншу. Переважно він доброзичливий. Його мова швидка. Створюється враження ніби він кудись поспішає, або, навпаки, хоче затримати співрозмовника, щоб висловити свою думку. Розпрощатися з ним також легко, як і розпочати спілкування.

Ригідний співрозмовник навпаки – ґрунтовний, впевнений у собі, рішучий, говорить вдумливо, повільно, думку висловлює докладно.

Мобільність чи ригідність переважно залежить від фізіологічних особливостей людини, тому змінити характер їх спілкування майже не можливо. Хоча в юнацькі роки певною мірою можна вплинути, згладити різницю в манері спілкування. Для цього потрібно проводити спеціальні заняття та тренінги.

Є різниця у спілкуванні між співрозмовниками різної статі. Жінки у розмові зазвичай говорять значно більше і швидше чоловіків (майже у два рази). Це зумовлено фізіологією. У жінок на відміну від чоловіків два мовних центри, чим і пояснюється зазначена особливість спілкування. Під час співбесід з «балакучою» жінкою чоловік напружується, прагне встигнути зрозуміти висловлену думку, тому швидко стомлюється. Співрозмовниця ж, якщо не обізнана із зазначеною фізіологічною особливістю чоловіків, теж часто невдоволена результатами розмови, нервує, вважає його некомпетентним.

З вуст чоловіків можна почути жартівливий вислів: «Я знайшов з жінкою спільну мову. Вона говорить, а я мовчу».

Особливої уваги потребує спілкування між дорослими та дітьми, вчителем і учнем, викладачем і студентом. Тут потрібно дотримуватись правил хорошого тону, напрацьованих роками, і досвідом.

Відомий педагог професор О. Бобир у своїй книзі «Етикет учителя» зазначає: «Хороший тон – це насамперед повага до тих, хто Вас оточує, та до себе; це вміння пов'язувати свої інтереси й бажання з інтересами інших, здатність бачити в них друзів; це терпимість до звичок та звичаїв інших людей, стриманість у вияві своїх почуттів. Ми самі відповідаємо за мікроклімат, у якому живемо та спілкуємося» [1].

Французький філософ Ж. Гюго справедливо зауважив: «Немає можливості всім робити добро, але у ставленні до всіх можна виявляти доброзичливість».

Разом з дипломом про освіту вчителі та викладачі отримали право оцінювати знання та поведінку учнів, студентів. Ним під час спілкування треба користуватись так, щоб освітній і виховний процес не перетворився в нудне набридливе, диктаторське навчання. Суворе, але справедливе, щире ставлення до молоді принесе в стократ більше користі, аніж навпаки.

«Люб'язність, готовність допомогти у великому й малому – одна з перших ознак інтелігентності внутрішньої структури людини», – зазначає О. Бобир [1].

Висновки. Отже, підсумовуючи сказане, можна зазначити, що фахівцю для належної комунікації потрібно розвивати вміння, пов'язані з:

- оволодінням мовленням;
- процесами взаємовпливу;
- використанням невербальних засобів спілкування.

Учнівська, студентська молодь може навчитись спілкуватись не шляхом вивчення якоїсь навіть самої досконалої навчальної дисципліни, а у процесі спілкування з дотриманням правил етикету та сприятливої атмосфери, що панує в її оточенні, в сім'ї, освітньому закладі та суспільстві.

Список використаних джерел

1. Бобир О. В. Етикет учителя. Київ: Слово, 2009. 216 с.
2. Добрович А. Б. О психологии и психологии общения. Москва: Просвещение, 1987. 204 с.
3. Левицька О. І. Моральний розвиток особи. Київ: Політвидав, 1990. 174 с.
4. Тур О. Комунікативна діяльність майбутнього спеціаліста: сутність та характерні особливості. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2016. № 5 (59). С. 219–225.
5. Шеломенцев В. М. Етикет і сучасна культура спілкування: навч. посіб. Київ: Лібра, 2003. 416 с.

Hetta V., Yermak S.

INTERCOURSE AS A PART OF A GRADUATE'S PROFESSIONAL COMPETENCE

In the article the authors consider the issue of forming and developing students' ability to communicate in different situations.

To learn the intercourse is to learn thinking and the world in concepts. Human huge experience is kept in concepts and the language. While learning to speak, a human at the same time obtains the knowledge accumulated by people for centuries and a prevailing part of the knowledge is about the world around us.

Nowadays, there is a trend to replace a live intercourse by the computer communication, that is social nets, sites etc. At first sight there is nothing bad in this. The information is spread among people without any emotions, quickly and conveniently. But in reality it is not like this. The youth is gradually losing the interest in direct intercourse and people as well.

The authors explain that the decrease of the level and quality of intercourse among people, aggression in their behaviour are caused by the gradual decrease of the direct intercourse by the computer and mobile communication and some other things. They prove that the direct intercourse develops speech and therefore human intelligence, promotes their socialization, increases the level of emotions and feelings. All these factors are very important for a person vital activity.

The authors in detail consider scientifically proved ways of forming and developing the intercourse among people. The authors analyze the intercourse peculiarities of dominant, non-dominant, mobile and rigid interlocutors. The authors mention the gender aspect of the intercourse as well.

The authors pay special attention to the issues of the intercourse between a lecturer and a student, a teacher and a pupil.

The authors say that the culture of the intercourse is formed and developed not by learning the most perfect subject but during the process of the intercourse following the certain rules in a family, educational institution, society.

Key words: *intercourse, speech, interlocutor, ability to listen, nonverbal means of intercourse.*

References

1. Bobyr O. V. (2009), *A Teacher's Etiquette*, Slovo, Kyiv.
2. Dobrovych A. B. (1987), *On Psychology and Psychology of Intercourse*. Prosveshchenie, Moskva.
3. Levitska O. I. (1990), *Moral Development of a Person*. Polityvydav, Kyiv.
4. Tur O. (2016), "Communicative activity of a future specialist: the essence and characteristic features". *Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, No. 5 (59), pp. 219–225.
5. Shelomentsev V. M. (2003), *Etiquette and modern culture of intercourse: textbook*. Libra, Kyiv.

УДК 303.425.06+341.231.14+342.733

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.055

Доній Н. Є.,

доктор філософських наук, професор, професор
кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна;

Кравчук Г. В.,

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ПОГЛЯД МОЛОДІ НА МОЖЛИВІСТЬ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ СЛОВА В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Автори статті виходили з позиції, що свобода слова є фактично правовим інститутом, закріпленим у великій кількості міжнародних і національних нормативно-правових актів. Свобода слова є одночасно силою та слабким місцем демократичної держави: з одного боку, є маркером стану демократії, права в державі, а з другого – лакмусовим папірцем спроможності стримування всездозволеності. Констатовано, що відкритість демократичного соціального простору для ідей є біполярним фактором, адже може провокувати продаж як корисної, так і небезпечної інформації. Це пов'язано з тим, що на практиці реалізація свободи слова є більш багатогранною та складною, ніж здається, а тому постійно обговорюються умови її обмеження.

Метою визначено здійснення теоретичного аналізу концепту «свобода слова» та емпіричного дослідження ставлення осіб віком від 18 до 22 років, які отримують освіту в Академії Державної пенітенціарної служби, до обмеження свободи слова.

Результати дослідження. Вказано, що свобода слова 88 % респондентів сприймається як право і цінність, обмеження якого неприпустиме. Лише 12 % респондентів вважають, що свобода слова може бути обмежена й мотивом таких дій може стати досягнення таких цілей: зменшення обсягу маніпуляції свідомістю громадян, стабілізація соціальної ситуації в Україні та покращення психологічного здоров'я громадян.

Зроблено висновок, що свобода слова – це природне право людини на вираження і донесення інформації іншим. Свобода слова як феномен суперечлива: вона є благом, однак, вона також може привести до небажаних наслідків як для самої людини, так і для соціального простору, в межах якого людина існує. Це добре усвідомлюється на рівні держави і соціального простору. Саме це підтвердили результати емпіричної частини дослідження.

Ключові слова: інформація, права людини, свобода слова, обмеження свободи слова, цінність, опитування.

Актуальність теми дослідження. Після того, як братами Рокфеллерами у 1815 р. було озвучено думку, що «той, хто володіє інформацією, володіє світом» фактично розпочався етап розвитку нової філософської парадигми, головним концептом якої стала інформація як цінність і, водночас, як синонім влади. На сьогодні один з основних об'єктів соціосистеми, інформація включає широке коло пов'язаних між собою понять, категорій та концептів, за якими криються елементи, що формують буття і простір існування сучасної людини.

Одним з таких концептів є свобода слова, цінність, що є стовпом будь-якої демократичної країни. Для сучасного соціального простору свобода слова – це фактично правовий інститут, закріплений у великій кількості міжнародних і національних нормативно-правових актів. Констатація її як інституту відбулася у французькій Декларації прав людини і громадянина (1789) і уточнення якого були внесені у «Декларацію тисячоліття Організації Об'єднаних Націй» (2000). Це стало поштовхом до обов'язково включення і тлумачення права свободи слова в енциклопедичних джерелах. Підтвердженням цьому є факт, що свобода слова як право подається в шеститомній «Юридичній енциклопедії» [10], виданій українськими науковцями. Щодо іноземних словників, то Кембриджський академічний словник також пояснює свободу слова винятково як право – «право публічно висловлювати свою думку» [15]. У російськомовному сегменті у Великому юридичному словнику свобода слова також визначається як «одне з основних особистих прав людини і політичних прав громадян, складова частина більш загального права, що отримало назву “свобода інформації”» [4, с. 665]. Свобода слова, на думку авторів словника, «є можливість публічно (усно, письмово, з використанням засобів масової інформації) висловлювати свою думку (думки)» й усвідомлюючи хиткість меж будь-якого формовияву свободи зазначають, що «законодавство і судова практика в демократичних країнах виробили систему обмежень свободи слова з метою не допустити зловживань нею» [4].

Свобода слова є одночасно силою та слабким місцем демократії: з одного боку, є маркером стану демократії, права в державі, а з другого – лакмусовим папірцем спроможності стриму-

вання всездозволеності. Крім того, відкритість демократичного соціального простору для ідей є біполярним фактором, адже може провокувати продаж як корисної, так і небезпечної інформації. Це є причиною того, що на практиці реалізація свободи слова є більш багатогранною та складною, аніж здається.

Постановка проблеми. 2 грудня 2010 р. у Жовтневому палаці в Києві відбулася міжнародна конференція на тему: «Що таке свобода слова?». На ній було зазначено, що «коло проблем, пов'язаних зі свободою слова, актуальне не тільки для таких країн, як Україна, що будує нове суспільство в пострадянську епоху, але також «для старих демократій». Так, у Великій Британії та Франції можна простежити тісний зв'язок між власниками медіа та керівництвом країни. Крім того, у США, які є оплотом свободи слова, на сьогодні багато хто стурбований тим, яке значення їх країна вкладає в поняття свободи слова» [7], – пояснила К. Кемпбелл. Учасники конференції були одностайні в думці, що свобода слова є одним з базових прав людини й як право закріплено в законодавстві більшості країн світу. Одностайність зберіглася і при констатації факту, що свобода слова в умовах інформаційного суспільства трансформується і набуває відтінків та рис, відсутніх у неї в попередні епохи. Тож, зазначаючи такий факт, учасники конференції фактично відкрили дискусійну площадку щодо питань оновленої інтерпретації свободи слова, про її межі та проблему її обмеження шляхом самоконтролю чи контролю з боку державних і міжнародних установ й організацій, яким можуть делегуватися повноваження для здійснення цензури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ознайомлення навіть з частиною джерел з соціально-філософської та правової думки як минулого, так і сьогодення дозволяє перекоонатися, що проблема свободи слова була серед обговорюваних уже за доби Античності. Утім плідний її розгляд розпочався з кінця XVIII ст. Протягом XX ст. актуальним проблемам свободи вираження поглядів, свободи слова і свободи преси були присвячені дослідження зарубіжних учених, зокрема, У. Блока, Ш. Голдмана, Т. Емерсона, Ф. Кемпіса, Р. Ланденсона, Г. Летсаса, Д. Міла, Дж. Мілтон, С. Фарран, Ж. Хеммер та ін. Коло українських дослідників, об'єктом наукового інтересу яких є свобода слова, та-

кож чимале. До нього належать: О. Бухтатий, І. Головка, О. Гришук, Н. Желіховська, В. Лисик, А. Мельник, К. Настечко, В. Радчук, В. Сікалов, О. Скрипнюк, Т. Слінько, Е. Тітко, О. Чудновський, Л. Ярмол та ін. Останніми роками частина наукової уваги перемістилася на дослідження опозиційного щодо свободи феномена – цензури/несвободи. Тут певні напрацювання мають І. Гаврода, О. Гончаренко, Н. Доній, О. Зоріна, В. Кіпіані, Г. Кравчук та ін.

Постановка завдання. Знайомство з феноменом свободи слова доцільно починати зі звернення до багатомірного семантичного простору категорії «свобода», що може розглядатися як свавілля, анархізм тощо. «Це слово настільки рихло, – зазначав про свободу англійський мислитель ХХ ст. І. Берлін, – що підлягає будь-якій інтерпретації» [1, с. 125]. Похідний від нього концепт «свобода слова» також дуже крихкий та вразливий, бо за певних обставин, особливо в момент посилення соціальної напруженості, нестабільності, феномен, який ним позначається, часто обмежується через встановлення контролю, у вигляді цензури. Тому-то закономірно, що ситуація інформаційної війни та збройного конфлікту в Україні детермінувала низку гарячих дискусій і досліджень з боку як науковців, так і громадськості та експертів різних сфер професійної активності. Прикладом цього є проведене й оприлюднене у 2017 р. дослідження громадської експертизи Міністерства інформаційної політики України, здійсненої експертами Української Гельсінської спілки з прав людини та ГО «Детектор медіа», в якому було проаналізовані «проблемні питання, що стосуються вимог інформаційної безпеки, протидії мові ворожнечі в засобах масової інформації, а також питання можливих обмежень у сфері свободи слова» [11]. Саме бажання визначити ставлення молоді до можливості обмеження свободи слова стало поштовхом для формулювання *мети* публікації: здійснення теоретичного аналізу концепту «свобода слова» та емпіричного дослідження ставлення осіб віком від 18 до 22 років, які отримують освіту в Академії Державної пенітенціарної служби, до можливості обмеження свободи слова.

Виклад основного матеріалу. Історично так склалося, що в просторі християнської цивілізації свобода слова, право людини вільно висловлювати свої думки сприймається як одне з природ-

них, невід’ємних і дорогоцінних. Традиційності цьому надала Біблія, де Євангеліє від Івана починається словами: «На початку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово» (Ів. 1: 1) [2, с. 1308]. Слово – одне з імен Бога, і можна вести мову про те, що в метафізичному сенсі свобода слова означає панування та свободу Бога. Й продовжуючи лінію, можна стверджувати, що свобода слова як надбання – невід’ємне право людини як істоти, створеної за образом і подобою Божою (Бут. 1:26) [2, с. 8].

Проте таке розуміння в соціальному та правовому просторі тривалий час не було зафіксовано й таке тлумачення не афішувалося. Перші спроби визначити свободу слова як цінність та право були прийняті наприкінці XVII ст. у Англії, а в контексті міжнародного права вироблення загальноновизнаного нормативного визначення «свобода слова» тривало протягом усього XX ст. Так, Загальна декларація прав людини 1948 р. у ст. 19 говорить: «Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів» [5]. Окреслюючи коло прав людини, європейці 4 листопада 1950 р., прийнявши Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод, у частині 1 ст. 10 закріплюють таке: «Кожна людина має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і поширювати інформацію та ідеї без будь-якого втручання з боку державних органів і незалежно від державних кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств» [13]. Розширюючи таку інтерпретацію в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р., у ст. 19 стверджується: «1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів. 2. Кожна людина має право на вільне вираження своєї думки; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір» [9].

Українські законодавці, дотримуючись міжнародної лінії у визначенні основних прав людини, в ст. 34 Конституції України зафіксували: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір» [8].

Таким чином, демократично налаштована спільнота світу, не тільки задекларувала право свободи слова як цінності, самореалізації особи, важливого складового природних прав людини та їх захисту, але й окреслила коло елементів та умов, що його становлять.

На межі XX–XXI ст. інформаційне суспільство стикнулося з чималою кількістю проблем, дотичними до права свободи слова, вирішення яких є дуже необхідним для вітальності соціального простору. Фактично останній дійшов висновку, що хоча свобода слова і є однією з основ демократії, в неї мають бути межі, в ролі яких виступають права людини. Й це усвідомлюється всіма без винятку представниками юриспруденції, експертами-політологами, певним колом психологів та педагогів. Розуміючи, що у правовому розумінні свобода слова завжди обмежена, перш за все, правом однієї людини чи соціальної групи стосовно іншої, сучасні фахівці також занепокоєні маніпуляційним тиском, що з кожним днем посилюється на рівні повсякденної комунікації між громадянами, владними інституціями та ЗМІ.

У принципі, у повсякденному розумінні у просторі європейської культури є дуже показова універсальна фраза щодо того, де закінчуються права одного і починаються права іншого – «Your Liberty To Swing Your Fist Ends Just Where My Nose Begins» [14]. Хоча авторство цієї фрази приписується як різним відомим особистостям, так і різним культурам (наприклад, французькій чи англійській), різним епохам (судове засідання XII або XIII ст. у Парижі, або XVIII ст. в Ірландії), та сутність доволі чітко визначена – людина вільна робити будь-що, якщо це не зачіпає інтереси іншої людини та її життєвий простір. Таким чином, як правовий регулятор встановлюється критерій обмеження свободи однієї особистості тільки свободою іншої особистості.

Цей ясний і привабливий критерій абсолютно не прив'язаний до будь-яких релігійних цінностей. А тим паче він не розглядається як ефективний правовий регулятор існування соціального простору. Він морально-етичний, а тому його дотримання є результатом бажання і переконання, а не віри чи дотримання духу/букви закону. Саме тому, наприклад, у Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод для нормативного закріплення межі/обмежень у частині 2 ст. 10 вказано, що реалізація права на свободу слова «пов'язана з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або забезпечення авторитету і неупередженості правосуддя» [13]. У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права в ст. 19 п. 3. як умова застосування права на свободу думок вказано: «Воно може бути, отже, пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними: а) для поваги прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення» [9]. Конституція України у ст. 34 також містить вказівку на ті умови, коли конституційне право громадянина на свободу слова обмежується: «Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [8].

Для більшості сучасників, відтак, у соціальному просторі склалася парадоксальна ситуація: від свободи слова вже неможливо відмовитися й її видається дуже мало, але розширення меж цього права або необґрунтоване їх звуження, може привести або до повного хаосу, або до міжособистісних та великомасштабних

між владою і населенням конфліктів. Показовим є факт, що знаходяться науковці, які впевнені в недоцільності й шкідливості обмеження свободи слова. Ілюстрацією цьому може слугувати позиція У. Блока, американського економіста лібертаріанських поглядів, переконаного, що свобода слова дуже вразлива, а тому завжди існує небезпека її придушення. Блок зазначив, що навряд чи існує тактика, що краще підходить для знищення свободи слова, ніж створення помилкового конфлікту між правом вільно говорити та іншими правами, які цінуються набагато вище. Однак і в цьому У. Блок категоричний, правомірних обмежень на свободу слова не існує, як не існує і випадків, коли право на свободу слова суперечить будь-якому іншому важливому для нас праву [3, с. 104], на кшталт права на повагу і гідність. Та релігії є такими, що визначають і підтримують установку: свобода слова як право не може бути безмежною, адже метою виставлених меж її поширення є створення гарантій непорушності прав інших людей при взаємодії.

Отже, свобода слова – це природне право людини на вираження і донесення інформації, яка на погляд людини потребує оприлюднення й яка є демонстрацією його позиції та системи цінностей. Свобода слова, як і будь-який інший компонент людського існування, суперечлива: вона є благом, однак, вона також може привести до небажаних наслідків як для самої людини, так і для соціального простору, в межах якого людина існує. Це добре усвідомлюється на рівні держави і соціального простору і, як результат, ними виставляється низка умов-обмежень користування правом свободи слова. Такі обмеження часто стають причиною громадських протестів та час від часу знаходить своє відображення як предмет дослідження під час проведення опитувань громадської думки.

Емпіричне дослідження проводилося протягом 2017–2018 навчального року в Академії ДПтС Міністерства юстиції України. Метою опитування було визначено з'ясування ставлення молоді до доцільності обмеження свободи слова. Іншими словами, ми намагалися визначити, наскільки молода людина, яка має поповнити лави персоналу пенітенціарної служби, готова до обмеження свободи слова й заради чого це обмеження, на її пог-

ляд, може бути введено. Поштовхом для такого опитування стала сукупність двох фактів: 1) оприлюднене дослідження, про яке ми вже згадували на початку [11]; 2) усвідомлення, що свобода вираження поглядів, як і в цілому свобода слова, не може бути свавіллям і не може завдавати іншій людині шкоди через поширення недостовірної інформації або фактів, що ганьблять її (мова йде про дифамацію, що походить від лат. «Diffamatio» – «розголошення, поширення»). А такий сценарій можливий при слабкості правової системи та правовому нігілізмі, коли потік інформації, який практично не піддається контролю, створює сприятливе середовище для порушення прав людини.

Розуміючи, що свобода слова є комплексом правочинів (безпосередньо свобода слова, свобода виразу думки, свобода інформації, право доступу до інформації й т. ін.), у своєму емпіричному дослідженні ми все ж таки не пішли шляхом деталізації, й залишили концепт «свобода слова» без тлумачення та інтерпретації.

Усього в опитуванні взяли участь 210 осіб, які отримують освіту за галуззю знань 081 «Право». Вибір саме такої групи респондентів був свідомим, адже в майбутньому ці особи мають не тільки добре розумітися на законодавстві, але й мають характеризуватися як особи з високою загальною культурою та мають дотримуватися нормативних приписів етичного (деонтологічного) змісту. Гендерний розподіл респондентів – 108 (51 %) осіб чоловічої статі та 102 (49 %) жіночої. Розподіл за віковими категоріями представлений на рис. 1.

Рис. 1. Розподіл респондентів за віковими групами

На основне запитання опитування респонденти відповіли таким чином: 12 % вважають, що свобода слова має бути обмежена, а 88 % впевнені, що обмеження свободи слова неприпустимі (рис. 2). Цікавим є гендерний розподіл за відповідями на це запитання. Усі респонденти, які виказали позицію щодо можливості обмеження свободи слова – жінки. Можна припустити, що такий результат став наслідком: а) більш частого потрапляння жінок під «приціл» пліток та чуток; б) жінки більш емоційно чутливі та емпатичні стосовно інших і часто ставлять себе на позицію іншої людини, яка може постраждати від необережного слова чи інформації; в) жінки, які взяли участь у опитуванні, мають вищий рівень знань та більш розвинуті аналітичні здібності. Проте ці припущення не підлягали подальшій перевірці й спростуванню чи підтвердженню.

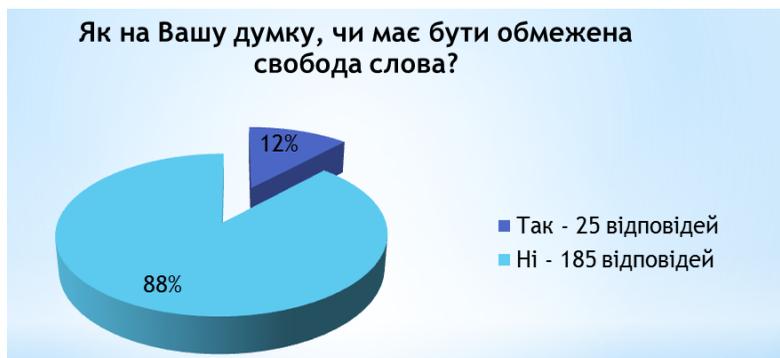

Рис. 2. Розподіл респондентів за віковими групами

Щодо результату про неприпустимість обмеження свободи слова, то тут можна зазначити таке. Це цілком очікуваний результат – 185 (88 %) осіб не розглядають варіант щодо обмеження свободи слова як такий. Закономірність такої позиції очевидна, адже основою свободи слова є погляди людини як невід’ємний елемент її свідомості та світогляду. Погляди взаємодіють, перебувають у зв’язку з усіма іншими елементами свідомості – вірою, думками, переконаннями, уявленнями тощо. Погляди людини становлять одну з основних форм сучасного пізнання і спілкування у всіх сферах суспільного життя, в тому числі в державно-правовій. Час від часу людина має потребу в

комунікації, взаємодії з іншими людьми в плані поділу поглядами. Їй бажає вона це робити без якихось обмежень, вільно.

У подальшому, з'ясовуючи мотивацію, заради чого може бути обмежена свобода слова, нами були отримані доволі цікаві результати (рис. 3). Так, 64 % респондентів, які вважали, що свободу слова доцільно обмежити, мотивували такі дії зменшенням об'єму маніпуляції свідомістю громадян. Це може бути свідченням розуміння механізму впливу, що в першу чергу, використовуються ЗМІ, та показником високої культури мислення самих респондентів. Показовим є результат у 0 % щодо зменшення обсягу інформації, що обрушується на людину. Припускаємо, що такий результат є наслідком того, що сучасна молода людина не бачить загрози в потоках інформації і не вважає постійне її зростання загрозливим фактором життя.

Рис. 3. Розподіл відповідей про доцільність обмеження інформації

Якщо аналізувати результати відповідей респондентів, які категорично висказалися проти обмеження свободи слова, то можна сказати, що розподіл відповідей не став чимось не очікуваним (рис. 4).

Рис. 4. Розподіл відповідей про доцільність обмеження інформації

Так, 44 % відповіли, що свобода слова – це природне право людини виказувати свої думки та переконання, 35 % вважають свободу слова обов'язковим елементом демократичної держави та суспільства, 16 % переконані, що свобода слова є умовою добре налагодженої комунікації між владою та громадянами і 5 % респондентів зазначили, що свобода слова – це важливий показник високого рівня розвитку людства та його культури.

Проте група респондентів, які проти обмеження свободи слова, мають пам'ятати, що свобода слова робить соціальний простір вразливим для різного роду маніпуляцій та застосування «токсичної» інформації з метою дестабілізації та паніки у громадян.

Висновки. Виразити власну думку, зробити її загальнодоступною, бути почутою в соціальному просторі людина прагнула з найдавніших часів. На сучасному етапі розвитку людства свобода слова розглядається як природне право людини. Свобода слова, як і будь-який інший компонент людського існування, суперечлива: вона є благом, однак, вона також може привести до небажаних наслідків як для самої людини, так і для соціального простору, в межах якого людина існує.

Аналізуючи результат емпіричної частини дослідження, припускаємо факт розуміння групою респондентів (88 % опитаних), які відповіли «ні» можливості обмеження свободи слова, що цінність свободи слова і як права, і як розвиваючого людські якості засобу. Вони скоріш за все розуміють, що свобода слова не тільки формує критичне мислення, але й виробляє імунітет і здатність протистояти різноманітним викликам сучасного динамічного та турбулентного соціального простору, дає добру навичку вербальної дистанції при взаємодії з іншими. Щодо респондентів, які дали відповідь «так» щодо можливості обмеження свобода слова, то їх доводи вкладаються в міркування експертів, владних інституцій що цей вид свободи необмеженістю може нанести непоправної шкоди як самій людині, так і соціальному простору, в межах якого вона живе.

Список використаних джерел

1. Берлин И. Философия свободы. Европа / пред. А. Эткінда. Москва: Новое литературное образование, 2001. 448 с.
2. Біблія або Книги Святого письма Старого і Нового заповіту / пер. з мови давньоєврейськ. і грецьк. І. Огієнка. Б/в, 1988. 1537 с.
3. Блок У. Овцы в волчьих шкурах: в защиту порицаемых. Челябинск: Социум, 2011. 301 с.
4. Большой юридический словарь / авт. и сост. А. Б. Борисов. Москва: Книжный мир, 2010. 848 с.
5. Всеобщая декларация прав человека: принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (accessed 15.09.2019).
6. Доній Н. Є., Гончаренко О. Г., Кравчук Г. В. Несвобода як потреба: парадокс осіб, схильних до рецидиву злочину. *Права і свободи людини та їх забезпечення в умовах нессвободи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 01 листоп. 2018 р.)*. Чернігів: Академія Державної пенітенціарної служби, 2018. С. 8–11.
7. Кемпбелл К. В мире серьезно переосмысливают понятие «свобода слова». URL: <https://www.unian.net/world/433392-v-mire-serezno-pereosmyslivayut-ponyatie-svoboda-slova.html> (accessed 15.09.2019).
8. Конституція України: прийнята 28.06.1996 за № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254k/96-вр> (accessed 15.09.2019).

9. Международный пакт о гражданских и политических правах: принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 г. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (accessed 15.09.2019).

10. Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. Т. 5: П-С. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. URL: http://leksika.com.ua/10740110/legal/pravo_na_svolobodu_dumki_i_slova_na_vilne_virazhennya_svoyih_poglyadi_v_i_perekonan (accessed 15.09.2019).

11. Свобода слова в умовах інформаційної війни та збройного конфлікту / А. Б. Блага та ін.; за заг. ред. О.А. Мартиненка. Київ: Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2017. 85 с.

12. Тітко Е. В. Правомірне обмеження свободи вираження поглядів: досвід європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2013. 217 с.

13. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms Rome, 4.XI.1950. *European Convention on Human Rights as amended*: by Protocols Nos. 11 and 14 supplemented by Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12, 13 and 16. – URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf (accessed 15.09.2019).

14. Garson Your Liberty To Swing Your Fist Ends Just Where My Nose Begins. URL: <https://quoteinvestigator.com/2011/10/15/liberty-fist-nose/> (accessed 15.09.2019).

15. Free Speech. *Cambridge Academic Content Dictionary*. Cambridge University Press. 2019. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/free-speech> (accessed 15.09.2019).

Donii N., Kravchuk H.

VIEW OF YOUTH ON THE POSSIBILITY OF RESTRICTING FREEDOM OF SPEECH IN THE UKRAINIAN SOCIAL SPACE

The authors of the article assumed freedom of speech to be in fact a legal institution, enshrined in a large number of international and national legal acts. Freedom of speech is at the same time a strength and also a weakness of a democratic state: on the one hand, it is a marker of the state of democracy, law in the state, and on the other, a filter of the capacity to curb permissiveness. Freedom of speech is at the same time a strength and weakness of a democratic state: on the one hand, it is a marker of the state of democracy, law in the state, and on the other, a litmus test of the capacity to restrain permissiveness. It is stated that openness of democratic social space for ideas is a bipolar factor, as it can provoke the sale of both useful and dangerous information. This is due to the fact that, in practice, the

exercise of free speech is more multifaceted and complex than it seems, and therefore the conditions of its restriction are constantly discussed.

The aim of the article is to carry out a theoretical analysis of the concept of "freedom of speech" and to empirically study the appurtenance of persons aged 18 to 22, obtaining education at the Academy of the State Penitentiary Service to the restriction of freedom of speech.

Research results. It is stated that the freedom of speech of 88% of respondents is perceived as a right and value, the restriction of which is unacceptable. Only 12% of respondents believe that freedom of speech may be restricted and such actions may be motivated by the achievement of the following goals: reducing the volume of manipulation of citizens' consciousness, stabilizing the social situation in Ukraine and improving the psychological health of citizens.

The conclusion is made confirming that freedom of speech is a natural right of a person to express and convey information to others. Freedom of speech as a phenomenon is contradictory: it is a blessing, however, it can also have undesirable consequences, both for the individual and for the social space within which the individual exists. This is well recognized at the level of the state and social space.

Key words: information, human rights, freedom of speech, restricting freedom of speech, value, interrogation.

References

1. Berlin, I. (2001), "Philosophy of Freedom", *Europe*, New Literary Education, Moscow.
2. The Bible or the Holy Scriptures of the Old and New Testaments (1988), translated by Ohienko, I. from the Hebrew and Greek languages, *Anniversary edition on the occasion of the Millennium of Christianity in Ukraine*, 1537 p.
3. Block, U. (2011), *Sheep in wolf skins: in defense of the condemned*, Socium, Chelyabinsk.
4. Borisov, A. (2010), *Large legal dictionary*, Book World, Moscow.
5. Universal Declaration of Human Rights. Adopted by the Resolution 217 A (III) of the UN General Assembly dated December 10, 1948, available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (accessed 15.09.2019).
6. Donii, N., Honcharenko, O., Kravchuk, G. (2018), "Non-freedom as a need: the paradox of people prone to relapse", *Human rights and freedoms and their protection in conditions of freedom*, Chernihiv, Academy of the State Penitentiary Service, pp.8–11.
7. Campbell, K. *The World is Seriously Rethinking the Concept of «Freedom of Speech»*, available at: <https://www.unian.net/world/433392-v-mire-serezno-pereosmyslivayut-ponyatie-svoboda-slova.html> (accessed 15.09.2019).

8. *Constitution of Ukraine* (1996), Adopted of June 28, 1996, No. 254k / 96-VR, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254k/96-ver> (accessed 15.09.2019).

9. *International Covenant on Civil and Political Rights* (1966), Adopted by General Assembly resolution 2200 A (XXI) of December 16, 1966, available at: https://www.un.org/en/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (accessed 15.09.2019).

10. "The Right to Freedom of Thought and Speech, to Free Expression of Their Views and Beliefs" (2003), *Legal Encyclopedia, in Shemshuchenko, Yu. S. (Ed.), Ukrainian Encyclopedia, Kyiv, Vol. 5*, available at: http://leksika.com.ua/10740110/legal/pravka_na_svobodu_dumki_i_slova_na_vilne_virazhennya_svoyih_poglyadiv_i_perekonan (accessed 15.09.2019).

11. Blaha, A. (2017), *Freedom of expression in times of information warfare and armed conflict*, in Martynenko, O. (Ed.), Ukrainian Helsinki Human Rights Union, Kyiv, 85 p.

12. Titko, E. (2013), *Lawful restriction of freedom of expression: experience of the European Court of Human Rights: dys. ... kand. of Law: 12.00.12*, NAS of Ukraine, Institute of State and Law Koretsky, V., Kyiv, NAS of Ukraine, Koretsky V. Institute of State and Law, 217 p.

13. *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms Rome* (1950), European Convention on Human Rights as amended: by Protocols Nos. 11 and 14 supplemented by Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12, 13 and 16, available at: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf (accessed 15.09.2019).

14. *Garson Your Liberty To Swing Your Fist Ends Just Where My Nose Begins*, available at: <https://quoteinvestigator.com/2011/10/15/liberty-fist-nose/> (accessed 15.09.2019).

15. Free Speech (2019), *Cambridge Academic Content Dictionary*, Cambridge University Press, available at: <https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/free-speech> (accessed 15.09.2019).

УДК 65.011.1

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.071

Кобальчинська Є. О.,

старший викладач,

Одеський національний політехнічний університет, м. Одеса, Україна;

Балан О. С.,

доктор економічних наук, професор,

Одеський національний політехнічний університет, м. Одеса, Україна

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОЦІНКИ ВИКОРИСТАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА

У статті визначено, що галузь машинобудування є джерелом економічного зростання національної економіки та визначає перспективи її інноваційного розвитку на основі високотехнічних технологій. Встановлено, що оцінку потенціалу підприємства необхідно проводити у формі комплексного, поетапного і поелементного дослідження. Доведено, що при комплексній формі оцінки потенціалу досліджуються всі складові елементи потенціалу, які інтегруються в єдиний показник, основним методом інтеграції є експертний або рейтинговий. При поетапній оцінці акцентується увага на головних критеріях, що визначають здатність підприємства вирішувати його основні завдання. У цьому випадку проблема зводиться до деталізації головних критеріїв, що забезпечують комплексну оцінку.

Визначено, що ефективний механізм оцінки використання машинобудівного потенціалу промислового підприємства повинен відповідати загальній стратегії, сформованій на основі оцінки показників та критеріїв його ефективності.

Ключові слова: потенціал, машинобудування, стан галузі, регіон, стратегія, формування, критерії, показники.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теорії потенціалу підприємства, питанням його оцінювання і різних аспектів управління та оцінки присвячено наукові праці вітчизняних вчених: О.М. Анісімової, Є.А. Бельтюкова, І.М. Герасименко, І.З. Должанського, Т.О. Загорної, І.А. Ігнатєвої, Н.С. Краснокутської, Є.В. Лапіна, О.І. Олесюка, Л.Д. Ревуцького, І.М. Рєпіної, Г.Г. Савіної, О.С. Федоніна, А.В. Череп та інших. Серед зарубіжних учених таким дослідженням приділяється увага в роботах В.Н. Авдєєнко, Ю.Ю. Донця, В.А. Котлова, Р.В. Марушкова, Є.В. Попова, М.К. Старовойтова, П.А. Фоміна, В.Л. Ханжиної та інших.

Метою статті є визначення основних напрямків формування сучасної системи оцінки використання потенціалу машино-

будівельного підприємства, яка повинна стати частиною стратегії розвитку підприємства та впливати на зростання ефективності виробничої діяльності.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на існування різних підходів до визначення категорії потенціалу підприємства, його складових та способів оцінювання, узагальненого оформлення цих знань у вигляді теорії, яка б давала уявлення про особливості управління здатностями та розвитку можливостей підприємства в умовах динамічного зовнішнього середовища, не сформовано.

Проблеми, які пов'язані з формуванням, оцінкою і використанням виробничого потенціалу, розглядаються фрагментарно.

На рис. наведено схему формування структури потенціалу промислового підприємства.

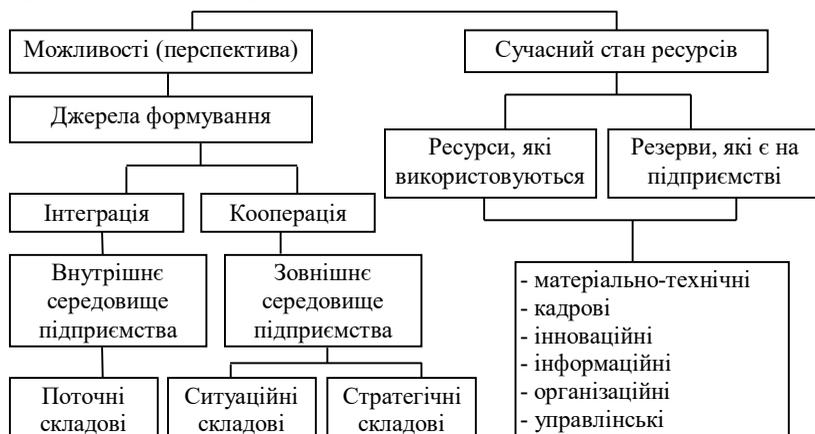

Рис. Формування структури потенціалу промислового підприємства

Серед інших галузей господарства машинобудування вирізняється матеріаломісткістю та капіталомісткістю. Тому в сучасних умовах необхідно приділити значну увагу процесам залучення, розміщення й використання ресурсів підприємств та формування і оцінки реалізації потенціалу машинобудівного підприємства.

Машинобудування є однією з великих комплексних галузей промисловості України. На галузевих підприємствах зайнята понад третина промислового персоналу країни. Машинобуду-

вання є основою технічного і технологічного прогресу країни. В Україні розвинуте багатопрофільне машинобудування, підприємства якого формують складний взаємопов'язаний машинобудівний комплекс.

Машинобудування створює сучасну активну частину виробництва засобів – обладнання, пристрої, засоби праці, і від цього, в свою чергу, залежить рівень і розвиток науково-технічного прогресу у всіх без винятку галузях економіки країни.

Підвищення ефективності машинобудівного виробництва визначається не лише впровадженням у виробництво нових типів машин і устаткування, вдосконаленням його галузевої структури, реконструкцією та технічним переозброєнням, але і в здатності підприємств реалізувати ресурси, резерви та інші можливості, які є на підприємстві для вдосконалення управління потенціалом промислового підприємства.

Водночас саме машинобудівні підприємства є одними з найбільш постраждалих від економічної кризи. За рахунок зниження зовнішнього попиту відбулося зниження експорту продукції машинобудування, зменшення обсягів виробництва та збільшення кількості готової продукції на складах, погіршення фінансових результатів.

У машинобудівній галузі на сьогодні зосереджено понад 15 % вартості основних засобів і близько 6 % оборотних активів вітчизняної промисловості та понад 22 % кількості найманих робітників. Основна частина підприємств (90 %) є приватизованими, причому більше 80 % з них є повністю викупленими [3].

Також слід зазначити, що за останні п'ять років кількість збиткових підприємств промисловості перевищила 30 % від загальної кількості збиткових підприємств України; рентабельність виробництва становила лише близько 5 % [4].

Статистичні дані свідчать, що більшість українських підприємств перебуває в кризовому стані, на пізніх стадіях кризи та є потенційними банкрутами 30 % з них. Тому на сьогодні дуже актуальним є питання формування сучасної системи оцінки використання потенціалу машинобудівельного підприємства.

У розвинених країнах машинобудування становить 30–50 % загального обсягу випуску промислової продукції, і що забезпе-

чує технічне переоснащення промисловості кожні 8–10 років. Частка продукції машинобудування у ВВП країн Євросоюзу становить 36–45 %, в США – 10 %, у Росії – 18 %.

В Україні питома вага машинобудування становила 11,6–15,1 %, що значно менше [5].

Ознаками сталого розвитку є фінансова стабільність і/або здатність повертатись на траєкторію стабільного зростання після негативних впливів. Як бачимо, за цими критеріями розвиток машинобудівної промисловості України не можна характеризувати як стійкий, адже починаючи з 2014 р. мають місце глибокі кризові явища.

На прикладі промислових підприємств м. Київ, Київської області та Причорномор'я (табл.) можна зазначити, що обсяг реалізованої промислової продукції за три роки поступово підвищується, така ж тенденція і на підприємствах Причорномор'я, але це пов'язано також з інфляційними процесами. Питома вага південного регіону в загальному обсязі промислової продукції знижується.

Таблиця

Обсяг реалізованої промислової продукції за регіонами за 2015–2017 роки [4]

Регіони	Обсяг реаліз. пром. продукції без ПДВ та акцизу, млн грн	Питома вага регіону в загальному обсязі промислової продукції, %	Обсяг реаліз. пром. продукції без ПДВ та акцизу, млн грн	Питома вага регіону в загальному обсязі промислової продукції, %	Обсяг реаліз. пром. продукції без ПДВ та акцизу, млн грн	Питома вага регіону в загальному обсязі промислової продукції, %
	Усього за 2015 рік		Усього за 2016 рік		Усього за 2017 рік	
Україна	834133,7	100	1767093,3	100	2153031,3	100
Київська	37447,9	4,5	82596,1	4,7	94319,4	4,4
Миколаївська	18530,0	2,2	44781,4	2,5	51013,4	2,3
Одеська	25191,0	3,0	45256,5	2,6	53395,8	2,5
Херсонська	11359,5	1,4	23543,5	1,3	26007,3	1,28
м. Київ	70267,9	8,4	148383,3	8,4	172786,5	8,0

За даними річної звітності в Одеській області, в регіоні здійснюють машинобудівну діяльність 132 підприємства.

У машинобудуванні виробництво продукції в січні-серпні 2018 р. виросло на 4,1 % за рахунок виробництва залізничних локомотивів і рухомого складу; оптичних приладів і фотографічного устаткування, електричного освітлювального устаткування, інших машин і устаткування спеціального призначення, інструментів і устаткування для виміру, дослідження і навігації, виробництва машин і устаткування для сільського і лісового господарства, інших машин і устаткування загального призначення, металообробних машин і верстатів, повітряних і космічних літальних апаратів, супутнього устаткування, дротів, кабелів і електромонтажних пристроїв.

Водночас скоротилися обсяги випуску продукції у виробництві комп'ютерів і периферійного устаткування, електродвигунів, генераторів, трансформаторів, електророзподільної і контрольної апаратури, іншого електроустаткування кузовів для автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів, машин і устаткування загального призначення, побутових приладів.

Фінансовим результатом до оподаткування великих і середніх підприємств машинобудування за підсумками січня-березня 2018 р. став прибуток в обсязі 32,1 млн грн, що менше в порівнянні з аналогічним періодом минулого року на 47,6 %.

У першому півріччі 2018 року обсяг капітальних вкладень у машинобудування становив 118,9 млн грн, що на 56,4 % більше обсягів за відповідний період 2017. Інвестування підприємств по виробництву електричного устаткування збільшилося в 2,1 рази, по виробництву комп'ютерів, електронній і оптичній продукції на 56,6 %, по виробництву автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів – на 36,0 %. Водночас зменшилися обсяги інвестування підприємств по виробництву машин і устаткування інших груп – на 4,3 %.

Середньомісячна номінальна заробітна плата одного середньооблікового штатного працівника в січні-липні 2018 р. становила 9 254 грн (114,6 % від середнього рівня по промисловості області) і виросла в порівнянні з відповідним періодом попереднього року на 17,1 %.

Проблеми ефективності функціонування підприємств усе частіше пов'язують з використанням потенціалу, і ситуація, за

якої визначено показники ефективності діяльності, досягаються за рахунок зниження потенціалу, визнаються неприпустимою.

Наявність значних за масштабом виробничих потужностей, унікального устаткування і фахівців у поєднанні зі слабким знанням ринку і озлобленням конкуренції дозволяє говорити про те, що підприємства реального сектору слабо використовують свій потенціал.

Потенціал підприємства найчастіше розкривається через сукупність характеристик: реальні можливості, обсяг ресурсів і резервів, здатність до використання потенціалу, рівень і результати його реалізації. Ресурси підприємства, які формують потенціал виробничого підприємства, можна поділити на такі групи:

- основні та оборотні виробничі фонди;
- трудові ресурси;
- інтелектуальні ресурси;
- природні ресурси;
- інформаційні ресурси.

Виробничі можливості розглядаються як можливості підприємства на різних технологічних рівнях виробляти продукцію й оптимально та ефективно використовувати ресурси, які має підприємство. Виробничі можливості відображають не тільки функціональні можливості та якість ресурсної бази, але і створюють умови щодо реалізації цієї якості.

Про рівень використання виробничого потенціалу машинобудівного підприємства дозволяє говорити про результати реалізації своїх можливостей. Аналіз використання потенціалу машинобудівного підприємства здійснюється, виходячи з можливих результатів таких показників: коефіцієнти ефективності використання потенціалу, якісні характеристики потенціалу, показники синергії. Підсумки діяльності підприємства та його позиції в ринковому середовищі, інвестиційна і кредитна привабливість оцінюються головним чином за фінансовими показниками. Водночас економісти та менеджери-практики все частіше звертаються до загальної оцінки потенціалу промислового підприємства.

Оцінку потенціалу підприємства необхідно проводити у формі комплексного, поетапного і поелементного дослідження.

При комплексній формі оцінки потенціалу досліджуються всі складові потенціалу, які інтегруються в єдиний показник. Основні методи інтеграції показників – експертний або рейтинговий.

При поетапній оцінці акцентується на головних критеріях, що визначають здатність підприємства вирішувати його основні завдання. У цьому випадку проблема зводиться до деталізації головних критеріїв, що забезпечують комплексну оцінку.

Виробничо-технологічний потенціал промислового підприємства важливий для підтвердження здатності підприємства випускати конкурентоздатну продукцію на основі використання наявних основних засобів і технологій, тобто визначають конкурентоспроможність потенціалу.

Основні методики містять узагальнені висновки щодо діяльності об'єкта, засновані на принципі системності. Рекомендується розглядати процес оцінки за такими основними елементами:

- а) об'єкт оцінки;
- б) суб'єкт оцінки;
- в) критерій;
- г) показник (система);
- д) одиниці (шкала) виміру;
- е) оцінка.

Оцінка конкурентоспроможності потенціалу підприємства може здійснюватися різноманітними методами, які поділені на окремі групи за певною ознакою, тобто класифіковані. Найчастіше такою ознакою є форма представлення результатів оцінки, відповідно до якої виділяють: графічні, матричні, розрахункові та комбіновані (розрахунково-матричні, розрахунково-графічні) методи.

Методика оцінки рівня використання потенціалу повинна включати: мету, завдання, об'єкт системи оцінки, аналіз наявних методів вимірювання рівня використання потенціалу, обґрунтування вибору підходу до оцінки, відображати трансформацію механізму оцінки відповідно цілям аналізу, результати оцінки та розкривати напрямки і резерви подальшого зростання виробничого потенціалу підприємства.

Оцінка рівня використання потенціалу розглядає систему показників, які відображають обсяг наявних ресурсів, рівень їх

використання, конкурентоспроможність продукції, рівень ефективності процесів управління та організації виробництва, стан і розвиток системи інформаційного забезпечення і т. ін.

Оцінку необхідно проводити за усіма елементами потенціалу, які відображають основні параметри господарської діяльності підприємства.

Під час обрання методики оцінки необхідно враховувати мету та об'єкт оцінки виробничого потенціалу. Одним з таких методів, що забезпечують комплексну та якісну оцінку, є статистичні і математичні методи. Вони надають можливість, крім динаміки використання потенціалу, вивчати зміну таких результатів.

Одним з таких методів, на наш погляд, для отримання початкових повних кількісних і якісних характеристик показників можливо використовувати інструменти сучасного факторного аналізу, що відображає окремі аспекти використання і розвитку елементів виробничого потенціалу підприємства. Цей метод найбільше відповідає цілям, завданням і потребам, які пред'являють до оцінки використання виробничого потенціалу підприємства.

Сутність факторного аналізу полягає у відборі та обґрунтованні системи ключових окремих показників, які відображають стан основних елементів потенціалу.

Показники можуть бути представлені в абсолютних і відносних величинах. Факторний аналіз надає можливість використовувати часткові, групові, інтегральні і підсумкові критерії, при цьому враховувати аналіз і динаміку їх у просторі та часі. Таким чином факторний аналіз дозволяє максимально спостерігати рівень використання потенціалу і тенденції розвитку за всіма структурними елементами потенціалу підприємства.

Висновки. Машинобудування є одним з джерел економічного зростання кожної держави, коли воно базується на високотехнологічному виробництві.

У розвинених країнах машинобудування становить 30–50 % загального обсягу випуску промислової продукції. Однак розвиток машинобудівної промисловості України не можна характеризувати як стійкий, адже починаючи з 2014 р. мають місце глибокі кризові явища.

Тому актуальним є питання формування сучасної системи оцінки використання потенціалу машинобудівельного підприємства.

Механізм оцінки використання машинобудівельного потенціалу повинен бути частиною загальної стратегії зростання ефективності виробничої діяльності і враховувати принципи формування цієї системи на підприємстві.

Завдання механізму оцінки полягає у відображенні комплексного стану всіх складових потенціалу і факторів, які впливають на виробництво. Тому в кожній методикі оцінки рівня використання потенціалу необхідно розглядати завдання забезпечення ефективності виробництва і систему кількісних і якісних показників діяльності машинобудівельного підприємства.

Список використаних джерел

1. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

2. Концепція Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/603-2013-%D1%80>.

3. Статистичний щорічник України за 2017 рік / за ред. О. Г. Осауленка. Київ: Август Трейд, 2018. 558 с.

4. Статистична інформація / Державний комітет статистики України URL: [http:// www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua).

5. Тютюнник І. В., Міщенко В. А. Аналіз сучасного стану машинобудівної галузі України. *Вісник НТУ «ХПИ»*. 2015. № 28. С. 109–112.

Kobalchynska Ye., Balan O.

FORMING OF SYSTEM OF ESTIMATION OF THE USE OF POTENTIAL OF INDUSTRIAL ENTERPRISE

The long-term Sustainable Development Strategy Ukraine-2020 has been developed for the period up to 2020 and also the approved Concept of the National Targeted Economic Program for Industrial Development for the period up to 2020 (order of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 17.07.2013. N 603-p) are focused on successfully meeting the challenge of accelerating economic growth and moving to an innovative development model.

Therefore, the role and importance of industry and its main component - mechanical engineering, are growing. Mechanical engineering is a source of economic growth that identifies opportunities and prospects for innovative development based on high-tech technologies.

At the same time, the issues related to the application of enterprise capacity management tools, including the lack of quality systems of assessment of capacity

utilization, are not sufficiently covered. It generally diminishes its effectiveness and ability to obtain the effect and ensure its development of the enterprise in modern conditions.

Mechanical engineering is one of the most complex and largest industries of Ukraine. Sectoral enterprises employ more than a third of the country's industrial personnel. Mechanical engineering is the basis of technological and technological progress of the country. In Ukraine, multidisciplinary mechanical engineering is developed, whose enterprises form a complex interconnected machine-building complex.

Assessment of the potential of the company should be carried out in the form of a comprehensive, step-by-step and elemental research.

With a comprehensive form of capacity assessment, all potential components that are integrated into a single indicator are investigated. The main methods of indicators' integration - expert or rating.

In a step-by-step assessment, it focuses on the main criteria that determine an enterprise's ability to meet its core objectives. In this case, the problem boils down to detailing the main criteria that provide a comprehensive assessment.

The mechanism for evaluating the use of machine-building potential should be part of the overall strategy for increasing the efficiency of production activity and take into account the principles of formation of this system at the enterprise.

Key words: *potential, mechanical engineering, state of the industry, region, strategy, formation, criteria, indicators.*

References

1. *Ukraine 2020 Sustainable Development Strategy (2015)*, available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

2. *Concept of the National Target Economic Program of Industrial Development for the Period up to 2020*, available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/603-2013-%D1%80>.

3. *Statistical Yearbook of Ukraine 2017 (2018)*, Edited by O. H. Osaulenko, Avhust Treid, Kyiv.

4. *Statistical Information*, State Statistics Service of Ukraine, available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

5. Tiutiunyk I. V., Mishchenko V. A. (2015), "Analyses of Current State of Ukraine's Engineering Industry", *Visnyk NTU «HPI»*, № 28, pp. 109–112.

УДК 004:005.963:343.82-051(045)

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.081

Кузнєцов О. О.,

старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ЗАГАЛЬНІ ТА СПЕЦІАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ ІНФОРМАТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ

Статтю присвячено визначенню загальних та спеціальних компонентів інформатичної компетентності фахівців пенітенціарної системи. Встановлено, що підвищені вимоги до якості спеціальної інформатичної компетентності фахівців пенітенціарної системи обумовлено активізацією процесу інформатизації органів та установ, що забезпечують реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації.

Визначено, що під інформатичною компетентністю персоналу кримінально-виконавчої системи розуміють сукупність елементів діяльній та когнітивній компоненти, пов'язаних забезпеченням вимог режимних обмежень та виконанням функцій охорони і нагляду в установах виконання покарань. Практичним результатом публікації є формування орієнтованого переліку прогнотованих результатів навчання, необхідних для формування інформатичної компетентності фахівця пенітенціарної системи. Для цього сформульовано та приведено у відповідність з вимогами сьомого рівня національної рамки класифікації знання, вміння та навички, що засвоюються в результаті виконання навчальної програми.

Ключові слова: компетентність, інформатична компетентність, структура компетентності, зміст компетентності, фахівець, пенітенціарна система, результати навчання, зміст навчання.

Постановка проблеми. Актуальність формування якісної інформатичної компетентності фахівця пенітенціарної служби сформована низкою об'єктивних чинників: загальний науково-технічний прогрес, розвиток засобів інформаційно-комп'ютерної техніки, що використовуються в процесі службової діяльності, розвиток систем забезпечення периметрової та об'єктової охорони, розвиток засобів телекомунікації та зв'язку для забезпечення процесуальних і слідчих дій.

Підвищені вимоги до якості спеціальної інформатичної компетентності фахівців пенітенціарної системи обумовлено активізацією процесу інформатизації органів та установ, що забезпечують реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації.

Концепцією реформування (розвитку) пенітенціарної системи України [1] передбачено низку заходів, направлених на підвищення ефективності протидії злочинності та забезпечення належного правопорядку в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах, серед яких: 1) запровадження в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах сучасних і модернізація наявних засобів охорони, в тому числі систем відеоспостереження та технічних засобів нагляду; 2) створення багаторівневої системи відеомоніторингу; 3) заміна застарілої телекомунікаційної техніки та засобів зв'язку.

Очевидним є те, що для реалізації вказаних заходів необхідно приділити увагу розвитку інформатичної складової професійної компетентності фахівців пенітенціарної системи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розкриттю змісту поняття компетентність присвятили свої праці такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як: Антонченко М.А., Баловсяк Н.Х., Болотов В.А., Головань М.С., Гуртовенко Н.В., Гушлевська І.В., Равен Дж., Зимня І.О., Морзе Н.В., Овчарук О.В., Родигіна І.В., Серіков В.В., Татур Ю.Г., Трубочова С.Е., Хуторской А.В., Чермерис І.М. та інші.

Комплекс питань професійної підготовки майбутніх фахівців пенітенціарної системи у своїх працях висвітлювали Тогочинський О.М. (формування соціальної та фахової компетентностей), Чебоненко С.О. (формування спеціальних умінь та навичок майбутніх офіцерів пенітенціарної системи) [2; 3; 4], Ятчук М. (формування психологічної компетентності працівників Державної кримінально-виконавчої служби України) [5], Дармограй П. В. (рівні сформованості професійної компетентності майбутніх офіцерів Державної пенітенціарної служби України) [6].

Мета статті: сформувані прогнозовані результати навчання для формування інформатичної компетентності фахівця пенітенціарної системи.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації цілей цієї статті інформатичну компетентність пропонується розуміти як динамічну систему сформованих на відповідному рівні вищій освіти когнітивних, діяльнісних, мотиваційних, ціннісно-рефлексивних, емоційно-вольових та евристичних якостей осо-

бистості, необхідних для ефективної професійної діяльності в інформаційному просторі [7].

Термін спеціальна інформатична компетентність розуміється як сукупність елементів діяльничної та когнітивної компоненти структури інформатичної компетентності фахівця пенітенціарної системи, пов'язаних із забезпеченням вимог режимних обмежень та виконанням функцій охорони і нагляду в органах та установах виконання кримінальних покарань.

Ортинський В. Л. наголошує, що навчальний процес тісно пов'язаний зі стандартизацією освіти. Одним зі структурних елементів освітнього стандарту автор визначає зміст навчання (освіти) як систему наукових знань, практичних навичок і вмінь, способів діяльності та мислення, які студенти мають опанувати в процесі навчання [8, с. 18].

Для розкриття змісту вказаних вище компонент доцільно було б проаналізувати вимоги стандарту професійної компетентності фахівця пенітенціарної системи, але на сьогодні вони відсутні, що в свою чергу встановлює вектор для подальших наукових досліджень.

Національним класифікатором ДК 003:2010 [9] серед професій фахівців пенітенціарної системи згадано такі:

1229,7	начальник відділення (пенітенціарна система)
1229,7	начальник відділу (пенітенціарна система)
1231	головний фахівець (пенітенціарна система)
1239	начальник варту (пенітенціарна система)
1239	начальник окремого поста пожежної охорони (пенітенціарна система)
1239	начальник пожежної охорони (команди) (пенітенціарна система)
2424	інспектор (пенітенціарна система)
2424	оперуповноважений (пенітенціарна система)
2424	старший інспектор з особливих доручень (пенітенціарна система)
2424	старший оперуповноважений в особливо важливих справах (пенітенціарна система)
3115	технік з обслуговування інженерно-технічних засобів охорони (пенітенціарна система)
3439	інспектор протипожежної профілактики (пенітенціарна система)
3452	відповідальний (старший) по корпусу (корпусному відділенню) (пенітенціарна система)
3452	інспектор (пенітенціарна система) (з дипломом бакалавра)
3452	інструктор з професійної підготовки (пенітенціарна система)

Кожна з указаних професій передбачає наявність як загальних, так і специфічних знань, умінь та навичок у галузі науки інформатики.

Відповідно до Академічного тлумачного словника української мови термін «фахівець» трактується як той, хто досконало володіє якимось фахом, має високу кваліфікацію, глибокі знання з певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо; спеціаліст [10].

Низка функцій фахівців, зазначених у Довіднику кваліфікаційних характеристик професій працівників [11], прямо вказують на необхідність формування здатності до виконання професійних обов'язків засобами інформаційно-комп'ютерної техніки, зокрема:

- виконання роботи за одним з напрямів діяльності підприємства (установи, організації) з використанням засобів обчислювальної техніки, комунікацій та зв'язку;

- вивчення та аналіз інформації, показників і результатів роботи, узагальнення і систематизація їх, проведення необхідних розрахунків з використанням сучасної електронно-обчислювальної техніки;

- підготовка матеріалів для аналізу, розроблення проектів нормативних та організаційно-методичних документів, графіків роботи, замовлень, заявок, інструкцій, пояснювальних записок, карт, схем та іншої технічної документації, участь у їх розробленні та комп'ютерно-інформаційному обслуговуванні;

- застосування, впровадження і загальне обслуговування технологій та комп'ютерних програм за своїм напрямом роботи.

Цей документ також визначає кваліфікаційні вимоги до посад фахівця, а саме: повна або базова вища освіта відповідного напрямку підготовки, що дозволяє зробити висновок, що інформатична компетентність фахівця має бути сформована протягом навчання на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти та може вдосконалюватись під час здобуття наступних рівнів вищої освіти [7].

Враховуючи вказане, зміст компонентів інформатичної компетентності має відповідати вимогам сьомого рівня Національної рамки кваліфікацій [12]. Це значить, що студенти зі сформованою в повному обсязі інформатичною компетентністю:

- здатні вирішувати складні завдання і проблеми професійної діяльності, пов'язані з використанням засобів інформаційно-комп'ютерної техніки, що передбачає проведення досліджень та/або здійснення інновацій, а також характеризується невизначеністю умов і вимог;

- засвоїли спеціалізовані концептуальні знання з інформатики на рівні новітніх досягнень, які є основою для оригінального мислення та інноваційної професійної діяльності, зокрема в контексті дослідницької роботи;

- уміють використовувати засоби інформаційно-комунікаційної техніки для вирішення складних професійних завдань та проблем, що потребують оновлення та інтеграції знань, часто в умовах неповної/недостатньої інформації та суперечливих вимог;

- спроможні зрозуміло та недвозначно донести власні висновки, а також знання та пояснення, що їх обґрунтовують, до фахівців і нефахівців, зокрема до осіб, які навчаються.

Для розробки дидактичного завдання щодо формування загальної інформатичної компетентності фахівців пенітенціарної системи нами проаналізовано посадові інструкції співробітників середнього та старшого начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби, стандарти вищої освіти за спеціальностями «029 Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» [13], «081 Право» [14] та узагальнено конкретні трудові функції, ефективна реалізація яких потребує застосування засобів інформаційно-комунікаційної техніки, серед них:

- здатність забезпечувати відбір, аналіз, систематизацію, моніторинг, організацію, зберігання та розповсюдження інформації за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів;

- здатність використовувати методи систематизації, пошуку, збереження, класифікації інформації для різних типів контенту та носіїв;

- здатність використовувати сучасні прикладні комп'ютерні технології та програмне забезпечення для вирішення завдань спеціальності;

- здатність аналізувати закономірності функціонування потоків та масивів електронних даних;

- здатність підтримувати ділову комунікацію з усіма суб'єктами інформаційного простору;
- здатність впроваджувати інноваційні технології, продукти та послуги для підвищення ефективності вирішення завдань за спеціальністю;
- здатність застосовувати принципи проектування баз даних при обробці масивів службової інформації;
- здатність використовувати мережеві технології, автоматизовані інформаційно-пошукові системи, електронні бібліотеки, проблемно-тематичні бази та банки даних для вирішення завдань спеціальності;
- здатність опановувати технології електронного урядування та електронного документообігу;
- здатність до подальшого навчання з високим рівнем автономності.

Проаналізувавши низку нормативно-правових актів, що регламентують діяльність підрозділів Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВС України), до спеціальних компетенцій у галузі інформатики можна віднести знання, вміння, та навички, пов'язані із забезпеченням вимог режимних обмежень та виконанням функцій охорони і нагляду в органах та установах виконання кримінальних покарань. Серед них:

- знання правової основи використання технічних засобів охорони і нагляду в системі органів та установ ДКВС України;
- здатність до розуміння термінів та комунікації у сфері забезпечення охорони об'єктів;
- здатність до розуміння принципів та порядку забезпечення захисту державних інформаційних ресурсів та інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах;
- здатність до розуміння принципів та порядку функціонування технічних засобів виявлення, системи охоронно-тривожної сигналізації, систем відеонагляду, систем управління та контролю доступу;
- здатність до самостійного користування технічними засобами охорони, встановленими на території органів та установ ДКВС України;

- здатність до самостійного аналізу стану технічних засобів охорони та ефективності їх застосування на території об'єкта охорони;

- здатність до організації процесу правильної експлуатації, технічного обслуговування, категорювання та списання технічних засобів охорони;

- здатність до конструювання та побудови системи охоронно-тривожної сигналізації та охоронних комплексів об'єктів відповідно до їх конфігурації і вимог режиму;

- здатність до планування та організації вирішення проблемних питань, пов'язаних із функціонуванням технічних засобів охорони та нагляду на підпорядкованому об'єкті [15].

Висновки. Результати проведеного аналізу свідчать про концептуальну відмінність змісту загальної та спеціальної інформатичної компетентності. Дидактичне завдання для формування знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, набутих у процесі формування інформатичної компетентності фахівця пенітенціарної системи та які можна ідентифікувати, спланувати, оцінити і виміряти, мають відповідати вимогам сьомого рівня національної рамки кваліфікацій та забезпечувати здатність вирішувати складні завдання і проблеми професійної діяльності, пов'язані з використанням засобів інформаційно-комп'ютерної техніки.

Вектором подальших наукових досліджень, направлених на розробку методики формування інформатичної компетентності фахівців пенітенціарної системи, є розробка матриці відповідності навчальних результатів здобувача вищої освіти прогнозованим навчальною програмою вимогам, а також вибір оптимальних засобів діагностики якості сформованої інформатичної компетентності в результаті виконання навчального плану.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250287747> (дата звернення: 20.12.2018).

2. Тогочинський О. М., Чебоненко С. О. Форми та методи формування спеціальних умінь та навичок з урахуванням стильових особли-

востей навчальної діяльності майбутніх офіцерів пенітенціарної системи. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. Хмельницький. 2017. Вип. № 4. С. 427–440. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpradrcpn_2017_4_37.

3. Тогочинський О. М. Особливості соціальної компетентності офіцерів Міністерства внутрішніх справ України. *Вісник Національного університету оборони України*. Київ. 2014. Вип. 4. С. 117–122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2014_4_22 (дата звернення 20.12.2018).

4. Тогочинський О. М., Третяк О. С., Чебоненко С. О. Формування фахової компетентності персоналу уповноважених органів з питань пробації в контексті міжнародних стандартів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Чернігів. 2018. Вип. 153. С. 140–145.

5. Ятчук М. Сучасний стан розробленості проблеми формування психологічної компетентності працівників Державної кримінально-виконавчої служби України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія*. Хмельницький. 2017. Вип. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_1_14 (дата звернення 20.12.2018).

6. Дармограй П. В. Критерії, показники та рівні сформованості професійної компетентності майбутніх офіцерів Державної пенітенціарної служби України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогіка*. Хмельницький. 2015. Вип. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadped_2015_4_6 (дата звернення 20.12.2018).

7. Кузнецов О. О. Структура та зміст інформатичної компетентності фахівця пенітенціарної системи. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Чернігів. 2017. Вип. 144 С. 67–72.

8. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ. 2016. 472 с.

9. Класифікатор професій ДК 003:2010: наказ Держспоживстандарту України від 28.07.2010 р. № 327. Дата оновлення: 30.11.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10> (дата звернення 20.12.2018).

10. Словник української мови. Академічний тлумачний словник / за ред. І. К. Білодіда. URL: <http://sum.in.ua/s/fakhivcej> (дата звернення 20.12.2018).

11. Про затвердження Випуску 1 "Професії працівників, що є загальними для всіх видів економічної діяльності" Довідника кваліфікаційних

характеристик професій працівників: наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 29.12.2004 р. № 336. Дата оновлення: 22.09.2015. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0336203-04> (дата звернення 20.12.2018).

12. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1341. Дата оновлення: 06.01.2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF> (дата звернення: 20.12.2018).

13. Стандарт вищої освіти України зі спеціальності 029 Інформаційна, бібліотечна та архівна справа. Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України. Затверджені стандарти вищої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/029-informatsiy-na-bibliotech-na-ta-arkhiv-na-sprava-bakalavr.pdf> (дата звернення 20.12.2018).

14. Стандарт вищої освіти України зі спеціальності 081 Право. Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України. Затверджені стандарти вищої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf> (дата звернення 20.12.2018).

15. Про затвердження Методики розроблення професійних стандартів: наказ Міністерства соціальної політики України від 22.01.2018 р. № 74. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0165-18> (дата звернення: 20.12.2018).

Kuznetsov O.

GENERAL AND SPECIAL COMPONENTS OF INFORMATICS COMPETENCE OF PENITENTIARY SYSTEM SPECIALISTS

The problem of informatics competence forming to penitentiary system specialists is discussed in the article. In particular the article describes to definition of general and special components of informatics competence of penitentiary system specialists during their professional training. The need for these issues is conditioned by the dynamics of the development of the information environment, in particular, the introduction of information and computer tools of penitentiary institutions

On the basis of scientific literature research and analysis, the scientific views on the content of the general and special components of informatics competence are defined. It is proposed to understand the special components of informatics competence, as a system of elements of the cognitive and activity elements, related to ensuring the requirements of the regime restrictions and the performance of the functions of protection and supervision in the organs and institutions of execution of criminal penalties.

The article takes into account the requirements for the standardization of higher education and ensures its prognostic function. Much attention is given to

analysis of general and special penitentiary system specialists labor functions, related to office clerical work, business correspondence, accounting and reporting documentation, provision of regime requirements in institutions and bodies for the execution of criminal penalties, which provide for the use of information and communication and computer equipment.

Development of a targeted list of projected learning outcomes needed for informatics competence forming to penitentiary system specialists is the practical result of the publication.

Definitions of knowledge, skills and abilities assimilated as a result of the implementation of the curriculum are formulated and aligned to the seventh level of national qualifications frameworks.

Creation of a matrix of correspondence of students' learning outcomes with predicted curriculum requirements, in particular the choice of the optimal methodology for diagnosing the quality of the formed informational competence as a result of the implementation of the curriculum is direction for further scientific pedagogical are research of informatics competence forming to penitentiary system specialists.

Key words: *informatics competence, CS knowledge, CS skills, CS abilities, penitentiary system, components, IT-technologies, special informatics competence.*

References

1. Ukraine (2017), *On Approval of the Reform (Development) Concept of the Penitentiary System of Ukraine*: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine, Kyiv, available at: <https://www.kmu.gov.ua/en/npas/250287747>.

2. Toguchinsky, O. M. and Chebonenko, S. O. (2017), "Forms and methods for special skills formation, taking into account stylistic features of educational activity of the penitentiary system future officers", *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*, Series: Pedagogical Sciences, No. 4, pp. 427–440, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnadpcpn_2017_4_37.

3. Toguchinsky, O. M. (2014) "Social competence features of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine officers", *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, Kuiv, Vol. 4, pp. 117–122, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2014_4_22.

4. Togochinsky, O. M., Tretyak O. S. and Chebonenko S. O. (2018), "Professional competence formation of personnel of authorized bodies on probation questions in the context of international standards", *Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University*, No. 153, pp. 140–145.

5. Yatchuk, M. (2017) "The current state of development psychological competence formation problem of employees of the State Criminal-Executive Service of Ukraine", *Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*, No. 1, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_1_14.

6. Darmohray, P. V. (2015), "Criteria, indicators and levels of professional competence formation of the State Penitentiary Service of Ukraine future officers", *Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadped_2015_4_6.

7. Kuznetsov, O. O. (2017), "Informatics competence structure and content of penitentiary system specialist", *Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University named after T.G. Shevchenko*, No. 144, pp. 67–72.

8. Ortinsky, V. L. (2016), *Pedagogy of higher education: teaching manual for students of higher education institutions*, Kyiv.

9. Ukraine (2010), *Classifier of professions DK 003:2010*, Order of Derzhspozhyvstandart of Ukraine, Kyiv, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10>.

10. Dictionary of the Ukrainian language (2018), *Academic Explanatory Dictionary*, in Bilodid I. K. (Ed.), available at: <http://sum.in.ua/s/fakhivecj>.

11. Ukraine (2015), *On approval of Issue 1 "Professions of workers that are common to all types of economic activity" of workers professions qualification characteristics Reference book*: Order of Labor and Social Policy Department of Ukraine, Kyiv, available at: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0336203-04>.

12. Ukraine (2012), *On Approval of the Qualifications National Framework*: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine, Kyiv, available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF>.

13. *Higher education Standard of Ukraine in specialty 029 Information, library and archival affairs*. Official website of the Ministry of Education and Science of Ukraine, available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/029-informatsiyna-bibliotechna-ta-arkhivna-sprava-bakalavr.pdf>.

14. *Higher education standard of Ukraine in specialty 081 Law*. Official website of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf>.

15. Ukraine (2018), *On Approval of the Methodology for the Professional Standards Development*: Order of the Social Policy Department of Ukraine, Kyiv, available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0165-18>.

УДК 351.72

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.092

Кулінська А. В.,

доктор економічних наук, професор,

Одеський національний політехнічний університет, м. Одеса, Україна;

Гулень О. О.,

магістрант

Одеський національний політехнічний університет, м. Одеса, Україна

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

З метою оптимізації умов забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів в Україні на основі зміцнення та активізації їх інвестиційного потенціалу в статті проаналізовано та систематизовано підходи до особливостей реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку, що спрямовані на підвищення ефективності його виконання, який дозволить врахувати функціональні зв'язки між складовими управління, забезпечити раціональне використання наявних ресурсів, раціоналізувати роботу та мінімізувати ризики, а також підвищити ефективність управління регіональними інвестиціями. Розроблено концептуальний підхід до реалізації механізму державного впливу на формування регіональної інвестиційної політики і визначено особливості функціонування його складових як інтегрального елемента господарського механізму, який матиме вплив на соціально-економічний розвиток регіонів в Україні.

Ключові слова: інвестиційний клімат, методичні підходи, механізм державного управління, національна економіка, регіональна політика.

Постановка проблеми. Очевидно, що гострий дефіцит інвестиційних ресурсів обмежує конкурентоспроможність українських підприємств і можливості їх інноваційного розвитку, а також водночас активізує комплекс загроз формуванню інвестиційної політики регіонального розвитку. Сьогодні українські суб'єкти господарської діяльності, які працюють у нестабільному ринковому середовищі, переживають глибокий спад виробництва і знаходяться в критичному стані або в стані банкрутства. Тому вищезазначене свідчить, що на фоні загальної економічної нестабільності спостерігається висока імовірність виникнення та розвитку кризового стану під час господарської діяльності, що й зумовлює необхідність пошуку шляхів підвищення ефективності забезпе-

чення суб'єктів господарювання ресурсами на регіональному рівні як один із управлінських підходів до реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку.

Це обумовлює приділяти увагу питанням, пов'язаним із забезпеченням ліквідності та платоспроможності суб'єктів господарської діяльності на підставі оптимального поєднання власних або залучених коштів, отриманням прибутку та досягненням відповідного рівня рентабельності, достатнього для задоволення потреб при здійсненні господарської діяльності та її активізації, вивченням умов створення сприятливого інвестиційного клімату в регіонах та підвищенням рівня їх інвестиційної привабливості, залученням інвестиційних ресурсів та ефективним їх використанням на всіх рівнях державного управління за допомогою особливостей реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Оцінка сутності наведеної економічної категорії дозволяє стверджувати, що інвестиційна складова в структурі механізму державного впливу на формування політики регіонального розвитку суб'єктів господарювання є мало дослідженим та вивченим поняттям для вітчизняної економічної науки. Так, зазначені особливості реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку знайшли своє відображення у працях таких науковців, як В. Бодров [1], О. Гаврилюк [2], О. Захаров та П. Пригунов [3], В. Кириленко [4], С. Кожем'якіна [5], О. Макарюк [8], Ю. Сколотяний та О. Дубинський [9], В. Федоренко [10], Л. Чаговець [11] та ін. Але в наукових роботах перерахованих учених-економістів дослідження цього напрямку обмежується в основному економічними відносинами на макрорівні.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проведені дослідження дозволили визначити декілька ключових підходів до розуміння сутності та вирішення розглянутого питання, наприклад, на думку деяких науковців [1; 4; 7; 11], під механізмом державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку необхідно розуміти спроможність підтримувати капітальні вкладення на рівні, який

би гарантував необхідні темпи відтворення, реструктуризації та технологічного переозброєння економіки, давав можливість поєднувати задоволення потреб суб'єктів господарської діяльності в капітальних вкладеннях за обсягом та структурою з урахуванням ефективного використання та повернення їх ресурсів.

Так, В. Бодров [1], В. Кириленко [4] та Л. Чаговець [11] вважають, що механізм державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку передбачає процес забезпечення такого стану національного господарства, за якого економіка здатна зберігати та підтримувати достатній рівень інвестиційних ресурсів у передумовах дії внутрішніх або зовнішніх загроз, що є необхідним для соціально-економічної стабільності регіонів в Україні та зростання конкурентоспроможності їх суб'єктів господарської діяльності. Враховуючи викладене, можна стверджувати, що, з одного боку, механізм державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку характеризує рівень використання інвестиційних ресурсів в економічній політиці суб'єктів господарської діяльності, але, з іншого боку, визначає процес та напрямки ефективного їх використання.

Щодо іншого підходу до розуміння сутності та вирішення дослідженого питання, то деякі фахівці із залучення інвестицій, як О. Гаврилюк [2], С. Кожем'якіна [5], Ю. Сколотяний та О. Дубинський [9], акцентують увагу на тому, що реалізація механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку – це рівень співвідношення між величиною вітчизняних інвестицій за кордоном та отриманими інвестиційними ресурсами, який задовольняє потреби суб'єктів національної економіки України та підтримує позитивний баланс держави на регіональному рівні. Отже, реалізація особливостей механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку повинна відбуватися з урахуванням скорочення експорту українського капіталу за межі країни, високого ступеня поєднання міжнародних капіталів, відсутності великих мас вільного іноземного капіталу та гострої конкуренції між сферами його вкладання в регіони України або країнами, які залучають іноземний капітал.

На наш погляд, понятійно-концептуальні положення забезпечення механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку в Україні свідчать про необхідність їх узагальнення з метою уточнення ролі інвестиційної складової в структурі механізму державного впливу на формування політики регіонального розвитку суб'єктів господарської діяльності, що дозволить розробити концептуальний підхід до виявлення його особливостей реалізації як структуруючого та інтегрального елементу господарського механізму, та матиме вплив на соціально-економічний розвиток регіонів в Україні, алгоритм формування якого представлено в процесі вирішення цього наукового завдання.

Мета статті полягає в обґрунтуванні теоретико-методичних положень та практичних пропозицій з реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку суб'єктів господарювання як інтегрального елементу господарського механізму, який матиме вплив на соціально-економічний розвиток регіонів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначено, що визначальна роль у формуванні та реалізації механізму державного впливу на розвиток регіональної інвестиційної політики в Україні та її суб'єктів господарської діяльності належить інвестиційному клімату держави, що являє собою сукупність політичних, правових та економічних умов, які забезпечують і сприяють інвестиційній діяльності вітчизняних та закордонних інвесторів. Так, О. Захаров та П. Пригунов [3] зазначають, що держава має сприяти формуванню привабливого інвестиційного клімату та гарантувати іноземним інвесторам недоторканність їхнього основного капіталу або можливість його повернення з прибутком.

У зв'язку з важливістю цього складового компонента для реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку в статті виявлено та зроблено групування комплексу факторів, що визначають інвестиційний клімат України, забезпечують його подальший розвиток та впливають на процес інвестування суб'єктів господарської діяльності або його активність в державі, бо значущість кожного фактора залежить від рівня економічного розвитку, історичних та національних тенденцій (рис. 1).

Рис. 1. Комплекс факторів, який забезпечує інвестиційний клімат в Україні

Джерело: авторська розробка

Але спільною проблемою для забезпечення ефективної реалізації механізму державного впливу на формування регіональної інвестиційної політики в системі економіки національного господарства України є те, що інвестиційний клімат держави в період реформ визначається нестачею власних інвестиційних ресурсів, зниженням частки довгострокових кредитів, високими ставками по кредитах, що залучаються, та скороченням обсягів капітальних вкладень у різні сфери або галузі національного господарства.

Слід зазначити, що в Україні інвестиційний клімат був дуже несприятливим, особливо для іноземних інвесторів. Певне «потепління» в цьому плані відбулося в 2008 році, коли Україна почала розробляти і провадити політику щодо вступу до Світової організації торгівлі та можливого членства в Європейському Союзі. Також, за даними Організації Об'єднаних Націй, Україна входила до двадцятки найпривабливіших для інвесторів країн, посідаючи в цьому переліку 18-е місце [8]. Крім того, Україна залишається й досі привабливою для інвестицій, проте вона не залишилась осторонь від світових процесів, бо є достатньо інтегрованою у світове господарство, і порушення макростабільності на зовнішніх ринках має свій відголосок на внутрішніх процесах в Україні.

Так, згідно з даними провідної організації міжнародного бізнесу в Україні Європейської бізнес асоціації [7], в оцінюванні фактичних змін, які відбулися в інвестиційному кліматі держави з моменту переобрання Президента України в 2014 році, думки інвесторів розрізняються: 56 % бізнесменів незадоволені інвестиційним кліматом в Україні, 24 % керівників не помітили позитивних змін, проте 15 % відзначають стабілізацію національної валюти та 5 % помітили поліпшення на макрорівні.

Як стверджує більшість вітчизняних експертів, приміром В. Бодров [1], О. Захаров та П. Пригунов [3], В. Кириленко [4], С. Кожем'якіна [5], О. Макарюк [8] та В. Федоренко [10], на сьогодні в Україні вже створено сприятливе нормативно-правове поле щодо здійснення інвестиційної діяльності. Наприклад, інвестиційна сфера регулюється Законом України «Про інвестиційну діяльність» № 1560-12 від 18.09.1991 року, Законом України «Про режим іноземного інвестування» № 93/96-ВР

від 19.03.1996 року, Законом України «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» № 2299-14 від 15.03.2001 року, якими передбачено державна гарантія захисту інвестицій, незалежно від форм власності або джерел інвестування, відшкодування збитків, включаючи упущену вигоду або моральну шкоду завданих їм внаслідок заходів, бездіяльності та не належного виконання державними органами та посадовими структурами передбачених законодавством обов'язків до іноземного інвестора, повернення інвестицій інвестору в натуральній формі або у валюті інвестування без сплати мита, а також доходів з цих інвестицій у грошовій або товарній формі в разі припинення інвестиційної політики України, вживання національного режиму валютного регулювання та справляння податків на території України до суб'єктів господарської діяльності або інших юридичних осіб, створених за участю іноземних інвестицій, незалежно від форм та часу їх внесення тощо.

Визначено, що протягом останніх років Україна успішно реалізувала низку практичних кроків, що сприяли активній інтеграції до світового економічного простору і зростанню інвестиційної привабливості регіонів: підписано міждержавні угоди про сприяння та взаємний захист інвестицій з понад 70 країнами світу; укладено 60 міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування з деякими країнами Європи, Азії, Північної та Південної Америки, Африки; отримано статус члена Світової організації торгівлі та утворено Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України, яке ліквідовано в 2015 році.

Обґрунтовано, що серед головних причин непривабливості українського інвестиційного клімату вчені-економісти [2; 5; 8; 10–11] називають повільні темпи реформування як національного господарства, так й законодавчої бази, важкі передумови входження іноземних інвесторів у регіони України, не раціональний розподіл внутрішніх приватних або державних інвестицій, а також несприятливий інвестиційний клімат в Україні можна пояснити нездатністю держави забезпечити фінансування тих суб'єктів господарської діяльності, які не можуть бути проінвестовані з приватних джерел.

Виявлено, що приватні інвестори не можуть вкладати кошти в певні галузі національного господарства країни, тому уряду держави необхідно сформулювати етапи розроблення інвестиційної стратегії таким чином, щоб не було підміни приватного інвестування бюджетними коштами, оскільки це знижує загальний рівень забезпечення інвестиційної складової в механізмі державного впливу на розвиток регіональної політики і відволікає резерви від важливих завдань, що не в змозі виконувати приватний сектор, тобто державі необхідно інвестувати в ті галузі національного господарства, що залишаються непривабливими для приватних інвесторів.

Для того, щоб оцінити сучасний стан інвестиційного клімату в Україні та його привабливість як для інвесторів, що вже знайшли себе в цій сфері, так й для тих, хто лише входить в українську економіку. У статті проаналізовано динаміку індексу інвестиційної привабливості України за 2013–2018 роки, який започаткований та розрахований Європейською бізнес асоціацією [7], як середнє арифметичне оцінювання п'яти аспектів інвестиційного клімату держави. Результати аналізу динаміки індексу інвестиційної привабливості України за 2013–2018 роки демонструють, що показник індексу (2,57 за 5-бальною шкалою) залишається в негативній площині, бо є нижчим за 3 бали (нейтральне значення), що стало основою для визначення та розрахунку ступеня ризику реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку та можливості його використання в процесі впровадження системи державного управління національною економікою в умовах тиску з боку податкової системи, корупції, відсутності реформ ув цьому напрямку або позитивних змін, що буде представлено в дослідженні.

Враховуючи обставини, які виявлено під час оцінювання поточної ситуації в контексті фінансової реструктуризації ринкової економіки, з'ясовано, що розробка та реалізація механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку в Україні неможлива без наступного структуроутворюючого елемента, як рух інвестицій в державу або за її межі через фондовий ринок країни, оскільки саме через механізми фондового ринку формуються пропозиція або попит на інвестиційні ресурси,

здійснюється їх акумуляція або перерозподіл з метою економічного зростання, тобто відбувається рух капіталу шляхом обігу ризикоманітних цінних паперів та їх похідних.

Як свідчать дані Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку [6], у 2018 році обсяг торгів на ринку цінних паперів за участю нерезидентів становив 345,12 млрд грн. Так, зацікавленість іноземних інвесторів українськими активами у 2018 році зросла тільки на 0,27 % порівняно з 2017 роком. Протягом останніх років обсяги продажу цінних паперів нерезидентами перевищують обсяги придбання. У 2018 році обсяг операцій з продажу цінних паперів нерезидентами збільшився на 5,83 % порівняно з 2017 роком.

Отже, у 2018 році спостерігається відтік капіталу іноземних інвесторів із фондового ринку України: сальдо торговельних операцій за участю нерезидентів у річному підсумку становило – 22,78 млрд грн. Іноземні інвестори виводили капітал з фондового ринку України, продаючи акції, сальдо становило – 20,70 млрд грн. У 2018 році позитивний приріст відбувся за рахунок незначного збільшення операцій з купівлі інвестиційних сертифікатів, сальдо становило 1,01 млрд грн. Щодо структури обсягу залучених інвестицій за участю нерезидентів із розподілом за країнами, то найбільший обсяг належав такій країні як Кіпр, річне сальдо якої становило +14,18 млрд грн.

Водночас протягом останніх років простежується тенденція збільшення номінальної вартості цінних паперів, які належать власникам-нерезидентам. За даними депозитарних установ [9], станом на кінець 2018 року, сумарний обсяг номінальної вартості цінних паперів, що належать власникам цінних паперів, становив 887,69 млрд грн, у тому числі номінальна вартість цінних паперів, що належать власникам-нерезидентам, становила 242,92 млрд грн. Так, темп росту номінальної вартості цінних паперів, які належать власникам-нерезидентам за 2014–2018 роки, коливався в межах від 99,76 до 138,64 %. Таким чином, найбільший обсяг номінальної вартості цінних паперів власників-нерезидентів, які володіли значними пакетами акцій емітентів (10 % та більше капіталу підприємства), станом на кінець 2018

року, зафіксовано серед представників таких країн, як Кіпр (18,68 %), Росія (9,66 %), Нідерланди (5,94 %).

Як видно, такі масштаби капіталу іноземних інвесторів – це лише незначна частина від реальних потреб у них національної економіки України, а ці потреби оцінюються деякими експертами [4; 9] в 100–150 млрд дол. США, бо залучення капітальних вкладень, у першу чергу, потребують такі галузі національного господарства, як вітчизняна металургія, машинобудування, транспорт, хімічна та нафтогазова промисловість.

Зокрема, на думку С.М. Кожем'якіної [5], сьогодні багато говорять про потенціал розвитку регіонів в Україні та про незліченні прибутки, які можуть бути отримані інвесторами, але фахівець акцентує увагу на тому, що необхідно дивитись на реалії: дотепер потреби в інвестиціях є технологічними, проте ці потреби досі не перетворилися на економічні. Як відомо, такого типу витрати є безповоротні, тому, якщо говорити про ефективність інвестувань в економіку на всіх рівнях державного управління як про ступінь поворотності вкладених коштів, то очевидно, що ефективність буде оцінюватись як низька чи взагалі не буде йти мова ні про яку ефективність.

Також О.В. Гаврилюк [2] та О.В. Макарюк [8] звертають увагу на низьку активність західних інвесторів та їх зацікавленість у вкладенні інвестицій у регіони України. Навіть ті інвестори, які діють на українському ринку, кажуть, що прибутками з інвестицій вони не задоволені. Іноземні інвестори висловлюють незадоволення заплутаною нормативно-правовою базою, з якою доводиться мати конфлікти та періодом окупності капіталу, який існує, оскільки за українських умов віддачу можна чекати в середньому при позитивному результаті справи через 5–8 років, у той час як в інших країнах світу цей термін становить 2–3 роки.

Підсумовуючи вищезазначене, визначено, що головним джерелом забезпечення реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку в системі державного управління національною економікою України залишаються власні ресурси суб'єктів господарської діяльності, але успішному вливанню в економіку регіонального розвитку перешкоджають виявлені недоліки економіко-правового

середовища, як втрата підприємствами обігових чи амортизаційних коштів та вилучення їх у суб'єктів господарювання в державний бюджет на цілі, несумісні з інвестуванням, податкова система в країні збирає з юридичних та фізичних осіб величезні податки на утримання державного апарату або його служб, відсутність системи страхування інвестиційних процесів, поширена практика надання короткострокових кредитів під великі проценти, бо банківські установи майже не надають довгострокових кредитів, а також привабливість цінних паперів на фондовому ринку України дуже низька через очікуване падіння курсу національної валюти, це стосується, насамперед, облігацій внутрішньої державної позики та конверсійних дисконтних облігацій.

Ефективність впровадження або використання запропонованого механізму державного впливу на забезпечення розроблення регіональної інвестиційної політики в Україні та його ключових структуроутворюючих елементів як одного з шляхів підвищення його ефективності на національному рівні можна оцінити за допомогою системи показників-індикаторів, перелік яких та рекомендації щодо їх розрахунку затверджено наказом Міністерства економічного розвитку та торгівлі України «Про затвердження Методичних рекомендацій до розрахунку рівня економічної безпеки України» № 1277 від 29.10.2013 року [10].

Проте моніторинг найменування індикаторів, одиниць їх виміру, порядку розрахунку показників та джерел вхідної інформації дозволяє зробити висновок, що основне завдання системи індикаторів, які визначають рівень забезпечення інвестиційного потенціалу національної економіки України або її суб'єктів господарювання, полягає в оцінюванні ступеня впливу визначених загроз безпеки на вразливість її об'єктів, визначенні рівня якості прийнятих управлінських рішень, завчасному запобіганні про наближення небезпечних явищ та упередженні заходів щодо уникнення або зниження негативних наслідків їх дій.

Виявлено, що методика оцінювання поточного рівня забезпечення реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку та її суб'єктів господарювання і розрахунку динаміки впливу виявлених факторів на структуроутворюючі елементи механізму її забезпечен-

ня є слабкою, а практика їх оцінювання не відзначається різноманітністю засобів, оскільки розглянуті індикатори не мають однозначної інтерпретації, не опираються на статистичні показники, не мають можливості оцінювати в часовій динаміці або бути придатними для відображення напрямів змін у діяльності суб'єктів, не відображають об'єктивно існуючу та релевантну можливість негативного впливу на об'єкти її забезпечення, що підвищує важливість виміру надійності отримання очікуваних і розрахункових результатів.

Проаналізувавши етапи та особливості реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку національної економіки та її суб'єктів господарської діяльності як інтегрального елементу господарського механізму, який має вплив на соціально-економічний розвиток регіонів в Україні, в статті проведено дослідження наукових праць провідних фахівців, таких як В. Бодрова [1], В. Кириленка [4], Ю. Сколотяного, О. Дубинського [9] та В. Федоренка [10], з метою визначення, систематизації та запровадження заходів щодо зниження наслідків впливу загроз забезпеченню регіональної інвестиційної політики України, які можуть призвести не тільки до погіршення й так не дуже привабливого інвестиційного клімату держави, зниження динаміки індексу інвестиційної привабливості та руху інвестицій в Україну або за її межі через ринок цінних паперів, а ще поставити під питання реалізацію пріоритетних напрямів державної політики щодо вдосконалення ринкової інфраструктури фондового ринку України, оскільки є однією із концептуальних положень системи державного управління національною економікою (рис. 2).

Таким чином, враховуючи сутність рекомендованих структуроутворюючих елементів, серед яких ключову роль для забезпечення особливостей реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку в структурі державного управління національною економікою відіграють сучасний стан інвестиційного клімату України, динаміка індексу інвестиційної привабливості держави, рух інвестицій в Україну або за її межі через ринок цінних паперів та методика оцінювання поточного рівня забезпечення інвестицій-

ної безпеки, в статті обґрунтовано необхідність розробки концептуальної бази щодо формулювання авторського підходу щодо вирішення розглянутого питання.

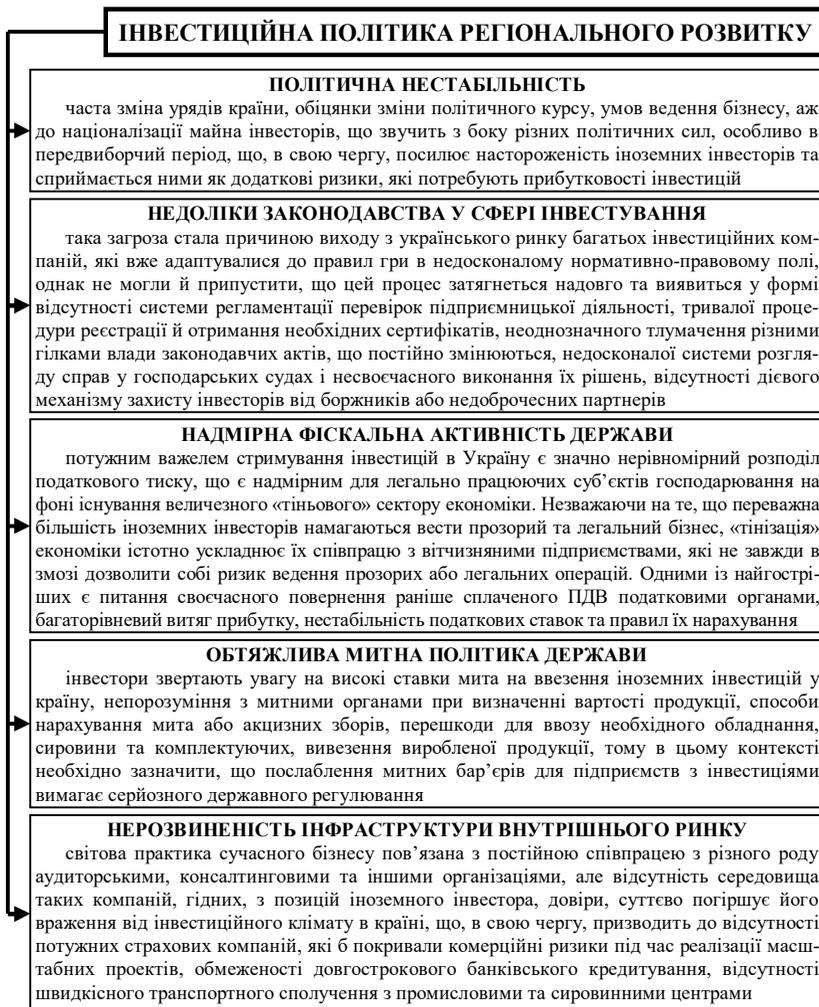

Рис. 2. Комплекс загроз реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку

Джерело: авторська розробка

Відповідно до оптимізації умов забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів України на основі зміцнення та активізації їх інвестиційного потенціалу в статті виникає об'єктивна необхідність формулювання концептуального підходу щодо розуміння сутності та вирішення розглянутого питання, який передбачає, що механізм державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку – це сукупність політичних, правових та економічних умов, які повинні сприяти динаміці індексу інвестиційної привабливості держави, формування якої забезпечується рухом інвестицій в Україну або за її межі через фондовий ринок країни, оскільки саме через його механізми визначається пропозиція та попит на інвестиційні ресурси, здійснюється їх акумуляція або перерозподіл, аналізування якого відбувається за допомогою індикаторів, завдання яких полягає в оцінці ступеня впливу загроз забезпеченню реалізації механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку й упередженні заходів щодо уникнення та зниження негативних наслідків їх дій для досягнення оптимального рівня.

Висновки. Визначено, що визначальна роль у формуванні та реалізації механізму державного впливу на розвиток регіональної інвестиційної політики в Україні належить інвестиційному клімату, що являє собою сукупність політичних, правових та економічних умов, які забезпечують та сприяють інвестиційній діяльності вітчизняних або закордонних інвесторів. Так, зазначено, що держава має сприяти формуванню привабливого інвестиційного клімату і гарантувати іноземним інвесторам недоторканність їхнього основного капіталу чи можливість його повернення з прибутком.

Обґрунтовано, що серед головних причин непривабливості українського інвестиційного клімату спеціалісти називають повільні темпи реформування як національного господарства, так й законодавчої бази, важкі передумови входження іноземних інвесторів у регіони, не раціональний розподіл внутрішніх приватних або державних інвестицій, а також несприятливий інвестиційний клімат в Україні можна пояснити нездатністю держави забезпечити фінансування тих суб'єктів господарської діяльності, які не можуть бути проінвестовані з приватних джерел.

З'ясовано, що розробка та реалізація механізму державного впливу на формування інвестиційної політики регіонального розвитку в Україні неможлива без наступного структуроутворюючого елементу як рух інвестицій у державу або за її межі через фондовий ринок країни, оскільки саме через механізми фондового ринку формуються пропозиція або попит на інвестиційні ресурси, здійснюється їх акумуляція чи перерозподіл з метою економічного зростання, тобто відбувається рух капіталу шляхом обігу різноманітних цінних паперів та їх похідних.

Систематизовано та запроваджено заходи щодо зниження впливу загроз забезпеченню реалізації регіональної інвестиційної політики, які можуть призвести не тільки до погіршення й так не дуже привабливого інвестиційного клімату України, зниження динаміки індексу інвестиційної привабливості та руху інвестицій в Україну або за її межі через ринок цінних паперів, а ще поставити під питання реалізацію пріоритетних напрямів державної політики щодо вдосконалення ринкової інфраструктури фондового ринку України, бо є однією з концептуальних положень системи державного управління національною економікою.

Список використаних джерел

1. Бодров В. Державне регулювання інвестиційного процесу в умовах кризи світових фінансових ринків: ризики і можливості. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2017. № 4. С. 61–67.
2. Гаврилук О. В. Інвестиційний імідж та інвестиційна привабливість України. *Фінанси України*. 2017. № 3 (148). С. 79–93.
3. Захаров О. Організація і управління економічною безпекою суб'єктів господарської діяльності: [навч. посіб.]. Київ: Вид-во Київського національного торговельно-економічного університету, 2008. 257 с.
4. Кириленко В. І. Інвестиційна складова економічної безпеки України: [монографія]. Київ: Вид-во Київського національного економічного університету, 2005. 232 с.
5. Кожем'якіна С. М. Інвестиційне забезпечення розвитку економіки України. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2016. № 6 (85). С. 37–40.
6. Кулінська А. В. Особливості формування системи індикаторів оцінки інвестиційної безпеки держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 18. С. 11–15.

7. Кулінська А. В. Управління складовими фінансової безпеки національного господарства України: концепція та методологія: монографія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2016. 386 с.

8. Макарюк О. В. Напрями забезпечення фінансової безпеки України через регулювання інвестиційного ринку. *Актуальні проблеми економіки*. 2017. № 6 (96). С. 38–42.

9. Сколотяний Ю. Антикризові стратегії для країни: державні фінанси, заощадження, інвестиції. *Дзеркало тижня. Україна*. 2016. № 9 (789). С. 3–5.

10. Федоренко В. Інвестиції та економіка. *Економіка України*. 2017. № 5. С. 12–16.

11. Чаговець Л. О. Механізм формування стратегій стабілізації системи економічної безпеки підприємства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2018. № 628. С. 687–691.

Kulinska A., Gulen O.

IMPLEMENTATION FEATURES OF THE STATE INFLUENCE MECHANISM ON A FORMATION OF THE INVESTMENT POLICY OF REGIONAL DEVELOPMENT

It has been determined that the determining role in the formation and implementation of the mechanism of state influence on the development of regional investment policy in Ukraine belongs to the investment climate, which is a combination of political, legal or economic conditions that ensure and facilitate the investment activities of domestic or foreign investors. Thus, it is noted that the state should contribute to the formation of an attractive investment climate and guarantee foreign investors the inviolability of their fixed capital or the possibility of returning it with profit.

It is substantiated that among the main reasons for the unattractiveness of the Ukrainian investment climate, experts call the slow pace of reforming both the national economy and the legislative framework, the difficult preconditions for foreign investors to enter the regions, the distribution of domestic private or public investments is not rational, and the unfavorable investment climate in Ukraine can be explained the inability of the state to provide financing for those business entities that could not invested from private sources.

It was found that development and implementation of the mechanism of state influence on the formation of investment policy of regional development in Ukraine is impossible without the subsequent structural-forming element as the movement of investments into the state or beyond through the stock market, since it is through the mechanisms of the stock market that the supply or demand for investment resources is formed accumulation or redistribution for the purposes of economic growth, that is a movement of capital through the circulation of various securities and their derivatives.

Measures to reduce the impact of threats to the implementation of the regional investment policy are systematized, which can lead not only to a deterioration of the

already, not very attractive investment climate in Ukraine, a decrease in the dynamics of the index of investment attractiveness and the movement of investments in Ukraine or abroad through the securities market and to call into question the implementation of the priority directions of state policy in relation to improving the market infrastructure of the stock market, so it is one of the conceptual provisions of the national economic management system.

Key words: investment climate, methodological approaches, public administration mechanism, national economy, regional policy.

References

1. Bodrov, V. (2017), "State regulation of the investment process in a crisis of global financial markets: risks and opportunities", *Visnik Natsionalnoyi akademiyi derzhavnogo upravlinnya pri Prezidentovi Ukraini*, № 4, pp. 61–67.
2. Gavrilyuk, O. V. (2017), "Investment image and investment attractiveness of Ukraine", *Finansi Ukraini*, № 3 (148), pp. 79–93.
3. Zaxarov, O. Prygunov, P. (2008), *Organization and management of economic security of business entities*, Vyd-vo Kyivkogo nacionalnogo torgovello-ekonomichnogo universytetu, Kyiv.
4. Kyrlyenko, V. I. (2005), *Investment component of economic security of Ukrain*, Vyd-vo Kyivkogo nacionalnogo ekonomichnogo universytetu, Kyiv.
5. Kozhemyakina, S. M. (2016), "Investment support for the development of the Ukrainian economy", *Formuvannya rynkovykh vidnosyn v Ukraini*, № 6 (85), pp. 37–40.
6. Kulinska, A. V. (2015), "Features of formation of the system of indicators of an estimation of investment security of the state", *Investyciyi: praktyka ta dosvid*, № 18, pp. 11–15.
7. Kulinska, A. V. (2016), *Management of Financial Security Components of the National Economy of Ukraine: Concept and Methodology*, FOP Bondarenko M.O., Odesa.
8. Makaryuk, O. V. (2017), "Areas of financial security of Ukraine through regulation of the investment market", *Aktualni problemy ekonomiky*, № 6 (96), pp. 38–42.
9. Skolotyany, Yu. (2016), "Crisis strategies for the country: public finances, savings, investments", *Dzerkalo tyzhnya. Ukraina*, № 9 (789), pp. 3–5.
10. Fedorenko, V. (2017), "Investment and economy", *Ekonomika Ukrainy*, № 5, pp. 12–16.
11. Chagovecz, L. O. (2018), "The mechanism of formation of strategies for stabilization of the economic security of the enterprise", *Visnyk Nacionalnogo universytetu «Lvivska politexnika»*, № 628, pp. 687–691.

УДК 378:37.091.12.011.3-051

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.109

Лілік О. О.,

доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна;

Шумейко З. Є.,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін Академії Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СИНЕРГЕТИЧНОГО ПІДХОДУ В ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ

У статті визначено роль синергетичного підходу в професійній підготовці майбутніх педагогів. Встановлено, що засади синергетичної парадигми визначають основні методологічні орієнтири, на яких формуються професійні компетентності майбутніх викладачів. Зазначено, що особистість майбутнього викладача-філолога є відкритою системою, в якій постійно оновлюється інформація та змінюються стани нерівноваги й спокою, що стимулює розвиток та самовдосконалення. Доведено, що педагогічний вплив має спонукати до креативних рішень та творчості, а суб'єкти впливу мають сприяти особистісному і професійному розвитку й саморозвитку. Обґрунтовано, що цілеспрямоване формування здатності до ймовірного та нелінійного аналізу нестандартних професійних ситуацій; з особливою уважністю ставитися до студентського колективу, орієнтуватися в умовах інформаційного суспільства, що сприяє професійному становленню педагога. Визначено, що засвоєння майбутніми викладачами української мови й літератури прийомів синергетичного аналізу та вміння їх застосовувати в професійній діяльності сприяє формуванню в них професійних компетентностей.

Ключові слова: синергетика, методологічний підхід, професійні компетентності, заклади вищої освіти, майбутні викладачі української мови й літератури.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Кремень В. Г., Ільїн В. В. наголошують, що сучасна філософія освіти розвивається в руслі постмодерністської парадигми, а отже, спрямована на реалізацію «синтетичних» моделей пізнання, методологічно збагачених «антропологічним змістом» і принципами неklasичного ідеалу наукової раціональності [1, с. 19]. Дослідниця Бряник Н. В. зазначає, що принципи сучасної науки полягають у єдності раціонального й ірраціонального, ймовірні-

сно-статистичному характері причинності, немеханічному типі системності, відносності та енергетизмі [2, с. 95]. Уважаємо, що зазначене положення безпосередньо відображає й основні тенденції розвитку педагогіки як галузі наукового пізнання на сучасному етапі розвитку. Беручи до уваги особливості професійної підготовки майбутніх викладачів української мови й літератури, а також ситуації, що постала на сьогодні в соціумі загалом і у сфері вищої освіти зокрема, вважаємо за доцільне звернутися до синергетики як методологічної бази для професійної підготовки викладачів-словесників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні синергетика як методологічне підґрунтя багатьох суспільних загалом і наукових зокрема процесів стала предметом низки досліджень. Філософські аспекти цього підходу аналізували Брянник Н. В., Кудрявцев І. К., Лебедев С. О., Хакен Г.; специфіку реалізації синергетичного підходу в освіті висвітлювали Астаф'єва О. Н., Вознюк О. В., Кремень В. Г., Ільїн В. В., Ткаченко Л. І., Цикін В. О. Проте актуальним залишається питання, пов'язане з імплементацією зазначеного методологічного підходу в систему середньої і вищої освіти, у практику професійної підготовки майбутніх фахівців різних галузей.

Формулювання цілей статті. Мета статті – схарактеризувати особливості впровадження синергетичного підходу в професійну підготовку майбутніх викладачів української мови й літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначимо, що нині синергетика набуває статусу універсальної наукової методологічної парадигми сучасності. Синергетику вважають міждисциплінарним напрямом наукових досліджень, у межах якого вивчають загальні закономірності взаємних процесів переходу хаосу й порядку у відкритих нелінійних системах фізичної, хімічної, біологічної, економічної, соціальної та іншої природи [3, с. 745]. Хакен Г. розглядав синергетику як сукупний колективний ефект взаємодії великої кількості підсистем, що призводить до утворення стійких структур та самоорганізації у складних системах [4, с. 9], відкриває можливості не лише спостереження, а й прогнозування ефекту самоорганізації. Це призводить до виникнення просторових, часових або функціональних структур у

нелінійних системах, що перебувають у далеких від рівноваги станах в особливих критичних моментах [3, с. 745–746].

Астаф'єва О. М. зазначає, що джерелами освітньої синергетики є низка концепцій та ідей: концепції соціологічного еволюціонізму Т. Парсонса і Г. Спенсера, які розглядають розвиток соціальних систем як рух у напрямі до рівноваги і стабільності, що виникають у ситуації збалансованості антагоністичних сил, що впливають на «агрегат», еволюція розуміється як перетворення «однакового» в «різноманітне» (від простоти до складності) через перехід від невизначеного до визначеного розподілу; культурологічні концепції: «соціокультурного вибуху», самоорганізації і динаміки семіосфери як великої системи, універсуму і простору Ю. Лотмана; соціодинаміки культури А. Молля і П. Сорокіна, які розглядають культуру як автономну, «збалансовану» єдність, здатну до саморегуляції й самоуправління; ідеї В. Вейдліха про виявлення принципів «самосумісності» й «підлеглості»; лінгвістично орієнтованої семасіології» Ф. де Соссюра тощо [5, с. 73].

Основоположною складовою синергетичної парадигми в педагогіці є принцип самоорганізації складної системи. На основі наукового аналізу теоретичних та методологічних засад синергетики Вознюк О. В. визначив важливі її категорії – нададитивність та фрактальність природних і соціальних систем, які характеризуються такими синергетичними показниками, як цілісність та відкритість, самоорганізація та стійкість, саморозвиток та самодетермінованість, нелінійність та невірноваженість, флуктуаційність та біфуркаційність [6]. Варто наголосити, що категорії синергетики були втілені в педагогічній теорії, що в результаті призвело до становлення синергетичної парадигми освіти. Реалізація синергетичного підходу в освітній галузі передбачає зосередження на розвитку й руйнуванні систем та їхніх складових, появі нових структур, а також на внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язках педагогічних систем.

Науковці-синергетики вважали, що хаос, як зовнішній деструктивний чинник, відіграє важливу консолідувальну роль у внутрішніх процесах систем. Саме тому вони вивчали процеси самоорганізації, еволюції педагогічних систем через внутрішні

фактори їх функціонування, зосереджуючи увагу на об'єднувальному характері процесів, що лежать в основі самоорганізації й розвитку педагогічних систем. У результаті, в межах педагогічної синергетики було сформульовано низку специфічних категорій, як-от: багатомірність, багатокomпонентність і різноманіття педагогічних явищ і процесів; нестійкість педагогічного середовища; самоорганізація педагогічних процесів, їхня здатність до самовідновлення; саморозвиток і відкритість педагогічних систем зовнішньому світу, їхня здатність виявляти потенційні стани.

Кремень В. Г. зазначає, що доцільність використання синергетики в освіті зумовлена її (синергетики) природою, яка полягає в міждисциплінарності. Основна перевага синергетики – універсальність: відкриття універсальності патернів еволюції і самоорганізації складних систем будь-якої сфери. Він наголошує, що принципи та ідеї синергетики володіють значним евристичним і методологічним потенціалом. У зв'язку з цим синергетичний підхід до освіти й виховання особистості може бути базовим для розв'язання багатьох проблем [7, с. 218–219]. На думку Громкової М. Т., синергетичний підхід у системі освіти передбачає: континуум духовного й матеріального; використання додаткової енергії (синергії); усвідомлення реального й реалізацію усвідомленого [8]. Цикін В. І. визначив такі характерні ознаки синергетичної моделі освіти: відкритість, складну інтегрованість, важливість використання різних інформаційних систем, особистісну спрямованість навчання, особливу роль викладача в нових умовах [9, с. 170].

Як зазначають Кудрявцев І. К. і Лебедев С. А., синергетична система характеризується здатністю утворювати множинність структур, що виникають, параметри яких визначаються властивостями самої системи і характером взаємодії з навколишнім середовищем. Саме це визначає здатність цих систем до еволюції – послідовної зміни структур у процесі розвитку [10, с. 61]. Водночас Кремень В. Г. застерігає від механічного перенесення методології вивчення природних процесів на досягнення динаміки й закономірностей розвитку антропосоціокультурних, освітніх систем, результатом чого є мінімум необхідної пізнавальної інформації, оскільки «евристичний потенціал синергетики пов-

ною мірою виявляє себе у співмірності з філософською рефлексією, ціннісно-смысловими установками в розумінні культури, з цільовими орієнтирами, що в сукупності відображають творче і ціннісно-смыслове начало в культурі» [7, с. 470–471]. Лише взаємодія природничо-наукового, соціального, гуманітарного знання, доповнена філософською рефлексією, дасть змогу вибудувати особливий понятійно-смысловий простір аналізу, завдяки чому можна сформувати нову теоретичну парадигму в дослідженні освіти.

Стосовно проблеми професійної підготовки майбутніх викладачів української мови і літератури можна керуватися методологічною тезою Князевої О. М., Курдюмова С. П.: якщо встановлені загальні закономірності самоорганізації й нелінійного синтезу складних систем і формоутворень природи, то на основі цього знання можна вибудовувати очікування й прогнози щодо характеру перебігу процесів побудови систем та еволюції структур у досліджуваних сферах природничої та людської реальності [11, с. 283]. Освітньо-педагогічний простір виступає саме тією реальністю, в якій особистість майбутнього фахівця формується цілеспрямовано, тому саме в цій сфері мають відбутися принципові зміни щодо методологічних засад її формування.

За твердженням Князевої О. М., Курдюмова С. П., однією з головних ознак синергетики є зорієнтованість на виявлення загальних тенденцій еволюції і самоорганізації складних систем, яка стає джерелом нового погляду на світ, нового – еволюційного і холистичного – бачення світу [11, с. 163]. Постійна неврівноваженість системи створює передумови для розвитку, і, навпаки, стан спокою означає відсутність змін. Така нестабільність системи зумовлена відкритістю особистості, яка в кожний новий момент потрапляє під нескінченну кількість впливів, тобто весь час вона відчуває зовнішній вплив, який призводить до «розхитування» системи. У кожний наступний момент часу особистість зазнає трансформацій.

На нашу думку, ця ідея є основоположною в розумінні особистості та її потенціальних можливостей у «синергетичній педагогіці». У контексті нашого дослідження зазначена ідея набуває особливого значення, оскільки одним із провідних принципів си-

нергетики є принцип самоорганізації, тобто здатності системи до спонтанного утворення й розвитку складних упорядкованих структур. Ткаченко Л. І. зазначає, що особистість, з позиції синергетики, є складною багаторівневою самоорганізованою системою. Складність і багаторівневність зумовлена як на фізико-біологічному, так і духовно-психічному рівнях [12]. Обов'язковою умовою цього є наявність потоку енергії, який надходить до системи. Це твердження є особливо важливим, оскільки йдеться про особистість викладача закладу вищої освіти, магістранта-філолога – майбутнього викладача української мови й літератури, їхню суб'єкт-суб'єкту взаємодію з метою формування професійних компетентностей майбутнього викладача-словесника, а також про особистість студента, на якого в перспективі буде спрямована професійна діяльність викладача.

Отже, аналіз наукової літератури дає підстави для висновку, що не можна ставитися до особистості магістранта-філолога як до статичного, незмінного феномена – необхідно постійно моніторити її стан, прогнозувати перспективи розвитку і створювати для цього відповідні умови.

Ткаченко Л. І. наголошує, що нелінійність розвитку особистості є одним з постулатів синергетичного підходу, оскільки розвиток особистості забезпечується закономірним чергуванням станів нерівноважності й рівноваги (хаосу і порядку). Жодний із зазначених станів не є «хорошим» чи «поганим»; вони є об'єктивними станами особистості як відкритої системи, що здатна до саморозвитку [12]. Дослідниця зазначає, що стан хаосу передбачає зміни в системі за рахунок виведення її з рівноваги за допомогою надходження (або витоку) енергії, а стан порядку – виникнення нової структури системи, у нашому випадку – досліджувану готовність. Можемо дійти висновку, що когерентність, тобто синхронізація елементів у масштабах усієї системи, передбачає, що зміни у сформованості професійних компетентностей майбутніх викладачів української мови й літератури стимулюватимуть їхній особистісний і професійний розвиток.

Крім того, варто звернутися й до таких понять, як флуктуація й надмалий вплив, які є тісно взаємопов'язаними. На думку дослідників, флуктуація – це порівняно малі відхилення в сис-

темі, які за умови підсилення ззовні, можуть призвести до утворення якісно нових складових системи. Водночас надмалий вплив – це той чинник, застосування якого під час появи флуктуації в системі призводить до утворення в ній стану нерівноважності (хаосу) і відповідно – утворення системи вищої складності, порівняно з попереднім станом.

Як зазначає Ткаченко Л. І., однією з принципових позицій синергетичної парадигми в педагогіці є застосування методики «м'якого управління», коли мала флуктуація (відхилення, коливання) може змінити стан всієї системи. Синергетичний підхід у професійній підготовці майбутніх викладачів української мови й літератури, по-перше, унеможливить нав'язування системі такого стану, який для неї не є характерним, по-друге, зобов'яже враховувати феномен надмалого впливу [12]. Застосування описаних принципів підтверджує, що найбільш доцільним педагогічним засобом є так зване «м'яке управління», що здійснюється за допомогою незначних, але необхідних резонансних впливів, які мають відповідати внутрішнім тенденціям розвитку системи. Таке управління передбачає стимулювання системи до одного з можливих сприятливих шляхів розвитку завдяки незначному зусиллю. Можна дійти висновку, що своєчасні резонансні впливи можуть виявити й активізувати потужні внутрішні резерви системи.

Зазначені ідеї цілком уписуються в загальні процеси реформування системи вищої освіти, яка, як відомо, відходить від системи навчання, в якій студент є об'єктом освітньої діяльності, і переходить до системи організації підтримки й стимулювання пізнавальної самостійності, створення умов для творчості, до педагогіки співпраці, головна мета якої полягає в наданні особистості потужної життєвої мотивації, формування її потенціалу як системи творчих здібностей і передумов їх реалізації, виховання її впевненою у своїх правах і свідомою в обов'язках, надання їй автономності як запоруки її самоактуалізації, тобто формування інноваційних якостей творчої особистості.

Отже, ефективною професійна підготовка майбутніх викладачів української мови й літератури в руслі синергетичної парадигми буде за умови, якщо незначний стимул чи вплив з боку викладачів

закладів вищої освіти викличуть резонансну внутрішню реакцію в системі дій магістранта-філолога, а вектор дії в обох випадках збігатиметься і має спрямовуватися в бік бажаного шляху розвитку – формування професійних компетентностей. Таким чином, це призведе до мобілізації внутрішніх ресурсів, представлених задатками особистості, й вивільнення енергії творчості.

Водночас у процесі професійної підготовки суб'єкт-викладач має пам'ятати про відсутність безпосередньої залежності між силою педагогічних впливів, кількістю витрачених зусиль, наполегливістю викладача і трансформаціями у формуванні професійних компетентностей майбутніх викладачів української мови й літератури. Варто розуміти, що потужний, але такий, що не відповідає внутрішнім потребам особистості магістранта-філолога, вплив може зашкодити узгодженому, неконфліктному її розвитку як когерентної системи. Основний висновок такий: оскільки розвиток особистості постає як постійний саморозвиток і самовизначення системи, це передбачає суб'єкт-суб'єктне управління саморозвитком креативності майбутніх викладачів української мови й літератури з урахуванням синергетичних закономірностей.

Зроблено висновок, що джерелом і рушійною силою професійного розвитку майбутнього викладача-словесника є, з одного боку, особистісний синергетизм майбутнього фахівця, а, з іншого, синергетизм його взаємодії з іншими (викладачами, одногрупниками), коли всі професійні й особистісні компетентності творчо взаємодіють з метою досягнення запланованого результату освітнього процесу, створюючи дихотомію «мета – результат» синергетичного навчання майбутніх викладачів української мови й літератури.

Проблема ускладнюється ймовірністю існування кількох варіантів можливого розвитку – це актуалізує проблему вибору і проблему адекватного впливу. Проблема вибору, як правило, стоїть перед самим магістрантом-філологом, що розвивається і формується як професіонал, тоді як проблема впливу – перед викладачем, який має підібрати форми, методи, засоби впливу на основі врахування сукупності різних факторів. Нам імпонує ця думка, оскільки професійна діяльність викладача-словесника передбачає здатність орієнтуватися в різноманітних ситуаціях, що виникають у межах освітнього процесу в закладах вищої освіти.

Зазначимо, що для викладача є характерним так зване дивергентне мислення, коли пошук відбувається одночасно за різними напрямками, не підпорядковуючись єдиній логіці, і завданням викладача педагогічного закладу вищої освіти в такому випадку стає спрямування майбутніх викладачів-словесників до пошуку – як найбільшої кількості варіантів розв’язання професійної проблеми, так і з’ясування найбільш ефективного з них, пошук незвичного, але найбільш раціонального з варіантів.

Усі вищеописані процеси відбуваються на основі духовності як підґрунтя для особистісного й професійного розвитку майбутнього викладача-словесника. Світоглядно-ціннісні орієнтири магістранта-філолога формуються на основі традицій національного виховання, морально-етичних норм, прикладів стоїцизму і героїзму, зафіксованих у художніх творах вітчизняних митців.

Отже, аналіз наукових праць [1; 6; 10; 11; 12] дав змогу сформулювати основні методологічні орієнтири, які взято до уваги у процесі професійної підготовки майбутніх викладачів української мови й літератури, зокрема:

1) особистість майбутнього викладача української мови й літератури є відкритою системою, на яку впливає навколишнє середовище; в ній постійно здійснюється обмін інформацією, а також постійно змінюються стани нерівноваги й спокою, що стимулює її розвиток;

2) розвиток особистості викладача української мови й літератури відбувається неперервно, він необмежений у часі й умовах; особистість постійно самодетермінується й самоудосконалюється;

3) основою і чинником самотворчості особистості викладача української мови й літератури є саморозвиток, який ґрунтується на креативності;

4) особистість майбутнього викладача української мови й літератури формується в умовах суб’єкт-суб’єктної педагогічної взаємодії, в межах якої розвиваються обидва суб’єкти (викладач закладу вищої освіти і магістрант-філолог), за допомогою м’якого управління;

5) педагогічний вплив має спонукати майбутніх викладачів української мови й літератури до креативних рішень та творчос-

ті відповідно до їхніх здібностей, тобто важливою є орієнтація на внутрішні потреби магістрантів;

6) суб'єкти впливу (викладачі й магістранти) мають сприяти особистісному і професійному розвитку й саморозвитку майбутніх викладачів української мови й літератури, стимулювати до творчості на базі духовності;

7) цілеспрямоване формування здатності майбутніх викладачів української мови й літератури до ймовірнісного та нелінійного аналізу нестандартних професійних ситуацій; розвиток уміння мислити нелінійно, нестандартно, з особливою уважністю ставитися до студентського колективу, орієнтуватися в умовах інформаційного суспільства, змінного середовища;

8) засвоєння майбутніми викладачами української мови й літератури прийомів синергетичного аналізу, формування готовності до їхнього застосування в професійній діяльності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, застосування синергетичних механізмів у професійній підготовці майбутніх викладачів української мови й літератури має створити ефективні умови для особистісного і професійного розвитку майбутнього фахівця. Формування зазначеного феномена має відбуватися в режимі особистісного розвитку в умовах зовнішнього впливу й інтеграції міжпредметних ресурсів професійної підготовки. Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробленні методичних рекомендацій для формування професійних компетентностей майбутніх викладачів української мови й літератури на засадах синергетичного меодологічного підходу.

Список використаних джерел

1. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму: монографія. Київ: Педагогічна думка, 2012. 368 с.
2. Бряник Н. В. Философский смысл картины мира неклассической науки. *Вопросы философии*. 2013. № 1. С. 93–104.
3. Ивина А. А. Философия: энциклопедический словарь. Москва: Гардарики, 2004. 1074 с.
4. Хакен Г. Синергетика. Москва: Мир, 1980. 405 с.
5. Астафьева О. Н. Социокультурная синергетика: предметная область, история и перспективы. *Синергетическая парадигма. Синергетика образования*. Москва: Прогресс-Традиция, 2007. С. 470–481.

6. Вознюк О. В. Педагогічна синергетика: генеза, теорія і практика: монографія. Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2012. 708 с.

7. Кремень В. Г. Освітній процес у вимірах синергетичного аналізу. *Вища освіта України*. № 3 (додаток 2). 2014. С. 7–16.

8. Громкова М. Т. Мировоззренческая функция современного образования. *Magister*. 2000. № 6. С. 38–50.

9. Цикін В. О. Синергетика і освіта. *Синергетичне світобачення: наукові і педагогічні аспекти*. Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. С. 162–177.

10. Кудрявцев И. К., Лебедев С. А. Синергетика как парадигма нелинейности. *Вопросы философии*. 2002. № 12. С. 55–63.

11. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. Санкт-Петербург: Алтейя, 2002. 414 с.

12. Ткаченко Л. І. Особистість у парадигмі синергетики: філософсько-освітній тезаурус. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2013. № 3. С. 28–34.

Lilik O., Shumeiko Z.

PECULIARITIES OF REALIZATION OF THE SYNERGETIC APPROACH IN THE PROFESSIONAL PREPARATION OF FUTURE TEACHERS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AND LITERATURE

The authors of the article identify the peculiarities of introducing a synergistic approach in the professional training of future teachers of Ukrainian language and literature. On the basis of the analysis of philosophical and pedagogical researches, they formulate the basic provisions of the synergistic paradigm in education, as well as formulate the basic methodological guidelines, on the basis of which the professional competences of future teachers of Ukrainian language and literature should be formed. First, the personality of the future philology teacher is an open system that is influenced by the environment; it constantly exchanges information, as well as constantly changing states of imbalance and calm, which stimulates its development. Secondly, the development of personality of the teacher of Ukrainian language and literature is continuous, it is unlimited in time and conditions; personality is constantly self-determining and self-improving. Third, self-development, which is based on creativity, is the basis and factor of the self-creation of the personality of the teacher of the Ukrainian language and literature. Fourth, the personality of the future teacher of Ukrainian language and literature is formed in terms of subject-subjective pedagogical interaction through soft management. Fifth, pedagogical influence should inspire them to creative decisions and creativity in accordance with their abilities, that is, an important focus on the internal needs of undergraduate philologists. Sixth, influencers should promote the personal and

professional development and self-development of future teachers of Ukrainian language and literature, and encourage creativity based on spirituality. Seventh, purposeful formation of the ability of future teachers of Ukrainian language and literature to probabilistic and nonlinear analysis of non-standard professional situations; developing the ability to think non-linearly, non-standardly, with special attention to the student team, to navigate in the conditions of the information society, the changing environment. Eighth, the acquisition of synergistic analysis techniques by future teachers of the Ukrainian language and literature, formation of readiness for their use in professional activity.

Key words: *synergetics, methodological approach, professional competences, institutions of higher education, future teachers of Ukrainian language and literature.*

References

1. Kremin, V. G. and Ilyin, V. V. (2012), *Synergetics in education: context of human-centrism*, Pedagogical Thought, Kiev.
2. Bryanik, N. V. (2013), "The philosophical meaning of the picture of the world of non-classical science", *Questions of philosophy*, No. 1, pp. 93–104.
3. Ivina, A. A. (2004), *Philosophy: an encyclopedic dictionary*, Gardariki, Moscow.
4. Hacken, G. (1980), *Synergetics*, The World, Moscow.
5. Astafieva, O. N. (2007), "Sociocultural synergetics: subject area, history and perspectives", *Synergistic paradigm. Synergetics of education*, Progress-Tradition, Moscow, pp. 470–481.
6. Voznyuk, O. V. (2012), *Pedagogical synergetics: genesis, theory and practice*: monograph, Ivan Franko State University, Zhytomyr.
7. Kremen, V. G. (2014), "The educational process in the measurements of synergistic analysis", *Higher education in Ukraine*, No. 3, pp. 7–16.
8. Gromkova, M. T. (2000), "The worldview function of modern education". *Magister*, No. 6, pp. 38–50.
9. Tsikin, V. A. (2005) "Synergetics and education". *Synergistic worldview: scientific and pedagogical aspects*, VTD "University Book", Sums, pp. 162–177.
10. Kudryavtsev, I. K. and Lebedev, S. A. (2002), "Synergetics as a paradigm of nonlinearity". *Questions of philosophy*, No 12, pp. 55–63.
11. Knyazeva, E. N. and Kurdyumov, S. P. (2002), "Foundations of Synergetics". *Exacerbated modes, self-organization, tempers*, Althea, St. Petersburg.
12. Tkachenko, L. I. (2013), "Personality in the paradigm of synergetics: a philosophical and educational thesaurus", *Theory and practice of social systems management: philosophy, psychology, pedagogy, sociology*, No. 3, pp. 28–34.

УДК 94 (477)

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.121

Любич О. А.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

УКРАЇНА В ЛІТЕРАТУРІ ХІХ СТ.

У статті розглядаються особливості трансформації зображення України в літературі ХІХ ст. (відродження козацької тематики, перетворення польських реалій у стійкий елемент місцевого колориту, актуалізація питання «ішого» українського простору тощо), що були результатом включення Правобережної України до складу Російської імперії під час розділів Речі Посполитої у 1792 і 1795 рр. та наслідків історико-політичного і соціокультурного характеру.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що проведено комплексне дослідження історичних та наукових праць другої половини ХVІІІ – ХІХ ст., що були присвячені зображенню українських земель. Проаналізовано причини змін, які відбулись у світосприйнятті української еліти. У результаті, з'ясовано загальні риси її особливості формування зображення України в імперській літературі кінця ХVІІІ–ХІХ ст., визначено закономірності політики російського уряду щодо станів українського суспільства залежно від внутрішньої ситуації в Російській імперії та впровадження змін соціально-правового становища українських козаків внаслідок виконання ними військових обов'язків. Вперше виявлено, що впровадження ідеї, що Україна – це невід'ємна частина великої Росії, було частиною урядової політики російського уряду. Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання в подальших наукових розробках, які пов'язані з історією станів українського суспільства та ідентифікації України як незалежної держави, в узагальнених працях і під час складання загальних курсів з історії України, історії української культури та підготовці спецкурсів за цією проблематикою.

Ключові слова: Гетьманщина, Російська імперія, імперська література, українська література, «польське питання», зображення України, націоналізм, регіоналізм, етнографізм.

Постановка проблеми. Останнім часом перед народом України постали виклики, пов'язані з політичною та культурною самоідентифікацією та гібридними методами і засобами ведення війни. Один із «фронтів» знаходиться в інформаційній площині. Багато людей до цього часу вірить, що українці та росіяни – це один народ, штучно розділений. Вони навіть не замислюються, що цей шаблон хтось міг видумати. У наш час актуальним стає протидія ворожій пропаганді, вивчення її основ та історії. Ім-

перська література завжди розвивалась під суворим наглядом імперської цензури і будь-які її сюжетні лінії були чітко регламентовані та спрямовані на досягнення головної мети – виправдати дії Росії. Таким чином, актуальність статті обумовлена необхідністю теоретичного осмислення тієї ролі, яку відігравали імперські літератори і науковці в історії становлення зображення України як невід’ємної частини Російської імперії. Предметом дослідження є імперські літературні твори кінця XVIII – початку XIX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Довгий час проблема зображення України в літературі XIX ст. вважалась не актуальною. Тільки із здобуттям незалежності постала проблема самоідентифікації українського народу. Учені почали шукати коріння українства в літературних творах видатних письменників. Так Грабович Г., ґрунтуючись на творчості Миколи Гоголя, показав, як у літературі формувався міф про Україну як частину великої імперії (Грабович Г. Гоголь і міф України. *Сучасність*. 1994. № 9. С. 77–96; № 10. С. 137–151). Зборовська Н. у своїй розвідці спробувала показати український світ Нечуя-Левицького (Зборовська Н. Український світ Нечуя-Левицького: гендерний підхід. Феміністичні роздуми. Львів. 1999. С. 54–72). Український історик літератури Розумний М. спробував розкрити становлення української ідеї в імперській літературі XIX ст. як невід’ємну складову розвитку сучасної цивілізації (Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації. Київ: Либідь, 2001. 288 с.). Томенко М. у своїй праці спробував розкрити феномен українського романтизму Миколи Гоголя та його вплив на сприйняття України в російському суспільстві (Томенко М. Український романтик Микола Гоголь. Київ: Генеза, 2009. 120 с.). Науковці до теперішнього часу розглядали генезис образу України, ґрунтуючись тільки на творчості окремих видатних літераторів XIX ст. Цілісного дослідження проведено не було.

Формування цілей статті полягає в комплексному узагальненому аналізі маловідомих українських та російських літературних творів, що виправдовували дії Російської імперії на українських землях. Відповідно до поставленої мети стаття зорієнтована на вирішення таких основних завдань: визначити

імперських літераторів, які працювали над формуванням зображення України в умовах Російської імперії; дослідити роль української та польської шляхти у формуванні зображення України; розкрити роль і місце наддніпрянських козаків у русі асиміляторів та традиціоналістів; з'ясувати шляхи, завдяки яким російський уряд знищував навіть згадку про Україну як незалежну козацьку державу в XVIII ст.; визначити особливості формування ідеологічної основи та літературної традиції українських козаків та шляхти.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з приєднанням Правобережної України (1792–1795 рр.) до Російської імперії, Лівобережна Україна втратила своє прикордонне значення. Російський уряд почав використовувати українські центральні землі як культурно-політичного посередника, буферної зони у відносинах імперії з населенням, яке не підтримувало політику русифікації. Так, «українське питання», поєднавшись з «польським питанням», викликало до життя низку нових проблем. Перш за все, це була проблема польської спадщини в історії, соціально-політичній організації та культурі українського народу. Імперська та польська літератури почали боротьбу за Україну. Сутність її була зазначена вже під час розділів Речі Посполитої, в той час Катерина II репрезентувала себе як захисниця населення, яке сповідувало православне християнство грецького обряду й апелювала до єдності українських і російських земель з часів Давнього Києва: «<...> ни одной пяди земли «древній», настоящей Польши не взяла и не хотела приобретать <...>. России <...> населенные поляками земли не нужны» [1, ч. 1, с. 19–20]. Акт анексії сприймався у цьому контексті як відновлення історичної справедливості й, більше того, як помста за польську інтервенцію, що відбулась на початку XVII ст. Ці мотиви були розвинуті в одах, присвячених розгрому повстання Т. Костюшко і захопленню Варшави російськими військами під командуванням О.В. Суворова («На взятие Варшавы» Г.Р. Державіна, «Ода на покорение Польши» О.С. Шишкова тощо).

На противагу прибічникам Російської імперії в польському літературному середовищі почала панувати ідея, що ґрунтувалась на національній тотожності «кресів» (етнічних провінцій) і Ко-

ронної Польщі. Після «розділів» Речі Посполитої ця думка перетворилась у розгалужену міфологію, що стала основою польського українофільства, із зображенням єдності культур. Як констатував О.І. Міллер, «українофільство в этом случае выступало как любовь к краю, являющемуся частью Речи Посполитой, а украинская специфика трактовалась либо просто как региональная, либо как этническая, но не исключаящая Украину из польского мира» [2]. Одним з ранніх прикладів подібної міфології виступали багатомовні «Фрагменты исторические и географические о Скифии, Сарматии и славянах» (1795) Я. Потоцького [3], де, наприклад, обґрунтовувалось загальне скіфсько-сарматське походження українців і поляків та їх відмінність від росіян, і стаття «О названии Украина и зарождении казачества» (1801) Т. Чацького [4], в якій спільний етногенез пов'язувався з плем'ям укрів, яке у VII ст. переселилось на Наддніпрянщину з району р. Волги. Подібні погляди швидко знайшли прибічників серед української шляхти кінця XVIII – початку XIX ст. (Г. Олизара [5, № 8. С. 1–41], М. С. Чайковського [6, Т. 84. № 11. С. 161–184; № 12, С. 149–187; 20, Т. 85, № 1. С. 163–176], П. Д. Селецького [7] та інших), що яскраво зображено в Н. Н. Яковенко: «Безперечною престижністю користувався «ставропольський» тип шляхтича – втілення чеснот справжнього сармата – хороброго воїна, вірного сина вітчизни, безхитрісного адепта золотих вольностей, якого з рештою шляхти єднають ідеали рівності й братерства крові» [8, с. 319]. До речі, прихильне ставлення до всього польського не заважало багатьом українським шляхтичам, у тому числі й магнатам, сповідувати козацький дух і привілеї, показовим зразком може бути згадка М. І. Чайковського про свого діда Михайла Глембоцького: «Он относился к казакам как грозный шляхтич, к ляхам – как гордый казак; к русским и немцам – как непримиримый поляк» [6, с. 162]. Подібна багатовекторна ідентичність визначила в цілому лояльне ставлення польсько-української еліти до Російської імперії. Так, С. Щ. Потоцький, неофіційний голова «Торговицької конфедерації» та один з ідеологів «польського розділу», у кінці 1790-х рр. писав: «Не стану больше говорить о прежней Польше и поляках. Исчезло и это имя, как исчезло столько других в истории, я уже чувствую себя навсегда русским» [9, с. 76–77].

Несподіване рішення Російської геральдмейстерської контори не визнавати українські чини загальмувало інтеграцію української шляхти та козацької старшини в російське суспільство [10, арк. 150]. Багато привілейованих українських родин опинились на межі катастрофи. Мається на увазі, що для тих, хто ніколи не служив у імперських урядових структурах, шлях у дворянство був перекритий. Але парадокс полягає в тому, що ставлячи під сумнів законність українських рангів, імперський уряд тим самим не дав українській шляхті та козацькій старшині забути про своє автономне минуле. Тривала боротьба примусила їх зважити свою роль в імперській політичній системі та придивитися до цінностей скасованих інституцій. У цій боротьбі виявилися два підходи – асиміляторський і традиційний.

Асимілятори дійшли висновку, що дотримання автономістських традицій уже не є актуальним, оскільки майбутнє Гетьманщини неминуче пов'язувалося з долею Російської імперії в цілому. Прибічники асиміляції пишалися тим, що Україна була частиною імперії, яка знищила споконвічних ворогів українців (Польщу та Кримське ханство), відкрила їм доступ до імператорського двору та до можливостей «зробити кар'єру». Серед виразників цих поглядів були: Олександр Безбородько, Петро Завадовський, граф Іван Гудович, Дмитро Трощинський, граф Віктор Кочубей, Григорій Милорадович і багато менш визначних осіб [11, с. 155]. Позицію асиміляторів добре ілюструє князь Безбородько, який у 1774 р. став секретарем Катерини II [12, с. 65]. У своїх листах Безбородько виступає палким прихильником імперської системи, пишається своєю високою посадою і висловлює бажання, щоб співвітчизники наслідували його приклад [13, с. 282]. Отже, асимілятори охоче інтегрувалися в імперське суспільство. Деякі, як граф Віктор Кочубей, навіть зневажали своє етнічне походження: «Хотя я по рождению и хохол, но я более русский, чем кто другой и по моим принципам, и по-моему состоянию, и по моим привычкам. Мое звание и занимаемый мною постъ ставятъ меня выше всяких мелкихъ соображений; я смотрю на дела Вашихъ губерній съ точки зрѣнія общихъ интересовъ нашей страны. Микроскопическіе виды не мое дело» [14, с. 50].

Традиціоналісти, перш за все, прагнули зберегти національну судочинну систему. Коли на престол зійшов Олександр I, у Чернігові зібралася українська шляхта і, разом з подякою за підтвердження Грамоти дворянству 1785 р., подала петицію про збереження місцевої системи судочинства. Українські зводи законів (мішанина Литовського статуту, звичаєвого права та елементів магдебурзького права для міст) не лише збереглися, але й були знову кодифіковані (1807) [15, с. 34]. Іншою метою традиціоналістів була реставрація одного з найважливіших елементів Гетьманщини – козацького війська. Перший проект поновлення козацьких військових формувань представив у 1788 р. провідний виразник традиціоналізму Василь Капніст [11, с. 14]. Політичну орієнтацію та настрої традиціоналістів найкраще відбивають декілька, здебільшого анонімних, політичних трактатів, що потайки поширювалися серед української шляхти. Один з них – «Історія Гетьманщини» – був написаний Архипом Худборою, за словами декабриста А.Ф. фон дер Бріггена, «очень вольно и против нашего правительства», і до нашого часу не дійшов [11, с. 88]. Дві інші анонімні праці, що були широко відомі у XVIII ст., на початку нового століття були включені до найфундаментальнішого автономістського трактату – «Истории Русов» [16].

Наприкінці 1809 р. дискусія між різними групами української шляхти та козацької старшини фактично завершилася і було представлено спільну петицію. На рівні Ради міністрів Російської імперії цей документ було заблоковано. Причина полягала в тому, що Сенат виступав за бюрократичний ранг (чин) і не бажав утвердження на українських землях нової спадкової станової еліти. Нарешті питання українського козацтва було розглянуте імперською радою і впорядковане указом 1835 р. Усі українські військові та цивільні чини, за винятком нижчих (бунчужних товаришів і возних), визнавалися такими, що автоматично поширюють дворянство на їх власників [17, с. 145]. Сенат не бажав узагалі позбутися неросійських дворян – просто прагнув, щоб вони вступали до привілейованого стану шляхом відповідного просування по імперській службі, а не завдяки визначним предкам [18, с. 164].

У 1834 р. у «Журнале министерства народного просвещения» було вперше надруковано статтю великого письменника

М. В. Гоголя «Отрывок из истории Малороссии» [19]. Автор задумував «уривок» як перший розділ ґрунтовної наукової праці. Про що свідчить вступ до статті. Але письменник до цього дослідження дуже швидко охолонув і вже 6 березня 1834 р. писав: «Я к нашим летописям охладел, напрасно силясь в них отыскать то, что хотел бы отыскать. Нигде ничего о том времени, которое должно бы быть богаче всех событиями. ... И потому-то каждый звук песни мне говорит живее о протекшем, нежели наши вялые и короткие летописи» [20]. Задумана М. В. Гоголем наукова праця з української історії так і не була завершена. В «уривку» письменник коротко викладає появу і роль в історії українських земель козацтва. Гоголь М. В. не претендує на новизну, він тільки переказує раніше відомі факти української історії з помітною романтизацією козацтва, малюючи його «орденським лицарством», яке вело «споконвічну війну з невірними» [19, с. 17]. У наш час «Отрывок из истории Малороссии» М. В. Гоголя може бути цікавим як зразок традиційного для імперської історичної літератури і громадської думки розуміння України. Її землі письменник називає «Південною Росією», яку захопили разом з Києвом у XIII ст. монголи: «Южная Россия более всего пострадала от татар. Выжженные города и степи, обгорелые леса, древний, разрушенный Киев, безлюдье и пустыня – вот что представляла наша несчастная страна! Испуганные жители разбежались или в Польшу, или в Литву; множество бояр и князей выехало в Северную Россию. Еще прежде народонаселение начало заметно уменьшаться в этой стороне. Киев давно уже не был столицею; значительные владения были гораздо севернее» [19, с. 12]. Описуючи просування литовського князя Гедиміна на південь, М. Гоголь називав Київ «сердцем Южной России»: «В Луцке однако ж князь Лев сильно сопротивлялся, но не в силах был отстоять земель своих. Гедимин, назначив старост и начальников, шел далее на юг, к самому сердцу Южной России, к Киеву» [19, с. 11]. Створене в Литві малоросійське козацтво згідно з поглядами письменника складалось з «коренных обитателей Южной России», які сповідували православну «грецьку» віру і розмовляли на мові, близькій до «російської»: «VIII. Большая часть этого общества состояла однако ж

из первобытных, коренных обитателей Южной России. Доказательство в языке, который, не смотря на принятие множества татарских и польских слов, имел всегда чисто славянскую южную физиогномию, приближавшую его к тогдашнему русскому, и в вере, которая всегда была греческая. Всякой имел полную волю приставать к этому обществу, но он должен был непременно принять греческую религию» [19, с. 4]. Гоголь М. В. одним із перших в імперській літературі почав використовувати термін «Україна» як синонім «Південної Росії» та «Малоросії»: «VI. И вот Южная Россия, под могущественным покровительством литовских князей совершенно отделилась от Северной. Всякая связь между ими разорвалась; составились два государства, называвшиеся одиноким именем – Русью. Одно под татарским игом, другое под одним скипетром с литовцами. ... Эта земля, получившая после название Украины, простирающаяся на север не далее 50° широты, более ровна, нежели гориста. Небольшие возвышенности встречаются очень часто, но ни одной гористой цепи. Северная ее часть перемежается лесами, содержащими прежде в себе целые шайки медведей и диких кабанов; южная вся открыта, вся из степей, кипевших плодородием, но только изредко засевавшихся хлебом» [19, с. 7].

Висновки. Отже, наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що проведено комплексне дослідження імперської літератури кінця XVIII – початку XIX ст., яке формувало зображення України як невід’ємної частини Російської імперії. Проаналізовано представницький комплекс джерел. У результаті, з’ясовано загальні риси й особливості формування зображення України на сторінках імперських літературних творів, визначено закономірності ідеологічної політики російського уряду щодо українських народу. Вперше виявлено, що в середовищі української шляхти та козацької старшини на початку XIX ст. сформувались два ідеологічно літературних напрями – асимілятори та традиціоналісти. Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх використання в подальших наукових розробках, які пов’язані з історією українського народу та зображення України, в узагальнених працях і під час складання

загальних курсів з вітчизняної історії, історії культури та підготовці спецкурсів за цією проблематикою.

Список використаних джерел

1. Тарле Е. В. Екатерина Вторая и ее дипломатия. Москва, 1945. Ч. 1. 420 с.
2. Миллер А. И. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина 19 века). Москва, 2000. URL: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller-pred3.htm> (19.02.2013).
3. Potocki J. Fragments historiques et geographiques sur la Scythie, la Sarmatie et le Slaves. Paris, 1795.
4. Czacki T. O nazwisku Ukrainy i początku kozaków. Warszawa, 1843. 430 с.
5. Олизар Г. Мемуары графа Олизара / пер. с польск. А. Копылова. *Русский вестник*. 1893. № 8.
6. Чайковский М. С. Записки / пер. с польск. Турцевич, В.В. Тимошук. *Русская старина*. 1895. Т. 84, № 11, 12.
7. Селецкий П. Д. Записки. Киев, 1884.
8. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 1997.
9. Западные окраины Российской империи. Москва, 2006. 420 с.
10. Державний архів Чернігівської області. Спр. 84 (Об экономическом состоянии населения. 1838–1852 гг.). 154 арк. Ф.176. Чернігівської губерньської будівельної комісії. Оп.1.
11. Оглоблин О. Люди Старої України. Мюнхен, 1959. 550 с.
12. Любич О. А. Соціально-економічне становище дворян серед інших соціальних верств Чернігівщини в першій половині XIX століття. *Трансформація зв'язку «особистість – суспільство» на сучасному етапі розвитку України: матеріали круглого столу*. Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2008. С. 60–76.
13. Клепацький П. Листування Олександра Андрійовича Безбородька зі своїм батьком як історичне джерело: в 2 т. Т. Л. *Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського*. Київ, 1928. С. 280–285.
14. Ефименко А. Я. Малорусское дворянство и его судьба. *Вестник Европы*. № 8. 1891. С. 46–81.
15. Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства. *Киевская старина*. 1890. № 8. Август. С. 33–35.
16. Исторія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. Москва: Синодская типография, 1846. 210 с.

17. Любич О. А. Адміністративно-територіальна реформа та формування чиновницько-бюрократичного апарату на Чернігівщині в першій половині XIX століття. *Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці*. 2008. № 1. С. 282–293.

18. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). Москва: Мысль, 1963. 110 с.

19. ЖМНП, *Словесность и науки*. 1834. Часть вторая, отдел II. С. 1–15. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book7643/>.

20. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: в 14 т. Т. 8. Комментарии. Москва, 1952. С. 755–756. URL: <http://feb-web.ru/feb/gogol/texts/ps0/ps8/ps8-739-.htm>.

Liubych O.

UKRAINE IN THE LITERATURE OF THE NINETEENTH CENTURY

During the partition of Poland in 1792 and 1795 the Left-Bank Ukraine, the former frontier of the Russian Empire, turned into the inner part. "The Ukrainian Issue" was united with "the Polish Issue" and gave rise to a number of new problems, which had a significant impact on the image of Little Russia. Two competing ideologies – the imperial and the Polish ones – engaged into a kind of a struggle for Ukraine. N.M. Karamzin gave the canonical form to the "Polish" ideological complex (ancient unity, sectarian and ethnic community, reward for intervention), while Catherine the Great's stand, reflected in numerous odes of that period (G.R. Derzhavin, N.A. Lvov, and others), had served as a prologue. The basis of the Polish-Lithuanian Commonwealth ideology was the idea of the same national nature of the Kresy and the Crown Poland. The system of education was the main instrument of polarization. The Polish image of Ukrainian schools and grammar schools was reflected in the fiction and travels of 1800–1820s (V.T. Narezhny's fiction). Memories of Little Russia were actualized during the Napoleonic wars and the Russian-Turkish campaign of 1806-1812, when, after a long break, Ukrainian militia was called and Cossack troops were restored. Those events led to the rehabilitation of the Cossack heritage that had been displaced from the Little Russian discourse for such a long time. The odes of 1807–1814 were the poetic review for the Cossack theme revival and, as a consequence, for the anti-Polish historical reminiscences. Some of the odes were written in the Ukrainian language, although they were intended for the imperial audience (G.P. Danilevsky, P.F. Kalaidovich, etc.). In texts, which reflected the regionalist consciousness, the Cossacks appeared as a phenomenon of the general Russian-Ukrainian history, as the embodiment of the ethnic-religious relationship. In keeping with the similar precedent discourse the events of 1807–1814, which glorified the Cossacks all over the world, were conjured up as a retribution not only to Napoleon, but to Poland, that was going to conquer Ukraine again. After the Congress of Vienna, during 1815–1819 Alexander I had a firm intention to expand the territory of the formed unitary state, the Kingdom of Poland, by annexation of the Kresy. Those plans

provoked strong reactions of both conservative and liberal camps of the imperial elite and became a constant background of Ukraine's image, not only of the Right-Bank Ukraine. The Decembrists' projects proposed the attempts to comprehend Ukraine's place in the cultural space. The attempts significantly transformed the confrontational Russian-Polish discourse. The intense public discussions of the "returned" provinces problem gave new significance to the image of Ukraine. Its affiliation to the Russian world again became the object of reflection, and that aimed people not only at identification of similarities, but also at the actualization of the implicit differences that resulted, in the imperial (including Little Russian) authors' opinions, from the former influence of the Commonwealth. It is revealed in the evaluation of the Little Russian language, historiography and art literature. Such insistent returning to the features of the "otherness", which were connected with the Polish influence, and the emphasis on Little Russia's specialness created the culture medium for the development and strengthening of the local nationalist discourse growing in the polemics of 1830–1840s about the independence degree of the Ukrainian language, history and culture.

Key words: *Hetmanshchina, Russian Empire, Empire literature, Ukrainian literature, «Polish Issue», the image of Ukraine, nationalism, regionalism, ethnographic.*

References

1. Tarle, E. V. (1945), *Catherine II and her diplomacy*. Part 1. Moscow.
2. Miller, A. I. (2000), *Ukrainian question in the policy of the authorities and the Russian public opinion* (second half of the 19th century). Moscow. URL: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller-pred3.htm> (19.02.2013).
3. Potocki, J. (1795), *Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et le Slaves*. Paris.
4. Czacki, T. (1843), *O nazwisku Ukrainy i początku kozaków*, Warszawa. 430 s.
5. Olizar, G. (1893), "Memoirs of Count Olizar". Per. from polish A. Kopylova. *Russian Bulletin*. № 8.
6. Tchaikovsky, M. S. (1895), "Notes lane". From polish Turtsevich, V.V. Timoshuk, *Russian old*, T. 84, № 11, 12.
7. Seletsky, P. D. (1884), *Notes*. Kyiv.
8. Yakovenko, N. M. (1997), *Essay on the history of Ukraine from ancient times to the end of the XVIII century*, Kyiv.
9. *Western outskirts of the Russian Empire* (2006), Moscow.
10. *State Archives of Chernihiv region*. Exp. 84 (On the Economic Status of the Population, 1838–1852), 154 arcs. F. 176, Chernihiv Provincial Construction Commission, Op.1.
11. Ogloblin, A. (1959), *The People of the old Ukraine*, Munich.

12. Liubych, O. A. (2008), "Socio-economic position of the nobles among other social strata of Chernigov region in the first half of the nineteenth century". *Transformation of communication» personality - society «at the present stage of development of Ukraine*, materials of the round table. Chernihiv State Institute of Law, Social Technologies and Labor, pp. 60–76.

13. Klepatsky, P. (1928), "The correspondence of Alexander Andrievich Bezborodko with his father as a historical source", In 2 t. T. L, *Anniversary collection in honor of academician M.S. Grushevsky*, Kyiv, pp. 280–285.

14. Efimenko, A. Y. (1891), "The Malorussian nobility and its fate". *The Bulletin of Europe*. № 8, pp. 46–81.

15. *Note 1801 on the needs of the Little Russian nobility*, (1890), Kyiv old, № 8. August, pp. 33–35.

16. *History of Russia or Little Russi*, (1846), Collected works of George Koniscago, Archbishop of Belarussian. Synod typography, Moscow.

17. Liubych, O. A. (2008), "Administrative-territorial reform and formation of bureaucratic and bureaucratic apparatus in Chernigiv region in the first half of the XIX century". *Bulletin of the Chernihiv State Institute of Law, Social Technologies and Labor*, № 1, pp. 282–293.

18. Kabuzan, V. M. (1963), *Population of Russia in the 18th - first half of the 19th century* (Based on revisions). Thought, Moscow.

19. ZhMNP, (1834), *Literature and sciencero*, part two, section II, pp. 1–15, available at: <http://www.runivers.ru/lib/book7643/>.

20. Gogol, N. V. *Complete Works*. In 14 t. Vol. 8. Comments, Moscow, 1952, pp. 755–756, available at: <http://feb-web.ru/feb/gogol/texts/ps0/ps8/ps8-739-.htm>.

УДК 159.922:316.6:343.811-055.2
DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.133

Мірошниченко О. М.,

кандидат психологічних наук, доцент,
начальник кафедри психології,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОСЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ ОСОБИСТОСТІ КУРСАНТІВ АКАДЕМІЇ НА ШЛЯХУ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Академія як заклад вищої освіти у структурі Державної кримінально-виконавчої служби покликана готувати фахівців освічених, морально досконалих та конкурентоспроможних на ринку праці. Актуальність статті полягає у вивченні психосемантичної сфери особистості курсантів у процесі професійного становлення.

Основні наукові результати в галузі теоретичних знань полягають у дослідженні психосемантичного простору особистості курсантів та розкритті його психологічного змісту. Експериментальні результати полягають у дослідженні характеристик психосемантичного простору особистості курсантів, встановлені в результаті аналізу соціометричного статусу та моделі їх рольової поведінки у процесі професійного становлення. Визначено психологічні характеристики соціального середовища курсантів та проаналізовано соціально-психологічні фактори самооцінки особистості курсантів Академії.

Обробка експериментальних даних проведена за допомогою методу контент-аналізу і методів математичної статистики.

***Ключові слова:** психосемантичний простір, професійне становлення, соціальне середовище, особистість курсанта Академії, соціометричний статус.*

Постановка проблеми. Актуальність цього дослідження обумовлена необхідністю вдосконалення професійної підготовки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України (далі ДКВС України), а з іншого боку, потребою у вивченні психосемантичної сфери особистості курсантів на певному етапі їх професійного становлення з метою формування відповідної професійної компетентності. Для сучасного працівника важливо не тільки наявність професійної компетенції, а й присутність таких якостей особистості, як уміння працювати в команді, здатність до саморозвитку, ініціативність, толерантність та дисциплінованість. Робота в органах та установах виконання покарань вимагає від фахівця певного набору вольових якостей. Тут мається на увазі стійка система поглядів, загальних потреб і мотивів, через які людина сприймає, оцінює та відчуває себе причет-

ною до дійсності, вибирає адекватну поведінку і регулює її відповідно до стійкої сталої позиції.

У період юності, з яким збігається вік курсантів Академії, відбувається професіоналізація особистості та активний розвиток. Водночас відбувається становлення особистості як фахівця, формується її світогляд, ідеали, переконання. Однак роки навчання курсантів у закладі вищої освіти зі специфічними умовами навчання слід розглядати не тільки як підготовку до майбутньої професійної діяльності, а й як першу сходинку до сталої професійної компетентності в цілому, що актуалізує дослідження психосемантичної сфери особистості курсантів Академії, які знаходяться на певному рівні професійного розвитку.

Аналіз останніх досліджень. До психосемантичних аспектів функціонування свідомості неодноразово звертались різні зарубіжні та українські психологи. Зокрема, Дробот О. вивчала психосемантичні особливості професійної свідомості майбутніх менеджерів, Кучеровська Н. психосемантичну структуру професійної свідомості практичного психолога; Лозова О. досліджувала психосемантичну структуру етнічної свідомості, а у роботі Савелюк Н. висвітлені психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді тощо.

У сфері психосемантичних досліджень на сьогодні існують ґрунтовні експериментальні напрацювання. Це, насамперед, праці Артем'євої О., Петренка В., Серкіна В., Шмельова О. та інших.

Як зазначає один із засновників цього напрямку Петренко В., психосемантика досліджує різні форми існування значення в індивідуальній свідомості (образи, символи, комунікативні й ритуальні дії, а також словесні поняття). До її завдання входить реконструкція індивідуальної системи значень, крізь призму якої відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе, а також вивчення генезису, будови й функціонування цієї системи [1, с. 3].

Інший дослідник Шмельов О. стверджує, що експериментальна психосемантика поєднує психологічні дослідження значення, що розуміється у психології як найважливіша одиниця психічного відбиття людиною світу. Учений вважає, що під час психосемантичного дослідження реалізується суб'єктивна парадигма проектування та аналізу психологічних даних [2].

Дробот О. зазначає, що психосемантичний підхід спирається на методичний принцип дослідження образів, понять, об'єктів через вивчення упередженості людської свідомості шляхом реконструкції системи її індивідуальних значень. Оцінюючи будь-що, людина закладає в цю оцінку свою власну упередженість, суб'єктивність, і матриця таких оцінок є вихідним матеріалом для подальшого аналізу індивідуальності самого оцінювача [3, с. 112].

Психосемантика досліджує структури свідомості через моделювання індивідуальної системи знань і виявлення тих категоріальних її структур, які можуть і не усвідомлюватися (латентні, імпліцитні або приховані). Загалом психосемантичні структури власне професійної свідомості особистості курсантів залишилися практично поза увагою сучасних психологів.

Отже, основною **метою статті** є дослідження закономірностей функціонування психосемантичної сфери особистості курсантів Академії, зокрема, аналіз її категоріально-сміслових структур.

Виклад основного матеріалу. Останні дослідження у сфері знань психосемантики, в межах якого вивчається функціонування системи визначень особистості, отримали широкий розвиток з точки зору практичного застосування. Якщо предметом експериментальної психосемантики є суб'єктивні системи значень, то основним її методом виступає багатомірне шкалювання – побудова суб'єктивних семантичних просторів. Семантичний простір, отже, є дослідницькою моделлю структури індивідуальної свідомості, на основі якої і відбувається сприймання людиною об'єктів, їх класифікація та порівняння. Під час реконструкції категоріальних структур індивідуальної свідомості, що опосередковують сприйняття певного об'єкта, відбувається моделювання суб'єктивної картини світу (або окремої проблеми) в тому вигляді, в якому вона дана свідомості кожної окремої людини [4, с. 115].

Універсальні структури суб'єктивного досвіду особистості або її психосемантичну сферу часто описують у вигляді сфери просторових моделей.

Психолог Петренко В. під семантичним простором розуміє сукупність певним чином організованих ознак, які описують і диференціюють об'єкти (значення) деякої смислової сфери. При цьому виділяється певне правило групування окремих ознак

(дескрипторів) у більш місткі категорії, які є вихідною азбукою семантичного простору [1].

Як зазначає Позняк Д., окремі параметри семантичного простору відповідають певним аспектам когнітивної організації свідомості особистості. Перший її параметр – це розмірність простору (кількість незалежних факторів-категорій), який відповідає когнітивній складності свідомості суб'єкта в певній смисловій сфері. При цьому когнітивна складність того ж суб'єкта може бути різною в різних смислових сферах. Наступний параметр – це зміст виділених факторів семантичного простору, який відображає провідні принципи оцінки і класифікації дійсності, характерні для певної культури і засвоєні конкретною людиною. Ще один показник когнітивної організації індивідуальної свідомості – це пізнавальна сила ознаки. Нарешті, показником змістовних зв'язків між категоріями індивідуальної свідомості є інтеркореляції факторів. Фактори, які корелюють між собою, виявляються найбільш взаємозалежними [5].

Кожна з форм опису дозволяє точніше диференціювати певні аспекти категоризації об'єктивної дійсності особистості. Однак слід зазначити, що більшість досліджень свідчать про міжкультурні та міжіндивідуальні універсальні структури семантичних просторів на рівні провідних, найбільш узагальнених чинників (оцінка, сила, активність) незалежно від форми, в якій представлені об'єкти і засоби опису.

Існують також ментальні простори особистості, які можуть бути не тільки пов'язані з реальним її оточенням, а й утворені будь-яким осмисленим контекстом. У мові виділяють різноманітні засоби, які контролюють породження ментальних просторів. Такими метаоператорами уяви можуть бути повернення до місця дії, а також інтонаційні мовні конструкції, які виражають пізнавальне та емоційне ставлення. Часто спрацьовують спеціальні засоби заповнення ментальних просторів, тобто введення нових дійових осіб і об'єктів, які виконують різні семантичні ролі. Різноманітні ментальні простори можуть утворювати рекурсивні вкладення, створюючи складні структури смислових контекстів.

Прочитуємо Петренка В., який описує основні психосемантичні методи і коротко охарактеризуємо отриманий за їх допомогою

дослідницький матеріал: «В експериментальній семантиці для виділення семантичних зв'язків використовуються такі методи, як:

– асоціативний експеримент, де мірою семантичного зв'язку пари об'єктів є подібність дистрибуцій асоціацій;

– суб'єктивне шкалювання, де досліджувані вказують подібність кожної пари об'єктів за певною градуйованою шкалою, зміст якої не задано, тобто досліджуваний сам обирає підстави класифікації;

– семантичний диференціал, де мірою подібності об'єктів є подібність оцінок за біполярними градуйованими шкалами, полюси яких задані прикметниками-антонімами;

– методика сортування, де семантичний добір пари об'єктів пропорційний кількості об'єднань їх у загальні класи під час процедури класифікації;

– умовно-рефлекторні методики, де семантичні зв'язки встановлюються на основі генерації виробленого умовного рефлексу – його перенесення з одного об'єкта на інший, з ним семантично пов'язаний.

Найбільш еквівалентними для дослідження ціннісних орієнтацій та категорій професійної свідомості є саме психосемантичні методики. Умовою ефективного використання психосемантичних методик виступає проста і зручна математична модель індивідуальної свідомості – так званий семантичний простір. Семантичний простір – це система ознак, які описують об'єкти деякої дійсності. Різні ознаки можна представити як координатні осі багатовимірного семантичного простору, об'єкти – як точки в цьому просторі, значення ознак цих об'єктів – як координати або проекції точок на осі, а відмінності між об'єктами – як відстані між точками. Таким чином методи експериментальної психосемантики традиційно використовуються для виявлення ставлення людей до себе та інших» [1].

Практична значущість вивчення особистості курсанта методами психосемантики полягає в тому, що за допомогою цих методів стає можливим виявлення прихованої, імпліцитної картини внутрішнього світу суб'єкта, його індивідуального світосприймання, що включає як свідомі, так і несвідомі аспекти. Варто також підкреслити, що ціннісно-смысловий простір є частиною психосемантичного простору професійної свідомості особистості.

Слід зазначити, що основною метою психосемантичного дослідження є реконструкція семантичних просторів – демонстрація наочного змісту свідомості, уявлення її знаково-сислової структури у всій різноманітності можливих зв'язків.

Петренко В. пропонує всю процедуру реконструкції семантичних просторів розбити на три послідовні етапи. На першому – необхідно виділити дослідний матеріал (сислові параметри); на другому – вибрати спосіб його математичного аналізу і побудувати семантичні простори; на третьому – проінтерпретувати виділені семантичні структури [4]. Відповідно до зазначеної структури реконструкції семантичного простору свідомості ми організували власне дослідження проблематики відтворення психосемантичної сфери особистості курсантів, спрямувавши його відповідним чином.

Дослідження проблематики ціннісно-сислового простору особистості курсанта вимагає уточнення деяких аспектів його структури.

1. Психосемантичний простір особистості – це «сукупність певним чином організованих ознак, які описують і диференціюють об'єкти (значення) окремої сислової зони». Семантичний простір є таким поєднанням символічно-знакових систем, організованих у певній послідовності і структурі, що мають високу практичну цінність для організації суспільної життєдіяльності особистості.

2. Сенс відтворює співвідношення між наявними у суб'єкта значенням (або сукупністю значень) і уявленням власного «Я». Семантична структура сенсу містить у собі семантичну структуру значення. Якщо узагальнити, то можна стверджувати, що сенс є відображенням зафіксованих у соціальному середовищі важливих деталей, об'єктів тощо, які неминуче сама особистість долучає до своєї системи критеріїв аналізу, опису та взаємодії зі світом.

3. Цінність – це якість, властивість або певний загальний принцип, який підкреслює важливість і значущість об'єкта або предмета, з огляду на важливість його індивідуально-специфічної, матеріальної або духовної сутності. У свою чергу сенс інтерпретується як суб'єктивно сприйнята значущість для особистості тих чи інших предметів.

4. Сенс створює співвідношення між значенням (сукупністю значень), яке є у суб'єкта, й належним чином власного «Я» (Я-

концепції). Семантична структура сенсу містить у собі семантичну структуру значення. Якщо узагальнити, то можна стверджувати, що сенс є відображенням зафіксованих у соціальному середовищі важливих деталей, об'єктів, предметів тощо, які сама особистість використовує у своїй системі критеріїв аналізу, опису та взаємодії з оточенням і ставлення до самої себе.

Столін В. виділив низку характерних рис і суперечностей соціально-психологічного характеру, які мають місце в професійному становленні особистості. У цьому віці формуються світогляд, етичні та естетичні погляди на основі синтезу наявних знань, життєвого досвіду, самостійних міркувань і дій. Багато зі сфери теоретичних особистісних уявлень переходять у сферу практичних дій (теорія оперативних дій, стажування на майбутній посаді працівника; любов, шлюб, створення власної сім'ї) [6].

Слід зауважити, що вплив на психосемантичний простір особистості курсанта відбувається в групі, в процесі зміни психологічного настрою, зміни стосунків серед курсантів цієї групи. Ознакою, що характеризує зміни психосемантичної сфери особистості курсанта, є адекватна оцінка власне себе самого. Самооцінка різних компонентів особистості може перебувати на різних рівнях стійкості, адекватності, зрілості. Самооцінки окремих психічних особливостей взаємодіють між собою. Форми взаємодії можуть бути різними: єдність, узгодженість, взаємодоповнення. Іноді вони можуть вступати в конфлікт один з одним.

Часто самооцінку розглядають тільки як складову емоційно-ціннісного ставлення до себе. Так, Джемс У. розуміє самооцінку як задоволення або незадоволення собою. Уайлі Р. вважає, що в основі емоційно-ціннісного ставлення можуть бути розбіжності між самооцінкою індивіда та оцінкою його оточенням. Він розглядав цю проблему з точки зору функціонального і адаптивного навчання [7].

Традиційно виділяють і такі характеристики самооцінки, як адекватність - неадекватність (Божович Л., Липкина А.). Як запобіжна адекватність при цьому виступає відповідність об'єктивної самооцінки системі цінностей індивіда. Однак, як вважає Липкина А., кожна людська особистість унікальна, і, отже, притаманна їй самооцінка – величина нескінченно велика.

При цьому розумінні завищена самооцінка неможлива. Самооцінка не обирається людиною довільно, а визначається обставинами її життя, тобто вона «завжди об'єктивно зумовлена і адекватна обставинам, що її утворили» [7].

У результаті досліджень Буйкас Т. встановлено, що в процесі дорослішання людини, образи «Я» стають: більш диференційованими і багатокомпонентними; більш узагальненими; більш індивідуальними. Також власне «Я» здається більш стійким; виникає і поступово посилюється, розмежування і зіставлення наявного ідеального (бажаного, належного) «Я»; змінюється питома вага і значущість усвідомлюваних компонентів і властивостей самооцінки. [7].

Особливий вплив на психосемантичну сферу особистості майбутніх співробітників ДКВС України здійснює їх професійна ідентифікація. Беззастережною є динаміка від учнівства, залежно від оточення і невпевненості, до незалежності, впевненості при інтеграції в професійне середовище. Розглянемо стадії цього процесу:

I стадія – розпочинається від моменту зарахування до навчального закладу, прийняття присяги, початку навчання на першому курсі. На цій стадії стан курсанта можна охарактеризувати як дифузну тривогу і збудження, недостатню впевненість у собі, в своїх силах, має місце брак інформації про перспективи навчальної роботи. Часто в цей час у курсантів з'являються сумніви в своїх силах, неадекватні вимоги до себе.

Нові складні завдання, які постають перед курсантом на першому курсі, вимагають чіткої організації навчального процесу, формування в курсантів навичок самостійної роботи з навчальною та науковою літературою, вмінь самостійно розподіляти свій час між навчанням, побутом і відпочинком. Актуалізується необхідність враховувати вікові зміни в розвитку психічних функцій особистості при організації самостійної роботи курсантів, яка повинна бути спрямована, перш за все, на осмислення навчальної інформації.

Окремо слід зупинитися на проблемі адаптації першокурсників до навчання в навчальному закладі. Різка зміна багаторічної регламентації навчальної діяльності, до якої звикли юнаки і дівчата в школі, іноді призводить до нервових зривів і негатив-

них емоційних станів. Перебудова «стереотипу навчання» в кожного курсанта протікає індивідуально і залежить як від типу вищої нервової діяльності, так і від соціальних факторів. Але труднощі не є однаковими за своїм походженням. Деякі з них мають об'єктивний характер, а інші обумовлені недоліками довузівської підготовки, а також особливостями виховання в школі і сім'ї. Таким чином, слід розрізняти дві складових адаптації курсантів у навчальному закладі:

а) професійну адаптацію – пристосування до характеру, змісту, умов і організації навчального процесу, до дотримання дисципліни, розвитку навичок самостійності в навчальній і науковій роботі;

б) соціально-психологічну адаптацію – пристосування курсантів до академічної групи, налагодження взаємин з особами зі своєї групи, пошук власного стилю поведінки.

II стадія – зазвичай починається після року, тобто вже на другому курсі навчання. Традиційно на цій стадії відбувається рух від пасивності і залежності до часткової автономії та активності. Курсант набуває впевненість у собі, для нього важлива реакція оточення, аналогічна «ролі значущих інших» для дитячого самовизначення. Він усвідомлює, що є майбутнім фахівцем, відчуває себе певною мірою професіоналом. У результаті інтеграції всіх цих дослідів виникає зв'язок між теорією і практикою його діяльності.

III стадія – характерна переважно для курсантів, які навчаються на випускних курсах. Чітко виражена впевненість у собі та ясність мотивації. Також на цій стадії характерні типові стану молодого співробітника, який знаходиться на цій стадії професіоналізації, спокій, стабільність і колегіальність зі старшими, рівними і молодшими колегами. Випускнику притаманна поведінка «повністю автономного фахівця». Він не прагне наслідувати старі моделі, а все більше персоналізує свій власний стиль. Саме на цій стадії курсант знаходить так бажане відчуття, що він є повноправним членом професійного співтовариства. Таким чином, особистість курсанта в професійному плані проходить низку стадій. Але на цьому професіоналізація особистості молодого співробітника не закінчується.

Група курсантів, як різновид соціальної організації, може розвиватися від своїх найпростіших форм – дифузної або номі-

нальної до найвищої форми – колективу. У кожній групі такий розвиток проходить свій неповторний шлях. Але, на жаль, не всі досягають при цьому такого рівня згуртованого колективу, щоб якісно й однозначно впливати на систему смислів і значень кожного її учасника.

Оскільки кожна курсантська група в той чи інший момент знаходиться на певному рівні свого розвитку, розглянемо спочатку критерії, за якими визначають рівень її соціальної зрілості. Соціальний психолог Вайсман Р. пропонує для цього використовувати такі показники, як організаційна єдність, психологічна єдність, підготовленість групи і моральна спрямованість [8].

Зазначимо, що автономізація групи є однією з умов її саморуху до єдності та колективу. Саме на цьому етапі курсанти ідентифікують себе з нею («моя група», «мій взвод»). У колективі курсантів взаємини групи опосередковані загальними цілями, завданнями спільної діяльності та особистісно значущим змістом цієї діяльності.

Аналіз результатів дослідження показав, що курсантам першого курсу властива занижена самооцінка в порівнянні з курсантами старших курсів. У такому випадку, виходячи з нашого дослідження, першокурсники відчують себе дуже невпевнено, постійно хвилюються і відчують себе в небезпеці, вони не в змозі приймати рішення і діяти самостійно.

Нашими дослідженнями встановлено, що курсанти як першого, так і другого курсів з низьким соціометричним статусом мають неадекватно занижену самооцінку, а різниця між образами «Я - реальний» і «Я - ідеальний», якій суб'єктивно сприймається особистістю, є незначним. Аналіз даних методики «ціннісні орієнтації» показав, що спрямованість системи цінностей курсантів першого і далі випускних курсів змінюється з орієнтації на спілкування і на себе, до орієнтації на справу і професійні контакти.

Змінюється спрямованість цінностей особистості курсанта в сторону професійної діяльності (до категорії цінностей з високою значущістю увійшли «цікава робота», «активне життя», «чесність»). Однак тривожить низька значущість в ієрархії цінностей таких якостей особистості, як «терпимість до поглядів і думок інших», «чуйність» і «альтруїзм».

Проведений нами кластерний аналіз допоміг з'ясувати зв'язок між термінальними та інструментальними цінностями курсантів. Таким чином, курсанти з високим соціометричним статусом «цікаву роботу» пов'язують з «чесністю» і «життєрадісністю», тоді як для курсантів з низьким соціометричним статусом «цікава робота» пов'язана з «акуратністю» і «твердою волею», яка може бути наслідком поверхневого сприйняття вимог майбутньої професії. У курсантів з низьким соціометричним статусом «ефективність у справах» асоціюється з «матеріально забезпеченим життям», а бажання мати «хороших і вірних друзів» продиктовано «життєвою мудрістю». У курсантів з низьким статусом переважає спрямованість на себе. При цьому відповідні ціннісні ієрархії, які потрапляють до числа значущих, мають низьку соціальну привабливість, а цінності «чесність», «чуйність», «щастя інших» – низьку особистісну значущість.

Таким чином, слід зазначити, що в курсантів з високим соціометричним статусом різниця рівня самооцінки менше. Для підтримки рівня самооцінки і інтегрального показника самоповаги курсанти використовують різноманітні механізми (курсантами з низьким соціометричним статусом переважно застосовували агресивний захист і «фальсифікацію»). Аналіз результатів за методикою «Самооцінка особистості» показав, що в курсантів з високим соціометричним статусом вона більш диференційована, тобто для оцінювання себе курсанти розглядають більше особистісних якостей.

Зауважимо, що соціальне середовище особистості курсанта характеризується: позитивною навчально-орієнтованою атмосферою в групі, близькими психосемантичними просторами курсантів, адекватною самооцінкою в контексті професійної діяльності майбутніх співробітників ДКВС України.

Висновки. Отже, розглянута нами проблема психосемантичної сфери особистості полягає в реконструкції ціннісно-сміслового простору як частини психосемантичної сфери професійної свідомості особистості.

Професійна свідомість особистості курсантів пов'язана з категоріальною сферою цього простору. Дослідження цінностей і

смыслів може показати поведінкові лейтмотиви становлення сучасного молодого фахівця.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаємо в експериментальному дослідженні моральної свідомості особистості методами психосемантики.

Список використаних джерел

1. Петренко В. Ф. Основы психосемантики. [2-е изд., доп.]. Санкт-Петербург: Питер, 2005. 480 с.
2. Шмелёв А. Г. Психодиагностика личностных черт. Санкт-Петербург: Речь, 2002. 480 с.
3. Дробот О. В. Психосемантична теорія свідомості у вітчизняній психології як основа психосемантичного дослідження. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2013. Том. X. Вип. 25. С. 110–120.
4. Петренко В. Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. Москва: МГУ, 1983. 176 с.
5. Савелюк Н. М. Психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2008. 254 с.
6. Столин В. В. Самосознание личности. Москва: МГУ, 1983. 285 с.
7. Варій М. Й. Психологія особистості: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2008. 592 с.
8. Вайсман Р. С. Феномен «социальной апперцепции» в групповой деятельности. Москва: АСТ, 1979. 193 с.

Miroshnichenko O.

INVESTIGATION OF PSYCHOSEMANTIC SPACE OF THE PERSONALITY OF THE STUDENTS OF THE ACADEMY ON THE WAY OF PROFESSIONAL FORMATION

At this stage of the development of the State Criminal Execution Service of Ukraine, the level of professional training of future specialists of penitentiary bodies and institutions is of great importance. The Service at the State Criminal Execution Service of Ukraine is a tense and responsible kind of professional activity, which puts highly stringent requirements to the staff.

The Academy of the State Penitentiary Service is called to prepare educated, morally perfect and competitive labor market specialists. Consequently, the relevance of this study is to study the psychosemantic sphere of the personality of the students of the Academy in the process of professional formation.

Psychosemantics explores the structures of consciousness of the individual through the modeling of the individual system of knowledge and the identification of those categorical structures, which may not be realized (latent, implicit, or latent). In general, the psychosemantic structures of the actual professional consciousness of the personality of the students remained virtually out of the attention of contemporary psychologists, indicating the degree of novelty and originality of the ideas laid down in the basis of this work.

The main scientific results in the field of theoretical knowledge consist in the study of the psychosemantic space of the cadets' personality and the disclosure of his psychological content. The experimental results consist in the study of the characteristics of the psychosemantic personality space of the students who are studying at the Academy, namely, the analysis of sociometric status and the role behavior model of students in order to study the characteristics of the psychosemantic space of the person in the process of professional formation; to study the psychological characteristics of the social environment of the students; to analyze socio-psychological factors of self-assessment of the personality of the students of the Academy.

The processing of experimental data was carried out using the method of content analysis and methods of mathematical statistics.

Key words: *psychosemantic space, professional formation, social environment, personality of the Academy cadet, sociometric status.*

References

1. Weisman, R. S. (1979), *The phenomenon of "social apperception" in group activity*, AST, Moscow.
2. Vary, M. Y. (2008), *Psychology of personality: teach: Manual*, Center for Educational Literature, Kyiv.
3. Drobot, O. V. (2013), "Psychosemantic theory of consciousness in domestic psychology as the basis of psychosemantic research", *Actual problems of psychology: Collection of scientific works of the Institute of Psychology them, GS Kostyuk NAPS of Ukraine, State Enterprise "Information and Analytical Agency"*, Kyiv, Vol. X, Whip 25, pp. 110–120.
4. Petrenko, V. F. (1983), *Introduction to experimental psychosemantics: the study of forms of representation in everyday consciousness*, MSU, Moscow.
5. Petrenko, V. F. (2005), *Basics of Psychosensitivity*, [2nd ed., Additional.], Peter, Saint Petersburg.
6. Savelyuk, N. M. (2008), *Psychosemantic features of civic consciousness of student youth*: diss. candidate of psychology Sciences: 19.00.07, Kyiv, 254 p.
7. Stolin, V. V. (1983), *Self-consciousness of the person*, MSU, Moscow.
8. Shmelev, A. G. (2002), *Psychodiagnostics of personality traits*, Speech, St. Petersburg.

УДК 37:374:796.332

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.146

Пилипенко В. М.,

кандидат технічних наук, доцент,

доцент кафедри фізичної підготовки,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна;

Лисюк С. М.,

старший викладач кафедри фізичної підготовки,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна;

Ткаченко І. В.,

викладач кафедри фізичної підготовки,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ КУРСАНТСЬКОЇ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ СПОРТИВНО-ІГРОВОЇ ФУНКЦІЇ

У статті розкрито зміст спортивно-ігрової діяльності як засобу фізичного виховання курсантської молоді. Визначено, що фізичне виховання курсантів забезпечується в єдності з розумовим, моральним, естетичним та патріотичним вихованням. Наголошено, що важливими для фізичного виховання курсантської молоді є спортивні ігри, які посідають особливе місце в системі фізичного виховання ВНЗ. Встановлено, що правильне застосування педагогічних умов, ефективного змісту, форм і методів спортивно-ігрових вправ впливає на фізичне виховання курсантської молоді.

Обґрунтовано, що застосування у ВНЗ спортивних ігор сприяє здоровому способу життя, підвищенню фізичної підготовленості й формуванню в курсантів та студентів фізичної підготовленості. Акцентовано, що застосування фізичного виховання в процесі занять спортивними іграми курсантів та студентів різних вікових груп; педагогічних умов фізичного виховання курсантів та студентів у спортивних об'єднаннях; сукупності організаційних і виховних форм і методів сприяють зміцненню здоров'я в процесі спортивних ігор та виховання особистості, здатної до самореалізації у різних сферах життєдіяльності.

Ключові слова: фізичне виховання, курсантська молодь, заняття з футболу, спортивно-ігрова функція.

Постановка проблеми. Процеси трансформації та реформування суспільних відносин торкнулися всіх сфер соціального буття й не залишили осторонь зміст фізичного виховання курсантської молоді закладів вищої освіти. Вивчення наукових джерел свідчить, що останніми роками активізувалася увага українських та зарубіжних учених щодо дослідження питань фізичного виховання курсантської молоді у процесі спортивно-ігрової функ-

ції. Проте проблема фізичної вихованості курсантів, покращення здоров'я молодого покоління залишається не вирішеною. Про це свідчить порівняльний аналіз обстеження студентів закладів вищої освіти тощо. Тому підвищення ефективності фізичного виховання студентської молоді, поліпшення рухової активності, збереження й зміцнення здоров'я, формування здорового способу життя нині визнано найактуальнішими проблемами, що накопичилися в закладах вищої освіти.

Необхідність всебічного дослідження проблеми фізичного виховання пояснюється, насамперед, поступовим зниженням у курсантської молоді інтересу до спортивних ігор, тренувань у спортивних секціях, фізкультурних гуртках та до самостійних занять у закладах вищої освіти. Також на основі аналізу практичної діяльності варто зазначити, що під час занять фізичним вихованням у курсантів та студентів формуються загальні компетентності щодо всебічного розвитку особистості, спрямовані на вдосконалення моральних, вольових та фізичних якостей. Фізичне виховання студентів здійснюється в єдності з фізичним, розумовим, моральним, естетичним та патріотичним вихованням. Тому важливим засобом фізичного виховання курсантської молоді є спортивні ігри, які посідають важливе місце в системі фізичного виховання ВНЗ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Впродовж останніх років здійснено низку досліджень, присвячених окремим аспектам вирішення зазначеної проблеми. Це, насамперед, дослідження основ фізичного виховання (В. Ареф'єв, О. Тимошенко та інші), проведення спортивних ігор (Р. Мішаровський, М. Тимчик), організації спортивних змагань з футболу (М. Марущак) тощо. Проведений аналіз спортивної та педагогічної літератури засвідчує, що на сьогодні накопичено певний досвід фізичного виховання курсантів та студентів, однак проблема фізичного виховання курсантсько-студентської молоді у процесі занять спортивними іграми в сучасних умовах досліджена недостатньо.

Мета статті: розкрити зміст і значення занять зі спортивно-ігрової функції як засобу фізичного виховання курсантської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення наукових досліджень [2; 3; 5; 6; 8; 9] з проблеми фізичного вихован-

ня курсантів та студентів засвідчує, що навчально-виховний процес має передбачати особистісний розвиток курсантської молоді із застосуванням сприятливих передумов для перебігу цього процесу. Це пов'язано з тим, що для курсантів та студентів головною метою фізичного виховання є формування стійкої мотивації до систематичних занять фізичними вправами, покращення рівня фізичної культури, поглиблення знань про фізичне тренування як із спортивною, так і оздоровчою спрямованістю тощо. Для курсантів та студентів розвиток фізичних якостей, рухової активності, зміцнення фізичного здоров'я, опанування вміннями і навичками оперативного мислення в складних ігрових ситуаціях є основними напрямками фізичного виховання тощо.

Як зазначає Б. Новіков, молодь, використовуючи нові методики на заняттях з фізичного виховання, спостерігає і сама застосовує різні комунікативні засоби спілкування, які можуть вважатися такими, що закладають основи для створення сучасних технологій фізичного виховання. Уміння розгадувати комбінації команди суперниці або окремих гравців розвиває здатність курсантської молоді і в повсякденному житті правильно знаходити шляхи вирішення проблемних ситуацій під час контакту з оточенням тощо. Молодь вчиться спостерігати за поведінкою та послідовністю використаних засобів спілкування, визначає для себе той руховий акт, який може бути виконаний за наявних обставин, й розуміють емоції у вигляді різноманітної міміки інших, що супроводжує руховий акт. Тому фізичне виховання у вигляді тактичних та технічних дій у різних видах спорту надає невичерпну інформацію для подальшого різнобічного розвитку логічного мислення курсантів та студентів [4, с. 13].

Вивчення наукової літератури [3; 5; 6; 7; 8; 9] та наявний досвід переконливо доводять, що завдання фізичного виховання курсантів та студентів не можна успішно вирішувати за допомогою одного або групи методів, навіть якщо викладачі, тренери ВНЗ професійно володіють ними. З огляду на це найкраще у фізичному вихованні курсантів та студентів засобами спортивних ігор застосувати певну систему, сукупність методів, які передбачають розподіл методів у тісно пов'язані між собою групи, виходячи з їх загальних ознак і фіксованих закономірностей зв'язку між ними тощо.

У зв'язку з цим ознайомлення викладачів з основними формами і методами професійної діяльності в галузі фізичного виховання та спорту має реалізуватися шляхом підвищення спортивної майстерності в обраному виді спорту; розвитку індивідуальних здібностей; формування інтересу до спортивних ігор (футбол, волейбол, баскетбол, гандбол); зміцнення свого здоров'я в процесі спортивних ігор; виховання особистості, здатної до самореалізації у різних сферах життєдіяльності.

Також на основі аналізу наукових праць щодо нашого дослідження, можна зрозуміти, що боротьба між двома командами, яка протікає в рамках правил, є основою спортивних ігор. Спортивні ігри відрізняються від інших форм фізичного виховання єдиними правилами, чітко визначеним складом учасників, розмірами і розміткою майданчика, тривалістю поединку, устаткуванням, що дає можливість чітко й прогнозовано організувати навчально-виховний процес тощо. Ефективними є змагання зі спортивних ігор, які мають характер спортивної боротьби і вимагають від учасників великого фізичного напруження й вияву моральних та вольових якостей. Спортивні ігри, які проводяться в закладах вищої освіти, мають свою історію, теорію і методiku викладання, яка передбачає практичне освоєння техніки, тактики окремих ігор та розвиток рухових навичок. В Україні найбільшого розповсюдження отримали футбол, волейбол, баскетбол, гандбол та інші, але найпопулярнішою серед курсантсько-студентської молоді є гра футбол. Варто зазначити, що кожна спортивна гра має свої характерні особливості. Водночас у різних іграх є і схожі ознаки, які дозволяють розподілити їх на окремі групи; командні й некомандні, контактні і безконтактні, з додатковим приладом і без нього тощо.

На думку М. Тимчика [7, с. 438], важливою особливістю спортивних ігор є складні колективні дії, спрямовані на досягнення результату. Більшість видів спортивних ігор – командні й тому успіх у змаганнях здебільшого залежить від злагодженості дій усіх учасників. Ускладнює їхні взаємодії те, що під час гри немає заздалегідь обумовленої послідовності виконання ігрових прийомів і постійного ритму. У кожній ситуації дії окремих гравців команди різні, проте вони мають бути взаємообумовлені й

спрямовані на вирішення загального командного завдання. Від гравців вимагається максимум ініціативи, цілеспрямованості, творчості й сміливості, щоб узгоджувати свої дії з партнерами і домагатися ігрового успіху. Також велике значення в колективній грі має взаємодопомога. Своєчасна й правильна допомога партнеру – важливий чинник для досягнення перемоги над суперником. Допмагаючи один одному як в нападі, так і в захисті, гравцям необхідно прагнути створювати постійну чисельну перевагу. Гравці мають не тільки визначити, який технічний чи тактичний прийом треба використати в цю мить, а й оцінити його з позицій правил колективної гри. Також ми погоджуємося з педагогом, що під час спортивних ігор слід тактовно ставитися до команди суперника, дотримуючись правил „Fair Play”.

Спортивні ігри серед інших організаційних форм, що позитивно впливають на стан здоров'я курсантської молоді, є одними з основних, вважає М. Гимчик [7, с. 438]. Але, щоб досягти масового залучення курсантської молоді до занять спортивними іграми, на нашу думку, слід дотримуватися таких педагогічних умов: основним мотивом займатися спортивними іграми, вести здоровий спосіб життя має бути особистий приклад викладачів, тренерів; знання студентами сутності, змісту і значення фізичного виховання, спортивних ігор та здорового способу життя; створити престижність, імідж спортивним іграм у ВНЗ (підтримка себе у спортивній формі – це модно; займатися спортивними іграми – значить мати гарну статуру, позбавитися зайвої ваги, бути сильнішим, швидшим, витривалішим, спритнішим); використовувати індивідуальний і диференційований підхід з урахуванням психологічних, статевих і вікових особливостей; формувати інтерес до фізичного виховання й здорового способу життя у процесі спортивних ігор; усвідомити, що зміцнення здоров'я – це основна мета життя людини, шлях до якого лежить через заняття спортивними іграми та ін. [7, с. 440].

У процесі дослідження нами використовувався метод змагання, оскільки ми погоджуємося з баченням українських учених, що він є дієвим та ефективним у роботі з курсантами та студентами, який під час експериментальної роботи виступав як спосіб стимулювання активності курсантів та студентів, органі-

зації їх практичної суспільно корисної діяльності тощо. Нами він застосовувався на мотивах студентів, інтересах, бажаннях бути першим, привабливості, високої ініціативності, творчості, колективізму й самостійності. Його застосування у процесі занять футболом сприяло покращенню працездатності курсантів та студентів, продуктивності й доцільності педагогічної праці викладачів ВНЗ, досягнення значних результатів у навчально-виховній роботі. Педагогічно правильно організовані змагання з футболу серед курсантів та студентів сприяли формуванню позитивних рис характеру і поведінки, свідомої дисципліни і творчої активності, здорових відносин, постійному росту особистих досягнень у навчанні, спорті та іншій фізкультурно-масовій роботі тощо.

Як зазначає М. Зубалій, кваліфіковане застосування цього методу у фізичному вихованні перетворює змагання у сильний стимул покращення фізичної вихованості курсантів та студентів, виховує в них прагнення до досягнення поставленої мети, розвиває вміння долати труднощі. Участь у змаганнях сприяє створенню в колективі атмосфери згуртованості та єднання на основі цікавої перспективи. Намагаючись перевершити один одного в майстерності, спроможностях, винахідливості, сили і вміннях, курсанти та студенти розвиваються інтелектуально, морально й фізично. Оцінюючи досягнуті результати, вони критично ставляться до своїх недоліків, намагаючись їх виправити, вдосконалюють свою підготовленість до майбутньої професійної діяльності та військової служби в Збройних силах. У процесі змагань є також можливість виявляти дружелюбність, допомагати слабким, виручати менш майстерних із слабшою підготовкою курсантів та студентів [3, с. 105].

На основі вивчення літературних джерел та практичної діяльності – змагання можуть принести і шкоду в фізичному вихованні курсантсько-студентської молоді засобами спортивно-ігрової діяльності, якщо викладачі та тренери спортивних секцій у процесі занять не помітять проблем у переживаннях курсантів та студентів й не зможуть визначити причини їх виникнення тощо.

Також у процесі експериментальної роботи щодо фізичного виховання курсантів та студентів у процесі занять футболом нами встановлено, що змагання стають дієвим методом навчально-

виховної діяльності в разі дотримання таких організаційних умов: відповідність змісту і видів змагань меті й завданням фізичного виховання та підготовки курсантів і студентів до майбутньої професійної та військової служби; пропонування курсантам та студентам досить цінних і привабливих завдань, щоб вони сприймалися як засіб боротьби за особисту і колективну першість; висунення нових завдань перед спортивним колективом і окремими курсантами та студентами; публічність й гласність ходу змагань з футболу й заохочення цінними призами; обов'язкова участь курсантів та студентів у поведінці підсумків змагань, оцінюванні результатів та нагородженні переможців тощо.

Також ефективним методом фізичного виховання студентів у процесі занять футболом був метод перспективи, який являє собою ефективний спосіб стимулювання спортивної активності студентів. Він ґрунтується на мотивах інтересу, радості, привабливості, цікавості. Висунення перед студентським колективом яскравих перспектив захоплювало студентів, викликало щире бажання досягти їх. Така психологічна установка розбуджує зацікавленість студентів, втягує їх у різноманітні стосунки, допомагає формуванню потреби цілеспрямовано працювати для досягнення поставленої мети. Активізуючи фізкультурно-масову діяльність студентів, цей метод спричиняє зростання їхньої ініціативи, розвиток самосвідомості, творчості, відповідності та цілеспрямованості, сприяє досягненню високих результатів у навчально-виховній роботі та у процесі занять футболом.

Цінними для нашого дослідження є погляди А. Макаренка щодо методу перспективи. Учений у своїй педагогічній практиці розрізняв перспективи близькі, середні й далекі. Причому кожна з них була колективно значущою, соціально цінною та індивідуальною. Макаренко А. глибоко розумів те, що повсякденна, хай навіть невелика радість, стимулює діяльність колективу та окремих вихованців, робить їхнє життя цікавим і змістовним. Чекання завтрашньої радості або цікавої життєвої перспективи – важливий соціально-психологічний фактор, що сприяє підняттю в колективі загального настрою, створенню хорошої емоційної атмосфери праці та навчання тощо.

У експериментальних групах застосовувався метод уподібнення. Найчастіше застосовувалося в тих видах фізичного виховання курсантів та студентів засобами футболу, де необхідна була висока дисципліна, чіткість дій кожного гравця і всього спортивного колективу. У процесі занять футболом не може бути допущено навіть незначної неорганізованості й незібраності під час організації і проведення змагань. Метод уподібнення на прикладі кращого гравця (капітана команди) сприяв усуненню безвідповідальності курсантів та студентів у екстремальних і непередбачуваних умовах, що позитивно відбивалося на діяльності всього футбольного колективу, що в кінцевому підсумку призвело до покращення загальної дисципліни, працездатності, до виконання поставлених тренером завдань. Результати експерименту щодо виявлення рівнів фізичної вихованості курсантсько-студентської молоді у процесі спортивно-ігрової функції наведені у табл.

Таблиця

Рівні фізичної вихованості курсантської молоді у процесі спортивно-ігрової діяльності, %

Рівні	Контрольні групи			Динаміка	Контрольні групи			Динаміка
	Констатувальний етап	Формувальний етап			Констатувальний етап	Формувальний етап		
		Проміжний зріз	Контрольний зріз			Проміжний зріз	Контрольний зріз	
Високий	9,56	9,99	10,02	+0,46	9,93	19,48	34,10	+24,17
Середній	15,37	15,68	15,91	+0,54	14,79	23,63	35,23	+20,44
Нижче середнього	32,62	32,81	33,24	+0,62	31,28	24,25	18,96	-12,32
Низький	42,45	41,52	40,83	-1,62	44,00	32,64	11,71	-55,71

Підсумки контрольних зрізів, результати формувального етапу експерименту засвідчили суттєві позитивні зміни у рівнях фізичної вихованості курсантів та студентів експериментальних груп у процесі занять футболом. У відсотковому розподілі в контрольних групах суттєвих змін не було виявлено. Тому на останньому етапі експерименту за допомогою ефективних педагогічних умов, навчально-виховних методів фізична вихованість студентів експериментальних груп у процесі занять футболом

суттєво підвищилася. Так, високий рівень фізичної вихованості виявили 34,10 % курсантів та студентів, середній – 35,23 %, нижче середнього 18,96 % і низький – 11,71 %. Тобто наприкінці дослідження кількість курсантів та студентів з високим рівнем фізичної вихованості зросла на 24,17 %, із середнім – на 20,44 %, а з нижче середнього рівнем зменшилася на 12,32 % і з низьким – на 55,71 %. Достовірність отриманих результатів перевірено за допомогою методу математичної статистики χ^2 -критерію.

Висновки. Вивчення теорії і практики фізичного виховання курсантсько-студентської молоді засвідчує, що застосування у ВНЗ спортивних ігор сприяє здоровому способу життя, підвищенню фізичної підготовленості й формуванню в курсантів та студентів фізичної вихованості. Така ефективна діяльність допомагає розвитку в курсантів та студентів рухових умінь і навичок та таких рис характеру, як взаємодопомога, повага до своїх партнерів і суперників. Результати дослідження дають можливість констатувати, що педагогічні умови та методи фізичного виховання курсантів та студентів у процесі занять спортивними іграми є дієвими і тісно взаємопов'язані із сучасними викликами сьогодення та виховними завданнями. Аналіз отриманих результатів показав, що ефективність фізичного виховання курсантів та студентів засобами футболу підвищилася за допомогою таких методів, як змагання з футболу, метод перспективи, розповіді, уподібнення та ін.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективним може бути вивчення: особливостей фізичного виховання в процесі занять спортивними іграми учнів різних вікових груп; педагогічних умов фізичного виховання курсантів та студентів у спортивних об'єднаннях; сукупності організаційних і виховних форм і методів тощо.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник. Київ: Либідь, 2008. 848 с.
2. Волков Л. В. Физическое воспитание учащихся: учебно-методическое пособие. Київ: Рад. школа, 1988. 184 с.
3. Зубалій М. Д. Використання українських народних ігор у формуванні самосвідомості молоді. *Культура і національна самосвідомість: проблеми теорії та завдання практики*. Київ, 1991. С. 104–106.

4. Новиков Б. И. Анализ речевого общения преподавателей со студентами в процессе занятий по физическому воспитанию. *Теория и практика физической культуры*. 1989. № 10. С. 12–14.

5. Самоха Р. А. Інноваційні технології фізичного виховання студентів педагогічних університетів із застосуванням народних традицій: дис. ... канд. пед. наук. Київ. 2007. 226 с.

6. Тимошенко О. В. Теоретико-методичні засади оптимізації професійної підготовки вчителів фізичної культури у вищих навчальних закладах: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2009. 38 с.

7. Тимчик М. В. Фізичне виховання старших підлітків у процесі спортивних ігор у загальноосвітніх навчальних закладах. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звітної науково-практичної конференції. Івано-Франківськ, НАІР. 2013. С. 437–440.

8. Пилипенко В. М., Філоненко О. А. Спортивно-технічна підготовка юних футболістів на тренуваннях. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 15*. Київ, 2017. Вип. 3 К (84) 17. С. 358–362.

9. Пилипенко В. М. Тактика й техніка гри футбольного воротаря університетської команди. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія: педагогічні науки, фізичне виховання та спорт*. Чернігів, 2017. Вип. № 147, Том II. С. 236–239.

Pylypenko V., Serhiy L., Tkachenko I.

PHYSICAL EDUCATION OF CADET'S YOUTH BY MEANS OF SPORTS-GAME ACTIVITY

The article reveals the content of sports and gaming activities as a means of physical education of student youth. For this purpose, the physical education of students in higher education institutions has been analyzed and the importance of football lessons has been revealed. The article shows that the correct application of pedagogical conditions, effective content, forms and methods of this research influences the physical education of student youth.

In recent years, observation of scientific literature confirm, that scientists focus on research of physical education, healthy lifestyle. It is also providing more qualified propaganda in media. But problems with improving health of the younger generation are still unresolved. Problems of physical education activities have always been in the focus of attention of society, that is why our research is timely and underexplored problem. In modern conditions renewal and development of Ukrainian society a problem of improvement of pedagogical conditions, content, forms and methods of educational work with students becomes a pressing issue. Timeliness of our research's topic is defined by a gradual decrease of students

interest to physical education and recreation activities that leads to inadequate physical development.

The study of the theory and practice of physical education of cadets and students of young people testifies that the use of sports games in universities contributes to a healthy lifestyle, increased physical fitness and the formation of cadets and students of physical education.

The study does not exhaust all aspects of the problem.

Key words: *physical education, cadets-student's, football lessons, sporting and gaming activities.*

References

1. Bech, I. D. (2008), *The education of personality: a textbook*, Lybid, Kyiv.
2. Volkov, L. V. (1988), *Physical education of pupils: educational and methodical manual*, Rad. School, Kyiv.
3. Zubaliy, M. D. (1991), "The use of Ukrainian folk games in the formation of youth self-awareness", *Culture and national identity: problems of theory and practice*, Kyiv, pp. 104–106.
4. Novikov, B. I. (1989), "Analysis of speech communication of teachers with students in the process of training in physical education", *Theory and practice of physical culture*, № 10, pp. 12–14.
5. Samokha, R. A. (2007), *Innovative technologies of physical education of students of pedagogical universities using folk traditions: diss. ... Candidate ped Sciences*, Kyiv, 226 p.
6. Tymoshenko, O. V. (2009), *Theoretical and methodical principles of optimization of professional training of teachers of physical education in higher educational institutions: author's abstract. dis ... doc. ped science*, Kyiv, 38 p.
7. Timchik, M. V. (2013), "Physical education of senior teenagers in the process of sports games in general education institutions", *Modern educational process: the essence and innovative potential Materials of the report scientific-practical conference*, NAIR, Ivano-Frankivsk, pp. 437–440.
8. Pylypenko, V. M., Filonenko, O. A. (2017), "Athletic training of young footballers at training sessions", *Collection Scientific Journal of the National Pedagogical University named after MP Drahomanov Series 15: Scientific and Pedagogical Problems of Physical Culture (Physical Culture and Sports)*, Issue № 3 (84), pp. 358–362.
9. Pylypenko, V. M. (2017), "Tactics and technique of the game of the goalkeeper of the university team". *Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University named after T.G. Shevchenko Series: pedagogical sciences, physical education and sport*, Issue number 147, Volume II, pp. 236–239.

УДК 94(477):[393:355.08]"16/17"
DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.157

Попружна А. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ПОХОВАННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ НА ТЕРИТОРІЇ ХРАМІВ І МОНАСТИРІВ ЧЕРНІГОВА

У статті розглянуто поховальну культуру козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст., яка стала самобутнім соціокультурним феноменом, невід’ємною складовою повсякденного життя і духовного спадку соціально-політичної еліти Української козацької держави.

Проаналізовано причини вибору місць останнього притулку та їх облаштування. Розглянуто збережені відомості про поховання представників соціально-політичної еліти Гетьманщини на території Чернігова.

Звичай представники провідної соціальної верстви завдовго до смерті обирали місце «останнього притулку» – стіни власно збудованих храмів або тих, яким патрунували ще за життя. Саме там облаштовувались досить великі склепи, в яких знаходили спочинок декілька поколінь старшинського роду.

Ключові слова: козацька старшина, поховальна культура, усипальня, останній притулок.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена зростанням інтересу до історії повсякденності, важливою складовою якої були поховальні практики і ритуали, особливо затребувані у середовищі військової еліти ранньомодерного українського суспільства – козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За доби Гетьманщини сформувалася самобутня поховальна культура козацької старшини, окремі складові якої знайшли відображення у працях істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, зокрема О. Лазаревського [1], В. Модзалевського [2], А. Хатемкіна [3], М. Вайнштейна [4], М. Макаренка [5], А. Карнабіда [6], І. Дивного [7].

Вивчення поховальної культури козацької старшини як певного соціокультурного феномена дозволяє суттєво доповнити картину повсякденного життя провідної верстви тогочасного українського соціуму, з’ясувати засадничі риси ментальності її представників.

Формулювання мети. Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу джерел і наукових праць схарактеризувати, які з храмів Чернігова містять поховання представників козацької старшини.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до релігійних переконань і традицій ранньомодерного соціуму поховання на церковній землі прискорювало та полегшувало шлях до Бога, а також засвідчувало статус покійного [8, с. 536]. Тому у храмах і поблизу них завжди знаходилося місце для ктиторів, шанованих і діяльних парафіян.

Як правило, представники козацької старшини обирали місце останнього притулку у збудованих власним коштом храмах або в тих, яким опікувалися за життя. Так, у 1686 р. чернігівський наказний полковник Станіслав Кохановський у тестаменті заповів поховати його «при храме Воскресенія Христа в мести нашом Чернигове» [9, с. 18].

Тексти заповітів козацької старшини підтверджують, що піклувались вони про місце поховання ще за життя. Зокрема, генеральний обозний Петро Забіла помер у 110 років і був похований у 1689 р. «в соседнем к Обтову Рыхловском монастыре» на Чернігівщині. Майже через чверть століття невістка генерального обозного Ганна Василівна (дочка генерального обозного В. Дуніна-Борковського) заповіла синові поховати її «тамо, идеж дед и отец его телом положишася и в той обители святой» [10, с. 339].

Військовий товариш Чернігівського полку Іван Малявка у своїй духівниці (1706 р.) доручив душу Богу, а тіло «земле и учтивому погребенію Христіанскому, которое меет быти поховано при церкви Рожества Пресвятой Богородицы в селе Масанах» [11, арк. 2].

Чернігівський полковник Яків Лизогуб у своєму заповіті наказував: «На Елецкий тутейший Черниговский монастыр, в котором тело мое мает бути положено, тысячу золотих» [12, с.11]. Єлецький монастир, де Я. Лизогуб знайшов останній притулок, отримав найбільшу суму з усіх перелічених у тестаменті храмів цього монастиря.

Про поховання ж Я. Лизогуба свідчила біломармурова закладна дошка на пілястрі «усипальні» з різьбленими гербом та епітафією:

«Здесь Иаков Лизогуб воин русский,
славный полковник Черниговский,
храбрый, бодрый, дланьми благоразумный,
сего града градитель, ...»

Відомо, що Яків Лизогуб у 1690 р. збудував Воскресенську церкву у м. Седнів Південний і північний льохи церкви стали останнім прихистком цілого роду Лизогубів [13, с. 14]. Новицький О. у 20-х рр. ХХ ст. відвідав Седнів і відзначив, що цей храм у цокольній частині має вікна за відсутності входу до крипти. Розпитавши місцевих старожил, він дізнався, що під церквою знаходилася крипта, де стояли труни «в три ряди, один на одному», причому у правій частині крипти лежали «пани», а у лівій – «різні люди». Північна крипта, довжиною 6,6 м, шириною 4,7 м, висотою 2,3 м мала жолобове склепіння, добре обтінковане й вибілене вапном [14, с. 37-47]. Як засвідчив сучасник, «склеп був цілком сухий, обмазаний крейдою. Повітря не було задушне, що пояснювалось гарним провітрюванням через дві в стінах пророблені продуховини» [15, с. 12].

У підпіллі Чернігівського Спаського собору збереглися кілька склепів з похованнями різного часу – від ХІ до ХVІІІ ст. Дослідивши їх у 20-х рр. ХХ ст., М. Макаренко зазначив, що в одному з них було поховано першу дружину чернігівського полковника Павла Полуботка – Євфимію Василівну (племінницю гетьмана І. Самойловича), яка померла 8 лютого 1717 р. [11, арк.2].

Нарис А. Хатемкина «К памятникам недавней старины в г. Козельце» містить унікальні відомості про облаштування родинної усипальні матері О. Розумовського в крипті собору Успіння Богородиці у Козельці: «Гробница представляет из себя подобие громадного кирпичного гроба, аршин 5 в длину и аршина 2 в ширину, отштукатуренного и побеленного известью. На стене, в ногах гробницы, прибита икона с изображением св. Андриана и Наталии. Никаких надписей и других изображений в этой камере нет» [18, с. 413].

Лазаревський О. першим опублікував віршований епітафійний напис 1683 р. на надгробному портреті фундатора церкви Св. Миколая Батуринського Миколаївського Крупицького монастиря Івана Домонтовича [10, с. 337].

Відомий історик, архівіст, генеалог і мистецтвознавець В. Модзалевський (1882–1920) висловив думку про необхідність впорядкування некрополя Чернігова, «на кладбищах которого, равно как и в монастырях и церквях, погребено немало деятелей на разнообразных поприщах», але й про копіювання і збереження епітафійних надписів: «Такие сведения очень часто можно найти только на надгробных памятниках, которые, при вообще плохом надзоре за ними на наших кладбищах, быстро приходят в разрушение» [17, арк. 1].

Отже, зазвичай представники провідної соціальної верстви задовго до смерті обирали місце «останнього притулку» – стіни власно збудованих храмів або тих, яким патрунували ще за життя. Саме там облаштовувались досить великі склепи, в яких знаходили спочинок декілька поколінь старшинського роду.

Обладнання родинних усипальниць у другій половині XVII–XVIII ст. стало невід’ємною частиною поховальної культури козацької старшини.

Протягом XX ст. були досліджені усипальні деяких представників козацької старшини. Зокрема, переяславський полковник Леонтій Полуботок у 1695 р. був похований у фамільному склепі, який був випадково виявлений у жовтні 1978 р. під час проведення будівельних робіт поблизу Успенського собору Чернігівського Єлецького монастиря [17, арк. 2]. Праворуч від західного входу на глибині 1 м був виявлений мурований цегляний склеп, в якому були поховані троє дорослих і дитина. «На кришках двох домовин для дорослих головками бронзових цвяхів були нанесені візерунки, а навпроти облич мерців були зроблені були зроблені круглі скляні вставки», – засвідчив краєзнавець Г. Кузнецов [6, арк 3].

Ідентифікувати одного з небіжчиків допоміг гравірований напис на срібному хресті, прибитому до дерев’яного віка труни вісьмома цвяхами. У верхній його частині зображено розп’яття. Напис внизу свідчив, що Леонтій Артемович Полуботок помер

29 вересня 1695 р. і був похований в Єлецькому монастирі. Одне з жіночих поховань належало Фотинії Прокопівні Полуботок – бабусі Павла Леонтійовича, яка померла через три роки після смерті сина [17 арк 3].

У похованні було виявлено двосторонню іконку, написану на мідній платівці олійними фарбами (15,7 x 11,5 см), з одного боку якої зображена ікона Ченстоховської Богоматері, з іншого боку Розп'яття із зображенням донатора. Дослідники припустили, що зображений поряд з розп'яттям козак і є Леонтій Полуботок.

Генерального обозного Василя Дуніна-Борковського у 1702 р. також було поховано у Чернігівському Єлецькому монастирі [17, арк. 2]. Під час архітектурно-археологічних досліджень у 1974 р. під керівництвом А. Карнабіда в нартексі Успенського собору було виявлено і досліджено цегляний склеп, який, імовірно, і був місцем поховання ктитора монастиря В. Дуніна-Борковського [4, арк. 1].

Розміщений він уздовж осі «захід-схід» і перекритий цегляним коробовим сводом. До склепу розмірами 307x230 см вели цегляні сходи. Біля південної стіни склепу було виявлено труну без кришки з пошкодженою нижньою торцевою дошкою. Від кришки збереглися частини дошок, оббитих щільною тканиною зеленого кольору. Тканина була прикріплена до кришки за допомогою смуг срібної тасьми шириною 15 мм і цвяхів з широкими шляпками. Труна мала довжину 197 см, ширину західної торцевої стінки 72 см, а східної – 52 см. Товщина дошок становила 5–6,5 см.

Ймовірно, що серед знищених поховань цвинтаря Іллінської церкви знаходилась і могила відомого чернігівського полковника, сподвижника Богдана Хмельницького, ктитора Іллінського монастиря Стефана Пободайла, коштом якого у 1649 році було відбудовано Іллінську церкву й загалом всю обитель. Вбитий у 1651 році під час визволення Чернігівської землі від польської влади, С. Пободайло був похований 20 вересня того ж року «в монастиру Иллинском Черниговском», куди тіло його «с честію препроводили...». Дане поховання не локалізоване і про його наявність на означеній території можна стверджувати, лише базуючись на творах Філарета Гумілевського.

Під центральним нефом, трансептом та вівтарем Троїцького собору знаходиться просторий семикамерний склеп-каплиця з

двома входами. У цій усипальниці, зокрема, був похований Андрій Степанович Милорадович – державний діяч, учасник Семилітньої та російсько-турецької війн, губернатор Чернігівського намісництва (1782), керував складанням історичного опису Лівобережної України, народився 1726 р., помер у 1796 р. [12, арк.3].

Висновки. Отже, муровані усипальниці були атрибутом поховальної культури провідної козацької старшини, що відповідав традиціям і релігійним переконанням. Представники провідної еліти заздалегідь готувались до смерті.

Проте протягом XVIII ст. традиція обладнання склепів і усипалень у храмах представниками соціальних верхів поступово викорінюється. Сенат 17 листопада 1771 р. зобов'язав місцеву владу не хоронити нікого «по городам при церквах», а відвести для цього особливі території за межами міст. Отже, піклування про вибір місця поховання було невід'ємною частиною поховальної культури представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.

Список використаних джерел

1. Вайнштейн М. Про мощі святого Феодосія й про мумії панів Лизогубів. Чернігів. 1930.
2. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С, 2014.
3. Заявление В. Л. Модзалевского в Черниговскую губернскую ученую архивную комиссию. Спр. 12062, 1 л.
4. Карнабед А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1974 года на территории охранной зоны регулирования застройки черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове. Чернигов. 1975.
5. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський, *Гілея: збірник наукових праць*. Київ, 2008. Вип. 16, С. 84–91.
6. Кузнецов Г. Стежками рідного краю. Чернігів, 2005.
7. Кукушкина Е. Д. Текст и изображение в конклюдии Петровского времени (на примере портрета царевны Наталии Алексеевны). *Русская литература XVIII века в ее связях с искусством и наукой*. Ленинград: Наука, 1986.
8. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский 1640–1702: к портрету. *Киевская старина*. 1894. № 3, С. 530–536.

9. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк. *Киевская старина*. 1900. № 6. С. 17–32.

10. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты. *Киевская старина*. 1882. № 5. С. 337–342.

11. Макаренко М. Чернігівський Спас: Археологічні дослідження року 192. Київ: Друкарня ВУАН. 1929.

12. Некрополі України / упоряд.: Дивний І. В., Пархоменко М. Т., Титова О. Л.; Українське товариство пам'яток історії та культури. Київ, 1999.

13. Новицький О. Муміфіковані тіла в Седневі. *Україна*. 1924. Кн. 1–2. С. 13–15.

14. Оландер А. О. Седнівські мошці. *Безвірник*. 1927. № 1. С. 37–47.

15. Ситий І. Тестамент Якова Лизогуба. *Пам'ять століть*. 1996. № 3. С. 10–14.

16. Тестамент товариша Чернігівського полку Івана Молявки, 1706 р., Спр. 57517, 4 арк.

17. Тимошенко В. І., Ватау Н. В. Знахідки з поховання Леонтія Полуботка. *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*. Чернігів. 1992.

18. Хатемкин А. К памятникам недавней старины в г. Козельце. *Киевская старина*. 1898. № 12. С. 413–424.

Popruzhna A.

THE CHOICE OF THE COSSACK AGE ON THE TERRITORY OF CHERNIGOV CHURCHES AND MONASTERS

The article deals with one of the components of the funeral culture of the Cossack elder of the second half of the seventeenth and eighteenth centuries. – her siblings, analyzed the reasons for choosing the places of the last asylum and their arrangement.

Typically, representatives of the leading social class long before their death, chose the place of the "last asylum" – the walls of self-constructed temples or those who were patronized during his lifetime. It was there that a fairly large crypt was arranged, in which several generations of senior generations found rest.

Key words: Cossack elder, burial culture, tomb, last asylum.

References

1. Vaynshteyn, M. (1930), On the relics of St. Theodosius and the mummies of Lizogubs., Chernigiv.

2. Zamura, O. (2014), "The great madman": death and mortality in the Hetmanate of the XVIII century, K.: K.I.S.

3. V.L. Modzalevskiy's Statement to the Chernihiv Provincial Scientific Archive Commission, Spr. 12062, PP.1.

4. Karnabed, A. (1975), Scientific report on architectural and archeological research in 1974 on the territory of protection zone of regulating construction of Chernihiv state architectural and historical national park in the city of Chernihiv.

5. Kryvosheia, V.V. (2008), Ukrainian Cossack Elder. Stanislav Kokhanovskiy, *Hileia: a collection of scientific papers*, K., Vol. 16, PP. 84–91.

6. Kuznetsov, H. (2005), By the trails of the native land, Chernihiv.

7. Kukushkina, Ye.D. (1986), Text and image in the Petrovsky epoch conclusion (on the example of a portrait of the princess Nataliya Alekseyevna). Russian Literature of the 18th century in its relations with art and science, Leningrad: Nauka, P. 21–35.

8. Lazarevskiy, A. (1894), General Oboznyy Vasiliy Kasperovich Borkovskiy 1640–1702: to the portrait. *Kyiv antiquity*, No. 3, PP. 530–536.

9. Lazarevskiy, A. (1900), Description of Old Little Russia. Priluky Regiment. *Kyiv antiquity*, Vol. 6, PP. 17–32.

10. Lazarevskiy, A. (1882), “Ancient Little Russian Portraits”, *Kyiv antiquity*, No. 5, PP. 337–342.

11. Makarenko, M (1929), Chernihiv Spas: Archeological Experiments of the Year 1923, Kyiv: Publishing House VUAN.

12. Dyvnyi, I.V., Parkhomenko, M.T. and Titova, O.L. (1999), Ukraine's Necropolises, K.: Publishing House of Ukrainian Society of Historic and Cultural Monuments.

13. Novytskyi, O. (1924), Mummified bodies in Sednev, *Ukraine*, Kn. 1–2, PP. 13–18.

14. Olander, A.O. (1927), Sedniv relics, *Bezvirnyk*, No 1, PP. 37–47.

15. Sytyi, I. (1996), Yakov Lyzogub's testament, *Memory of the centuries*, No.3, PP.10–14.

16. Testament of Comrade Chernihiv Regiment Ivan Moliavka, 1706 r., spr. 57517, 4 pages.

17. Tymoshenko, V.I., Vatau, N.V. (1992), Findings from the burial of Leontii Polubotok. Architectural and archeological antiquities of Chernihiv region, Chernihiv, PP. 117–119.

18. Khatemkin, A. (1898), Towards monuments of recent antiquity in Kozelets, *Kyiv antiquity*, No. 12, PP. 413–424.

УДК 130.2(477)"17"

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.165

Співак В. В.,

кандидат філософських наук, старший викладач
кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ЖИТТЄВИЙ УСПІХ У БАРОКОВОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена дослідженню уявлень про життєвий успіх як елемент розуміння щастя в українській духовній культурі епохи бароко. Проаналізовано тлумачення уявлень про успішне життя людини в спадщині Антонія Радивиловського в порівнянні з текстами Іоанікія Гаятовського. Також для порівняльного аналізу використано проповіді польських авторів: Петра Скарги та Томаша Млодзяновського. Зроблено висновок про наявність у вітчизняній філософській культурі впливу протестантських та ренесансних уявлень про щасливе життя. Ознаками успішного життя українськими та польськими авторами визнаються: володіння багатством, кар'єрне зростання, влада, слава тощо. Більшість авторів висловлюються щодо цього виду щастя негативно, вбачаючи в ньому загрозу християнському благочестю. Натомість Антоній Радивиловський у своїх повчаннях намагається спрямувати прагнення пастви до життєвого успіху в християнське русло, стверджуючи можливість поєднання успіху та благочестя.

Ключові слова: історія філософії, українська філософія, бароко, щастя, успіх.

Постановка проблеми. Проблема щастя належить переліку малодосліджених питань в історії вітчизняної філософської думки епохи бароко. Однак ця проблема є доволі перспективною з огляду на подальше дослідження, адже щастя є однією з центральних категорій морально-аксіологічної парадигми українських церковних мислителів XVII ст.

Проте ця проблема є досить складною для вивчення, оскільки уявлення барокових інтелектуалів про щастя мають доволі мозаїчний та поліморфічний характер. Щастя трактувалося ними, як: небесне блаженство, радість, задоволення, успіх, фортуна тощо. У цих уявленнях переплелися учення Отців Церкви, вплив етики протестантизму, антична філософська традиція та етика ренесансного гуманізму. Тож постає проблема розмежування цих уявлень, без якого неможливе ані детальне дослідження, ані комплексне вивчення цієї проблеми.

Релігійний погляд на щастя, що був панівним в епоху бароко, стверджував минущість та непевність земного життя в порів-

нянні з майбутнім щастям небесним. Тож земне щастя сприймалося як омана або тимчасова, несуттєва обставина людського життя на шляху до вічного блаженства. Проте земне щастя все ж отримало увагу церковних мислителів, які намагалися в своїх повчаннях узгодити прагнення мирян до щастя з вимогами християнської моральності. Одним з важливих питань в уявленнях про «земне» щастя була морально-етична оцінка життєвого успіху. Цей вид щастя викликав прагнення пастви, але досить часто вступав у суперечності з християнською мораллю. Тож церковні мислителі були змушені дати відповідь на запитання: чи можна поєднати прагнення до успішного світського життя зі спасінням душі? Цій проблемі ми й присвяtimo нашу статтю.

Аналіз останніх досліджень з теми. Проблема щастя вже привертала увагу багатьох дослідників. Так, історія розвитку уявлень про щасливе життя розглянута у фундаментальних дослідженнях В. Татаркевича [9], Дерріна Макмехона [11] та С. Воркачова [1]. Проте ці автори не звертають уваги на розуміння щастя в українській духовній культурі епохи бароко. Морально-аксіологічна парадигма в творчості українських церковних мислителів епохи бароко досліджувались у працях Л. Довгої [3], С. Йосипенко [4], М. Корзо [5] та Н. Яковенко [10]. Однак проблема щастя в їх дослідженнях спеціально не розглядалась, ці автори торкаються її лише побіжно.

Метою цього дослідження є вивчення особливостей уявлень про життєвий успіх як вид щастя у спадщині українських та польських церковних мислителів епохи бароко.

Джерельною базою нашого дослідження стали рукописні та друковані проповіді Антонія Радивиловського зі збірок «Вінець Христов...» та «Огородок Марії Богородиці...». Для порівняльного аналізу нами використано тексти Іоанікія Галятовського, який належить до тієї ж «латино-польської» проповідницької традиції, що й Радивиловський. З метою виявлення можливих польських впливів до джерел наукової розвідки залучено творчість польських проповідників Петра Скарги та Томаша Млодзяновського, що справили досить значний вплив на розвиток українського барокового проповідництва.

Виклад основного матеріалу. Життєвий «світський» успіх в творчості Антонія Радивилівського є своєрідним антиподом благословенного життя християнина. Якщо останнє є результатом божественної опіки та моральності людини, то перше не обов'язково пов'язане з дотриманням християнської етики. Матеріальні блага, якими володіє благословенна людина, є знаком божого благословення та наслідком заслуг перед Богом. Благословенна людина прагне не матеріальних благ, а християнських чеснот, а отримує достаток як нагороду за своє благочестя. Натомість, жадання успіху пов'язане в першу чергу з прагненням матеріальних благ, влади, слави тощо.

Таке прагнення до зовнішнього благополуччя передається Антонієм Радивилівським як «щасте дочасное» [7, с. 517], «дочасного світу щасте» [8, с. 216] або «щастя» [6, арк. 347], «щасливість» [6, арк. 66], без відповідних епітетів (у такому випадку з контексту зрозуміло, що мова йде про оманливе земне благополуччя). Таке благополуччя є спокусою для людей, які досягнувши матеріальних статків («добра дочасні» [6, арк. 162 зв.], «добра щастя» [6, арк. 232], «добра щасливости» [6, арк. 482], «добра временные» [8, арк. 12], «добра дочасные» [8, с. 638]) вже «розуміють на сьмь світі себе быти за щасливыхъ, за богатыхъ, за благословенныхъ...» [6, арк. 346 зв.], але насправді можуть згубити свою душу.

Щастя, що розуміється у світському аспекті як досягнення матеріальних благ й не ґрунтується на благочесті, природно, не знаходить схвалення у Антонія Радивилівського. У дусі християнської моральної доктрини та антропології проповідник виділяє образ «старого та нового Адама (людини)» та розділяє «старого Адама» на три категорії: земну, тілесну та духовну людину. Людей, що прагнуть такого щастя, Антоній Радивилівський називає «земними»: «Ветхій нашъ человекъ, на три иншіи делится члвки, яко то, на земнаго, плотяного, й дшевнаго... Земнаго человека носятъ Образъ на себѣ тыи которыи земная мудрствують, которыи ни о чемъ иншомъ не мыслять, тылко, albo о збогаченюся, albo о доступіеню честей; которыи надто любять достаток земный, й славу міра сего; которыхъ житіе на земли есть, а не на Небі» [7, с. 1273–1274].

Проповідник пише про жадібність людей до земного щастя в порівнянні з небесним – «Правдаты много жежи нами есть таких что подвизаються добрымъ подвигомъ, абы могли постигнути, албо честь якую, албо богатство, албо славу, албо доброе о себе у людей розуменьє, албо роскоши сего світа, албо пріязнь й фаворъ людскій, але жебы для одежаны вічної жизни подвизалися добрымъ подвигомъ віры, яко подвизался ст: мч: Імркъ: О Бже нашъ, якъ барзо мало есть!» [7, с. 1483]. Таке прагнення є наслідком «нерозумного егоїзму», тобто надлишкової любові людей до себе, що вважається проповідником аморальною рисою, «бо тылко кто любить себе самого, той и о честь и о славу и о богатство міра сего, и о подвшене на земли старається; а кто себе самага въ мірі семъ ненавидить, ни о что таковое не дбаєт. Справъ же то намъ презъ млтвы свои стый у Христа Гда ншго, абысмо и мы вземши на себе Крсть покуты стой. послідовали Христу зъ возненавидіємъ себе самыхъ, розными себе посіли ншей за образу маестату Бжого трапячи мерщвленіями и наказаніи» [7, с. 1614]. Щоправда, Антоній Радивилівський у дусі християнського ригоризму впадає в іншу крайність, вимагаючи від пастви ненависті до себе, що продиктоване як темою проповіді («Слово Общеє на День святый мучеників»), так і аскетичними вимогами умертвіння плоті, до яких проповідник як чернець мав виявляти симпатію.

Загалом Антоній Радивилівський вважає цілком природнім прагнення людини до успіху. Своє уявлення про успіх має кожен суспільний прошарок: «станъ Царскій, станъ Сенаторскій, станъ Воинскій, станъ Радецкій, станъ Купецкій, станъ Ролницкій, станъ Архієрейскій, Іерейскій, Казнодійскій...» [7, с. 123]. Відповідно, кожний представник суспільної ієрархії прагне досягти бажаного щастя: «Царъ яко в притворі в своемъ стані Царскомъ застаючи, прагнеть разширенія своего црствія, прагнеть звіязства над неприятелями. сенаторъ на кріслі сенаторскомъ сидячи, прагнеть примноженія староствъ, прагнеть булавы Гетманской, Печати канцлірской, ліски Маршалковской. воинъ бавлячися военными Рицерскими справами, прагнеть ласки Царской й Гетманской, прагнеть здобычи зачной. Райци сидячи в Ратуші на суді яко в притворі Купели овчей, прагнутъ абы

люде позывали абы єдни на другихь накладали. Купци сидячи в ташу албо в Коморі прагнуть абы что добре продали, абы что тане купили. Ролники ходячи за плугомь кгда что посеють, прагнуть абыся добре уродило, кгдася уродить, прагнуть абы вчасне могли з поля зобрати, до гумна звозити, змолотити, й знову посеяти. // Архієреи, Ієреи, Казнодії, кто з них стоючи у Олтаря, кто на Катедрі, прагнеть абы през млтвы свои й офіры Бга ласкавого людемь зьєдналь, абы през науку свою до покуты стой ихь привель» [7, с. 123–124].

У таких прагненнях реалізуватися у своїй сфері діяльності немає нічого гріховного, прагнення зробити кар'єру Антоній Радивилівський називає «золотою думкою» – «думати бовімь быти [в речи Посполитой Княземь, Сенаторомь, Старостою, на дворі Царском быти Маршалком, Канцліром, Каштеляном, а за ж то не золотая думка? думати быти в Войску Гетманом, Полковником, Ротмистром, албо сотником, обозным, Писаром, а за ж то не золотая думка? думати быти в Цркви Бжеі Архієпскопом, Єпскупом, Ігуменом,] а за ж то не пієнкая й не золотая думка...» [7, с. 201].

Тож, очевидно, проповідник виступає проти «крайнощів» у кар'єрних та економічних амбіціях, адже, людина, що занадто затьмарює розум бажаннями отримати «сьогосвітні блага», забуває про Бога й опиняється в полоні гріха. Наприклад, занадто сильне бажання «зробити кар'єру» може призвести до втрати вищих благ: «збытная Хтивоть Годности, приносить шкоду, на утраті місця найбезпечнішого й найвеселшого, й на утраті всіхь добрь щасливости й Блаженства» [6, арк. 482].

Теж саме стосується багатства: «Кто барзо хтивый есть до набытя богатства, нехай відаеть же не любить Бога всімь срдцемь своим; кто хтивы есть до пожадлиности телесной, нехай відаеть же не любить Бога всею дшею своею; //кто має хтивоє наміреніє до порожной хвалы, албо до доступлєня гоноров, нехай відаеть же не любить Бога всією думкою своею» [7, с. 667–668].

Такі бажання не гідні справжнього християнина і шукання такого щастя несе загибель душі, оскільки у гонитві за земними благами, навіть набуваючи їх чесним способом, через працю, людина забуває про Бога, не відвідує Церкву, працює на свята тощо. При цьому вона може прикриватися цілком пристойними

мотивами (необхідністю піклування про родину тощо), але це не зменшує її провини, пише проповідник. Така поведінка є результатом спокуси світу, який вабить людину «абы збытнее (зайве – В.С.) старане о себе чиниль, абы и в стые дни не прожноваль», проповідник закликає не шукати собі хліба з «уразою Божою, й нарушенемь сумненя своего» [7, с. 1267].

Показово, що проповідник не виступає проти успішності як такої, вона стає благом чи злом залежно від ставлення до неї та використання її «плодів». Так, багатство, яке саме по собі не є благом чи злом, набуває негативного морального змісту, коли людина неправильно його використовує або занадто до нього прив'язується. Зокрема, гріховним є розуміння багатства як щастя та остаточної мети своєї діяльності (підміняти ним небесне блаженство) «которымъ то богатымъ Христось оповідаєть быти горе... тымъ которые оныхъ (багатств – В.С.) на зло уживають, яко то на обжерства, на п'янства, й на иншіє гріхи... котрые оныхъ набывають, то чрезъ лихвы, то чрезъ драпізства, которыи въ них свою щасливость, й яко бы остатній свой конецъ закладают» [6, арк. 66]. Як видно з цитати, проповідник робить акцент не тільки на гріховному використанні таких благ, але й на неправедному набутті. Неправедно набуті блага йдуть на злі речі та віддаляють людину від справжнього щастя, в той час, як вже було сказано, блага дані від Бога (ознака «благословенності» людини), слугують засобом для добрих справ, тобто здатні слугувати остаточної меті людини.

Також, на думку Антонія Радивиловського, варто пам'ятати про примарність земного багатства: «уважимо богатства, роскоши, что юного суть, если не тинь й дымь? Яко албовимь тинь человекская непоказуется ажъ за просвіщеніємь солнца: такъ вси утіхи, вси роскоши людскїи земныи, потыся показывают, поки нам сего дочасного живота світить щасте. а яко прудко гинеть дымь, так прудко гинуть роскоши сего облудного світа» [8, с. 216].

Земні блага можуть стати перешкодою для спасіння лише тому, «который весь свой умысль, все свое Старане закладуєть на томь тылко, абыся збогатиль, й роскошей телесныхъ на сем світі зажилъ» [6, арк. 347].

Матеріальні блага здатні відвернути від Бога й побожних людей, спокусивши їх та видавши себе за справжнє щастя «много есть тыхъ которыи пред тымъ бывали побожними, до Церкви, до Исповіди першими, а потымъ обтяжившися річами сего світа...» стали лінивими до служіння Богу та виправдовуються домашніми клопотами, «чи уже то розуміють на сьмь світі себе быти за щасливыхъ, за богатыхъ, за благословенныхъ...» тому не звертають уваги на божественні речі [6, арк. 346 зв.]. Показовим є розподіл в цьому фрагменті понять «щасливі» та «благословенні», що може говорити про різне їх смислове наповнення. Так, щастя в цьому випадку, очевидно, більше асоціюється з успіхом та везінням, в той час, як благословенність вказує на опіку вищих сил і «благополучний образ» людини.

Водночас, як благословенній людині достаток йде на користь, грішнику, отримані блага, лише шкодять й успіх обертається для нього злом. Так, проповідник пише: «будеть міти незбожний человекъ великую у людей приязнь, будутъ его всі на годность подносити, будутъ з ним до людей зацныхъ листы писати, учинятъ его Паномъ великим, учинятъ его Боляриномъ, Каштеляномъ, Воєводою, Гетманомъ, Полковникомъ; учинятъ его войтомъ, бурмистром, райцею, лавникомъ и прочая. ано всі тые людскіє пріязни, вси промоції обернутся ему на вічное осужденіе» [7, с. 677]. Сімейне щастя грішнику також недоступне і якщо він навіть «пойметъ за жену деу красную й богатую» [7, с. 675] йому це обернеться злом на землі та на небі.

Загалом не варто захоплюватись мріями про цілковитий успіх, адже людина не здатна зробити щось досконало: «немашь такой речи на світі отъ чоловіка такъ щасливе учиненой, абы какой въ себѣ неміла омылки, албо недосконалости», пише проповідник в передмові до «Огородку». Така недосконалість людських досягнень впливає з недосконалості самої людини: «Правда то, же маеть й Чоловікъ въ себѣ добрость, которая можетъ ему приписати, але змішаную зе злостью, маеть пієнкость, але злученую з шпетностью, маеть силу, але з слабостью, маеть правду, але небезъ фалшу, маеть мудрость, але з невѣдомостью, маеть животъ, але з смертію, маеть щасте, але з утрапленемъ змішаное» [8, с. 133].

На думку Іоанікія Галятовського, земне благополуччя може обернутися для людини загибеллю, якщо воно не має своїм підґрунтям Божого благословення та якщо людина в гонитві за світськими благами забуває про Бога. Іоанікій Галятовський досить часто описує гонитву грішників за владою, славою [2, с. 155] та багатствами [2, с. 94], називаючи їх «сітьми» для ловлі людських душ [2, с. 68]. Проповідник закликає слухачів служити Богу, а не ганятися за «марностями» світу [2, с. 73], адже останні віддаляють людину від Бога та приносять їй клопоти [2, с. 88]. Тих, хто в погоні за земними благами, забуває про Бога та не дбає про спасіння душі, Галятовський порівнює з «гадами земними» й пише, що «люде, которыи всю мисль свою въ богатствахъ, въ гонорахъ и въ иныхъ марностяхъ земныхъ утопили, а о збавленю души своей не мыслят и не стараются. Такіи грішать и неба не доступуютъ» [2, с. 101]. В іншому місці проповідник пише з цього приводу: «Єднакъ не всі люде пріймуютъ от Бога почестъ, не всі пріймуютъ корону небесную вічную... бо не всі люде добре бігъ той, житіє теперешнее, отправуютъ, болше ихъ есть, которые зле бігутъ до кресу смертелного, зле живутъ на світі, болше ихъ есть, которые уганяются за марностями свецкими, дочасными земними, а о корону небесную вічную не дбаютъ» [2, с. 134].

Однак і ті, хто служать Богу, але прагнуть багатств та інших земних благ ризикують спасінням душі: «которыи Богу служатъ и небесного мешканя хотять доступити, єднакъ за марностями земними, за богатствами ся уганяютъ и такіи грішать и неба не доступятъ, бо мовиль Христос : Не можете Богу работати и маммоні....» [2, с. 101].

Досягнувши життєвого успіху, людина починає занадто пишатися ним й губить душу гордістю: «И теперъ кто єсть богатый, маєть много злота, сребра, грошей, шать, маетностей и для того богатства в пыху подноситься... кто єсть кролемъ, царемъ, княземъ, гетманомъ, воеводою, албо инымъ монархою и потентатомъ на світі и для той прерогативы въ пыху подноситься, иныхъ людей ни за цо маєть... кто єсть и между духовними преложонымъ якім проторопою, игуменомъ, архіимандритою, митрополитою, єпископом, архієпископомъ, екзархом, патріар-

хою и для того преложеньства въ пыху поноситься, иншими людьми възгоржаеть... Кто есть ораторомъ, філіозофомъ, теологомъ, астрологомъ, математикомъ, аритметикомъ албо иншую мудрость и науку въ собі маеть и для тоєи мудрости и науки въ пыху подноситься, много о собі розуміете и до того чоловіка Христось: И ты, Капернаумъ, иже до небесъ вознесийся, до ада снійдеши» [2, с. 114]. Фактично, на думку Галятовського, через жадібність людина втрачає всі духовні блага, стаючи зарозумілою, задрісною тощо [2, с. 194].

Через гріхи людина втрачає не лише вічні, але й земні блага: «гріхъ есть нічого, бо чоловіка в нівечъ обертаеть, позбавляєте чоловіка добръ приржонныхъ и надприржонныхъ, дочасныхъ и вічныхъ, земныхъ и небесныхъ, позбавляєте чоловіка цноть, ласки божой и славы вічної [2, с. 156].

Щодо прагнення земного успіху, який не ґрунтується на благочесті, польські проповідники висловлюються традиційно негативно. Так, Скарґа вважає це виявом людської самовпевненості та пихи, які призводять до загибелі душі [13, т. 3, с. 337–338]. Дбати про себе та власне збагачення є ознакою «лакомого» зараженого гріхом серця. Томаш Млодзяновський нагадує пастві про мінливість й марність земного успіху [12, т 1, с. 71, 80].

Петро Скарґа негативно висловлюється щодо надлишкової уваги до здобування земних благ, такі прагнення роблять людину невільною та призводять до гріха: «Працюємо над світом та набуванням дочасних благ: праця є наднормовою, заради хліба, посад, слави, успіху світського, накладає узду на нас світ та запрягає до своєї роботи. Тіло нами керує й слуга пана б'є... Слуги наші стали нам панами. Й тяжка та прикра мала б бути нам та неволя, особливо шляхетним. Чорт на нас вантажить мішки та каміння тяжке під якими стогнемо: працюємо на гріхи його, як селяни на якогось пана: а праці не відчуваємо. Для чорта не тяжко... людська марна надія, чекати від чорта втіхи, а замість неї дочасну й вічну згубу отримала. А для Господа Бога й малі речі здаються нам тяжкими... Хіба світ, й чорт та тіло яким так старанно слугуємо визволять нас від смерті й пекла?» [13, т. 5, с. 194]. Людські турботи про земні блага є безсенсовими, адже вони спрямовані на здобуття речей, які їм непотрібні та шкодять

спасінню: «Марності повні праці й турботи людські, коли те збирають без чого жити можуть й що їм є перешкодою до спасіння». Далі проповідник нарікає на розкіш, як прояв «порожньої хвали» [13, т. 2, с. 303].

Зайва турбота про «земні речі» є перешкодою до духовних благ: «перешкодою є надлишкова турбота про світські речі при врядуванні, в праці, в господарстві якими собі... серце обтяжуємо... які весь час та думки людські на себе перетягають й посіане слово боже витискають й душать. Бо багато є таких хто радий слухати слово боже та радий до серця доброго його вкладати, але не родять в них врожаї святих чеснот, через турботи сього-світні, які їм часу для обмірковування й втілення речей в серці посіяних не залишають... Так зайві світські справи відбирають той час, який мав би використовуватись на духовні вправи» [13, т. 1, с. 254].

Також за Скаргою, перешкодою до спасіння є «гроші й багатства в яких тонуть людські думки та любов» [13, т. 1, с. 255]. Томаш Млодзяновський пише, що людина ризикує стати невільником свого багатства, що відбувається тоді, коли вона вбачає в «багатствах, достатках та маєтках» своє щастя [12, т.1, с. 33–34]. Навпаки, багатство може стати причиною людських нещастя [12, т. 2, с. 34] та навіть загибелі: «багатства й достатки є початком прокляття» [12, т. 2, с. 35].

Висновки. Отже, стосовно світської успішності (кар'єра, багатство, влада, слава...) православні та католицькі мислителі висловлюються неоднозначно. У спадщині Іоанікія Галятовського, Петра Скарги та Томаша Млодзяновського світське щастя характеризується негативно. Для грішника земне щастя завжди обертається злом та вічними муками. Так само всі автори відкидають кальвіністське бачення земного щастя як ознаки спасенності, зазначаючи, що воно може бути ознакою приречення людини до загибелі, оскільки здатне збити з істинного шляху.

Проте, на думку Антонія Радивиловського, праведній благословенній людині всі ці блага йдуть на користь та слугують засобом для реалізації її позитивних моральних якостей. Загалом він не засуджує прагнення до успішності, багатства та не вважає їх гріховними, але застерігає від зайвої гонитви за ними і непра-

вільного їх розуміння, аби вони не стали перешкодою на шляху до остаточної мети – небесного блаженства. Адже для грішника земне щастя обертається злом та вічними муками.

Таким чином, у міркуваннях українських та польських мислителів епохи бароко відбилися впливи протестантської етики та ренесансного гуманізму, що виправдовував прагнення людини до земного щастя. Проповідники не приймали кальвіністського погляду на проблему прагнення людиною життєвого успіху та водночас намагалися християнізувати такі намагання пастви.

Подальший розгляд цієї проблеми є доволі перспективним, адже проаналізувати в межах однієї статті всі складові концепту щасливого життя є неможливим.

Список використаних джерел

1. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт. Москва: Гнозис, 2004. 192 с.
2. Галятовський Іоаникій Ключ розуміння / підгот. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1985. С. 53–238.
3. Довга Л. М. Система цінностей в українській культурі XVII століття: монографія. Київ – Львів: Свічадо, 2012. 344 с.
4. Йосипенко С. Л. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. Київ: Український Центр духовної культури, 2008. 392 с.
5. Корзо М. А. Образ человека в проповеди XVII века. Москва: ИФРАН, 1999. 190 с.
6. Радивилівський Антоній Вінець Христов... . Київ: б.в., 1688. 544 арк.
7. Радивилівський Антоній Вінець Христов...: рукопис. Київ: б.в., 1671. 1615 с.
8. Радивилівський Антоній Огородок... . Київ: б.в., 1676. 1128 с.
9. Татаркевич В. О счастье и совершенстве человека. Москва: Прогресс, 1981. 368 с.
10. Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ: Лаурус; Критика, 2017. 704 с.
11. McMahon, Darrin. A History of Happiness. New York: Grove Press, 2006. 544 p.
12. Młodzianowski Tomasz. Kazania i Homilie. T. I – IV. Poznań: S.J., 1681. 456 p.
13. Skarga Piotr. Kazania na niedziele y svieta calego roku. T. I–VI. Wilno: S.J., 1793. 279 p.

Spivak V.

LIFE SUCCESS IN BAROQUE DISCOURSE

The article is devoted to the study of perceptions of life's success as an element of understanding happiness in the Ukrainian spiritual culture of the Baroque era. The author analyzes the interpretation of representations of a successful human life in the legacy of Anthony Radivilovsky in comparison with the texts of Ioanikii Galyatovsky. Also, for the comparative analysis, the sermons of the Polish authors: Petr Skarga and Tomasz Mlodzianowski were used. The conclusion is drawn about the presence in the domestic philosophical culture of the influence of Protestant and Renaissance ideas about a happy life. The signs of successful life by Ukrainian and Polish authors are recognized: possession of wealth, career growth, power, glory, etc. Most authors express a negative view of this kind of happiness, seeing it as a threat to Christian piety. Instead, Antony Radivilovsky in his teachings tries to direct the aspiration of the congregation to life's success on the Christian front, arguing the possibility of combining success and piety.

The "good life" of a Christian who promotes happiness is to adhere to the theological and rationally sound rules of conduct based on rewards and punishments and necessary because of the weakness of human nature. Man, using his mind, knowledge of these rules and conscience, is able to choose the right action in a concrete situation and lead a life that will lead to the final goal - the kingdom of heaven.

Consequently, earthly happiness, connected with the possession of earthly goods, in itself is not considered a preacher to be something inevitable bad or sinful, although it may not always be a blessing to man. Happiness and misery on earth are given to a person by God's will, as a reward or test, therefore it is only from a person that depends on whether it will benefit her or lead to death. Happy people on earth can achieve the ultimate goal of salvation, and may lose soul by forgetting the worldly pleasures of God. Similarly, a miserable person can receive a reward in heaven for his suffering if he sustains them with Christian humility, or to despair and to ruin his soul. So earthly happiness is good when it helps salvation and evil when it becomes an obstacle to it. Naturally, the hedonistic model of happiness is rejected by the preacher.

Key words: *history of philosophy, Ukrainian philosophy, baroque, happiness, success.*

References

1. Vorkachev S. G. (2004), *Schaste kak lingvokulturnyy kontsept*, Gnozis, Moskva.
2. Haliatovskyi Ioanykii (1985), *Kliuch rozuminnia*, pidhot. I.P. Chepiha, Naukova dumka, Kyiv, pp. 53–238.
3. Dovha L. M. (2012), *Systema tsinnostei v ukrainskii kulturi XVII stolittia*: monohrafiia, Svichado Kyiv – Lviv.

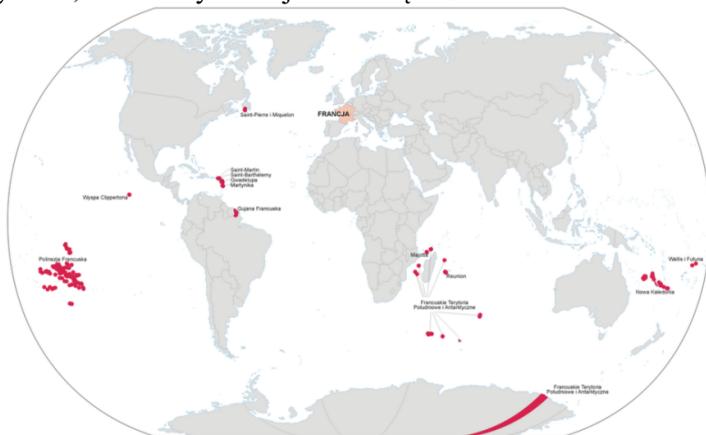
4. Yosypenko S. L. (2008), "Do vytokiv ukraïnskoi modernosti": *Ukraïnska rannomoderna dukhovna kultura v yevropeïskomu konteksti*, Ukraïnskyi Tsentri dukhovnoi kultury, Kyiv.
5. Korzo M. A. *Obraz cheloveka v propovedi HVII veka* (1999), IFRAN, Moskva.
6. Radyvylovskiy Antonii (1688), *Vinets Khrystov...*, Kyiv.
7. Radyvylovskiy Antonii (1671), *Vinets Khrystov...*: rukopys. Kyiv.
8. Radyvylovskiy Antonii (1676), *Ohorodok...*, Kyiv.
9. Tatarkevich V. (1981), *O schaste i sovershenstve cheloveka*, Progress, Moskva.
10. Yakovenko N. (2017), *U poshukakh Novoho neba: Zhyttia i teksty Yoanykiiia Galiatovskoho*, Laurus; Krytyka, Kyiv.
11. McMahon, Darrin (2006), *A History of Happiness*, Grove Press, New York.
12. Młodzianowski Tomasz (1681), *Kazania i Homilie*. T. I–IV, S.J, Poznań.
13. Skarga Piotr (1793), *Kazania na niedziele y svieta calego roku*. T. I–VI, S.J, Wilno.

Władysław Wornalkiewicz

PRZYSZŁOŚĆ → MAGISTRALA DROGOWA HAMBURG-SZANGHAJ

Wybrane sieci autostrad UE

Hiszpania jest krajem o najdłuższej sieci autostrad w Unii Europejskiej, bowiem na ponad 500 tys. km² powierzchni tego państwa występuje ich około 17 tys. km. Ułatwiają one podróżowanie nie tylko mieszkańcom tego kraju, ale także wielkiej rzeszy turystom¹. Nadmienię, że w Azerbejdżanie, czyli kraju zlokalizowanym między Europą a Azją sieć autostrad ma długość prawie 19 tys. km². Drugie miejsce w UE w rankingu sieci autostrad zajmują Niemcy, które przy powierzchni ponad 357 tys. km² mają sieć autostrad około 15 tys. km. Terytorium Francji to nie tylko Stary Kontynent, czyli Europa, gdzie znajduje się około 12 tys. km autostrad, ale także francuskie terytoria zależne rozrzucone po całym świecie (zob. rycina 1³). Na system drogowy Europy, mający około 90 tys. km, autostrady Francji stanowią 1/8.

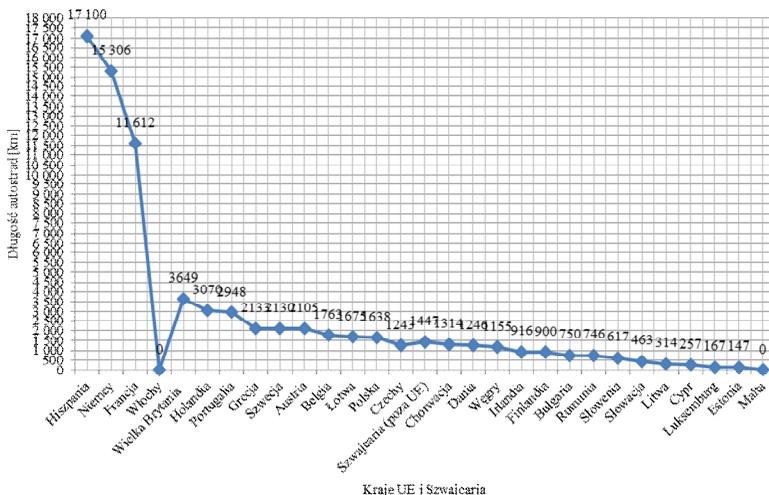
Ryc. 1. Francuskie terytoria zależne

¹Januszek M., *Sieci szybkiego ruchu*, <https://inzynieria.com/wpis-branzy/rankingi/5/53404,w-ktorym-kraju-ue-jest-najdluzsza-siec-autostrad-ranking,pozycja-rankingu-hiszpania-na-pierwszym-miejsu>, dostęp: 2.10.2019.

² Ibidem.

³https://pl.wikipedia.org/wiki/Francuskie_terytoria_zale%C5%BCne, dostęp: 2.10.2019.

Często spotykamy się z chwaleniem przez kierowców stanu dróg w Niemczech, ale i w Polsce ich jakość się poprawia. Według cytowanej wcześniej publikacji powstało około 3500 km dróg szybkiego ruchu, a w tym około 1600 km autostrad. Poglądowy ranking długości sieci autostrad w 29 krajach (w tym również dla porównania Szwajcarii) przedstawiono na rycinie 2¹.

Ryc.2. Ranking krajów Europy według długości autostrad

Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę liczbę kilometrów autostrad na 1 km² powierzchni Polski, to statystyka wskazuje na daleką pozycję w rankingu, bo wypada około 5 m autostrad na 1 km² powierzchni. Prym według tej cechy wiodą kraje: Holandia – 74 m/km², Luksemburg - 65 m/km², Belgia - 58 m/km².

Zwróćmy teraz uwagę na informacje o autostradach w Niemczech². Są one oznaczone literą A wraz z liczbą 1-9, przy czym autostrady o numerach nieparzystych mają szlaki południe-północ, a o numerach parzystych biegną ze wschodu na zachód. Autostrady bo numerach dwucyfrowych mają znaczenie przede wszystkim regionalne. Natomiast trzycyfrowe występują jako regionalne oraz lokalne. Warto tu zaznaczyć, że na większości autostrad nie

¹Ibidem.

²https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrady_w_Niemczech, dostęp: 2.10.2019.

występuje ograniczenie prędkości, przy czym jednak jest zalecenie nie przekraczania 130 km/h. Mapę autostrad w Niemczech pokazano na rycinie 3¹.

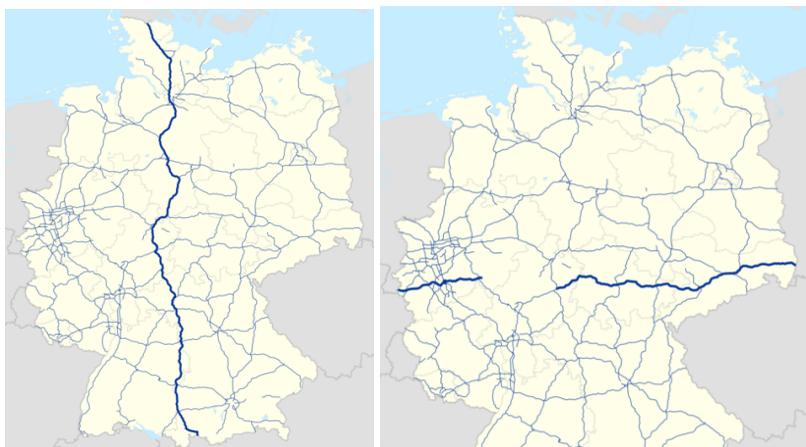

Ryc. 3. Rozmieszczenie autostrad w Niemczech

Na kolejnej rycinie 4. pokazano przykładowo przebieg dwóch autostrad A7 z kierunku południe-północ oraz cinki autostrady A4 biegnącej ze wschodu na zachód².

¹https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrady_w_Niemczech#Autostrady_A_1_-_A_9, dostęp: 2.10.2019.

²Ibidem.

Ryc. 4. Trasy autostrad A7 oraz A4

W roku 2016 planowano, że w Polsce długość dróg szybkiego ruchu mała liczyć docelowo 7800 km, przy czym około 2000 km autostrad i około 5800 dróg ekspresowych. Zobaczmy teraz sieci szybkiego ruchu występujące na terenie Polski według stanu na 4 lipiec 2019 (zob. rycina5)¹.

Ryc.5. Trasy szybkiego ruchu w Polsce

¹https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrady_i_drogi_ekspresowe_w_Polsce, dostęp: 2.10.2019.

Kolorem zielonym oznaczono trasy istniejące, czerwonym w budowie, a szarym planowane do realizacji¹. Pojęcia *autostrada* i *droga ekspresowa* definiuje ustawa z dnia 20 czerwca 1997 r. *Prawo o ruchu drogowym*. „*Autostrada - droga dwujezdniowa, oznaczona odpowiednimi znakami drogowymi, na której nie dopuszcza się ruchu poprzecznego, przeznaczona tylko do ruchu pojazdów samochodowych, z wyłączeniem czterokołowca, które na równej, poziomej jezdni mogą rozwinąć prędkość co najmniej 40 km/h, w tym również w razie ciągnięcia przyczep*”.

Ryc. 6. Quad sportowy (Honda Barrossa 250)

„*Droga ekspresowa - droga dwu- lub jednojezdniowa, oznaczona odpowiednimi znakami drogowymi, na której skrzyżowania występują wyjątkowo, przeznaczona tylko do ruchu pojazdów samochodowych, z wyłączeniem czterokołowca*”. Wymieniony tu czterokołowiec, czyli pojazd czterokołowy, to inaczej quad, wszędołaz, przeznaczony głównie do sportu i rekreacji (zob. przykład na rycinie 6)².

Mapę Polski z numerami dróg szybkiego ruchu prezentuje rycina ³.

¹https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrady_i_drogi_ekspresowe_w_Polsce#/media/Plik:Nowama_pastan.png, dostęp: 2.10.2019.

²https://pl.wikipedia.org/wiki/Quad#/media/Plik:Honda_Quad_in_light_green.jpg, dostęp: 2.10.2019.

³https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrady_i_drogi_ekspresowe_w_Polsce#/media/Plik:Docelowy_uklad_drog.svg, dostęp: 2.10.2019.

Ryc. 7. Oznakowanie autostrad i dróg ekspresowych w Polsce

Autostrady i trasy szybkiego ruchu w kierunku Chin

Autostrada M10 (zob. rycina 8 – kolor czerwony) jest projektowaną autostradą na Ukrainie w ciągu trasy europejskiej E40¹. Autostrada umożliwi dojazd z Korczowej do Lwowa i będzie północną częścią obwodnicy tego miasta. Planuje się, że M10 stanowić będzie w przyszłości odcinek dużej magistrali Kraków-Kijów. Według podanego źródła do roku 2006 roku wybudowano tylko obwodnicę Krakowca i odcinek północnej obwodnicy Lwowa². Przebieg trasy M10 pokazano na rycinie 8³.

¹[https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrada_M10_\(Ukraina\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrada_M10_(Ukraina)), dostęp: 3.10.2019.

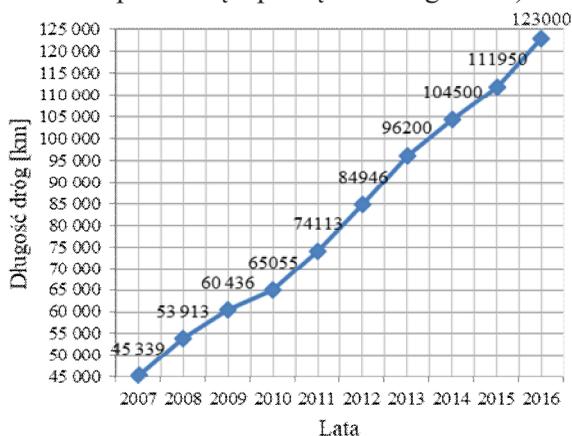
² Ibidem.

³[https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrada_M10_\(Ukraina\)#/media/Plik:Ukraine_road_m10.jpg](https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrada_M10_(Ukraina)#/media/Plik:Ukraine_road_m10.jpg), dostęp: 3.10.2019.

Ryc. 8. Trasy szybkiego ruchu na terenie Ukrainy

W Chińskiej Republice Ludowej występuje najdłuższy system dróg szybkiego ruchu, a więc autostrad i dróg ekspresowych na świecie. Dynamicznie przyrasta ich długość z roku na rok (zob. rycina 9, gdzie dane pochodzą z początku danego roku).

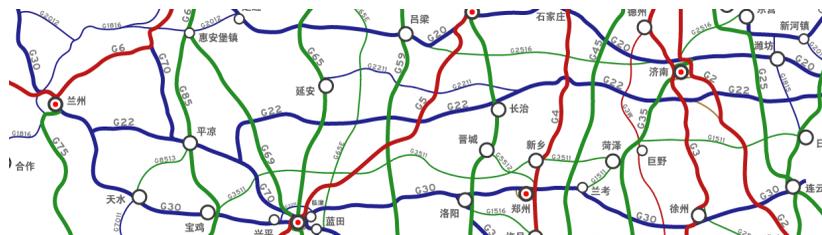

Ryc. 9. Szybki przyrost zintegrowanej sieci dróg szybkiego ruchu w Chinach

Fragment tras szybkiego ruchu w Chinach, w tym G30, według stanu z roku 2013 pokazano na rycinie 10¹.

Kolorami oznaczono następujące drogi: czerwony → radialne (zataczające łuk), zielony → północ-południe, granatowy → wschód-zachód. Trzeba dodać, że wokół niektórych dużych miast występują obwodnice lokalne.

¹file:///D:/Artykul-Przysz%C5%82o%C5%9B%C4%87-%20magistrala%20drogowa%20Hamburg-Shanghai/China_National_Expressway_Network.svg_dostęp: 3.10.2019.

Ryc. 10. Fragment sieci szybkiego ruchu w Chinach

Chiny stały się fabryką biznesu niemal z całego świata. Sprzyja temu łatwy i bliski dostęp do surowców i wciąż jeszcze możliwie tania siła robocza. Wielkie koncerny Europy Zachodniej, i to nie tylko, pozostawiły projektowanie wyrobów w swoich macierzystych siedzibach, a przenieśli wytwarzanie na grunt chiński. Spowodowało to duże zanieczyszczenie środowiska, zwłaszcza pogorszyły się warunki życia w dużych miastach. Przykład smogu wiszącego nad Szanghajem widzimy na rycinie 11. pokazującej autostradę pod tym miastem¹.

Ryc. 11. Autostrada pod Szanghajem

Dystrybucja ogromnej ilości wyrobów finalnych i części zamiennych, zwłaszcza ich wywóz do krajów Unii Europejskiej, nasunął potrzebę budowy bardzo długiej magistrali drogowej łączącej Hamburg z Szanghajem². Władze chińskie podjęły negocjacje w tym zakresie z państwami Unii Europejskiej oraz z Rosją. Utworzenie takiej magistrali wymaga zmodernizowania istniejących odcinków tras

¹https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrady_w_Chinach#/media/Plik:Shanghai,_bridge_in_the_smog.jpg, dostęp: 3.10.2019.

²Ibidem.

szybkiego ruchu, a na niektórych terytoriach wybudowania nowych. Dotyczy to zwłaszcza obszarów krajów azjatyckich między Ukrainą a Chinami. Zrealizowanie tego ambitnego przedsięwzięcia, które znacznie skróci czas i odległość wymiany handlowej, wymaga pokonania wielu problemów technicznych w tym poprowadzenia szlaków między terenami górzystymi (zob. rycina 12)¹.

Ryc. 12. Most wiszący w terenie górzystym w Chinach

Marzeniem Chin jest połączenie swojej trasy szybkiego ruchu, czyli G30 z trasami państw Kirgistanu, Kazachstanu, Rosji, Ukrainy, Polski oraz Niemiec.

Alternatywną koncepcją jest górny szlak szybkiego ruchu obejmujący kraje: Niemcy, Polska, Litwa, Łotwa, Estonia, Rosja, Mongolia, który łączący Hamburg z Pekinem (Beijing)². Ponadto rozważana jest alternatywna trasa dolna dochodząca również do Pekinu. Ideę tego pomysłu zaprezentowano na rycinie 13.

Główne skupiska infrastruktury przemysłowej znajdują się w południowo-wschodniej części Chin (zob. rycina 14), bowiem część północna Chin to rozległe mało zamieszkałe tereny górzyste lub pustynne³.

¹https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrady_w_Chinach#/media/Plik:Siduhe2Wide2011a.jpg, dostęp: 3.10.2019.

²https://www.google.com/search?source=hp&ei=5a5CXbS_DuKrrgSnxbi4BQ&q=Chiny+trasa+G30&oq=Chiny+trasa+G30&gs_l=psy-ab.3...2426.8710..10150...0.0..0.401.1954.7j8j4-1.....0....1..gws-wiz....0..0j0i131j0i10j0i22i30j33i22i29i30j33i160.rFdYpJ_k3Hw&ved=0ahUKEwj0xcWJrOHjAhXiYsKHaciDlcQ4dUDCAU&uact=5, dostęp: 4.10.2019.

³<http://www.travelin.pl/galeria/mapa-chin.gif>, dostęp: 4.10.2019.

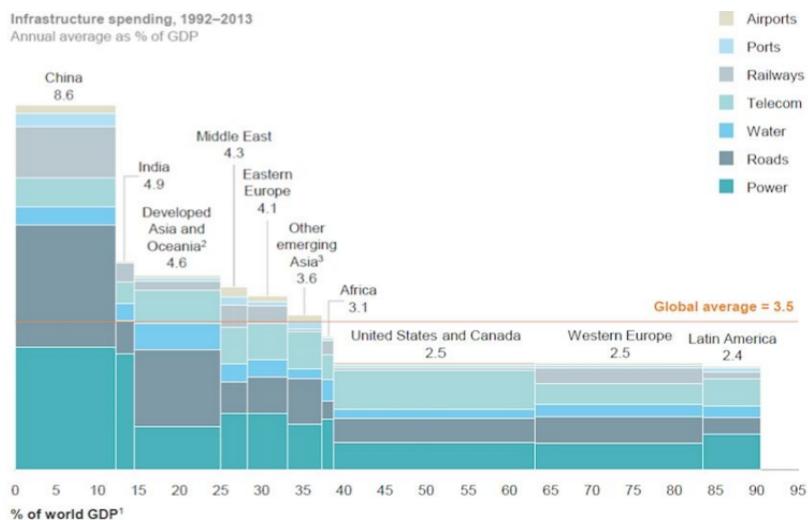
Ryc. 13. Alternatywne magistrale łączące Europę z Chinami

Ryc. 14. Mapa Chin z pokazaniem państw ościennych

Sądę, że warto w tym miejscu nieco więcej powiedzieć o ogromnych wydatkach jakie ponoszą Chiny na infrastrukturę przyjazną boomowi gospodarczemu. Obrazuje to wyraźnie rycina 15. pokazująca udział inwestycji w stosunku do PKB, a wynika z niej, że ten kraj przeznaczają na inwestycje infrastrukturalne tj. na lotniska, porty morskie, koleje, telekomunikację, zaopatrzenie w wodę, transport oraz zasilanie energią więcej niż USA i Europa Zachodnia razem wzięte¹. Średnia światowa wynosi 3,5% , a w Chinach aż 8,6%.

¹<https://forsal.pl/artykuly/952592,inwestycyjne-szalenstwo-chin-wydaja-na-infrastrukture-wiecej-niz-usa-i-europa-razem-wziete.html>, dostęp: 4.10.2019.

Ryc. 15. Procentowy udział inwestycji infrastrukturalnych w stosunku do PKB z wiodącą pozycją Chin

Sugestia własna szlaku magistrali Hamburg-Shanghai

Doświadczenie wskazuje, że wokół pasm szybkiego ruchu lokalizują się różne hurtownie, zakłady przemysłowe, a z biegiem czasu powstają duże osiedla mieszkaniowe. Ta świadomość powoduje dużą rywalizację krajów w takim przedsięwzięciu jakim jest magistrala Hamburg-Szanghaj. Trudno jednak o znalezienie konsensusu, gdyż każde z państw, a w szczególności biznes prywatny myśli tylko o szybkim rozwoju swego interesu, a inwestowania w tego typu infrastrukturę przynosi zyski dopiero na przestrzeni wielu lat. Z tego względu w niniejszym artykule proponuję bezstronnie prześledzić drogę wiodącą przez kraje: Niemcy-Polska-Ukraina-Rosja-Kazachstan-Kirgistan-Chiny i samemu wyrobić sobie opinię o trasie zbliżonej do optymalnej. Zobaczmy więc na przestrzeń dzielącą północne Niemcy i Chiny Południowe (punkty Hamburg i Szanghaj) - zob. rycina 16¹.

¹<http://www.travelin.pl/galeria/lokalizacja-chin.png>, dostęp: 4.10.2019.

Рис. 16. Видок на przestrzeń terytoriów w relacji Niemcy-Chiny

Ogólne mapy tras szybkiego ruchu w Niemczech i w Polsce już poznaliśmy, pora więc zerknąć na kolejne w relacji Ukraina-Chiny. Na początek proponuję mapę samochodową Ukrainy¹². Widzimy tu zaznaczone drogi, które raczej nie można zakwalifikować jako nowoczesne odcinki omawianej magistrali do Chin (zob. rycina 17).

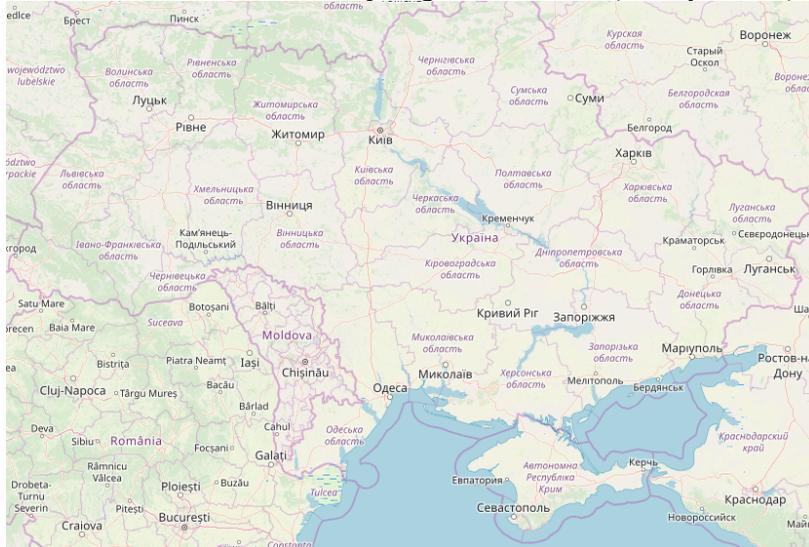
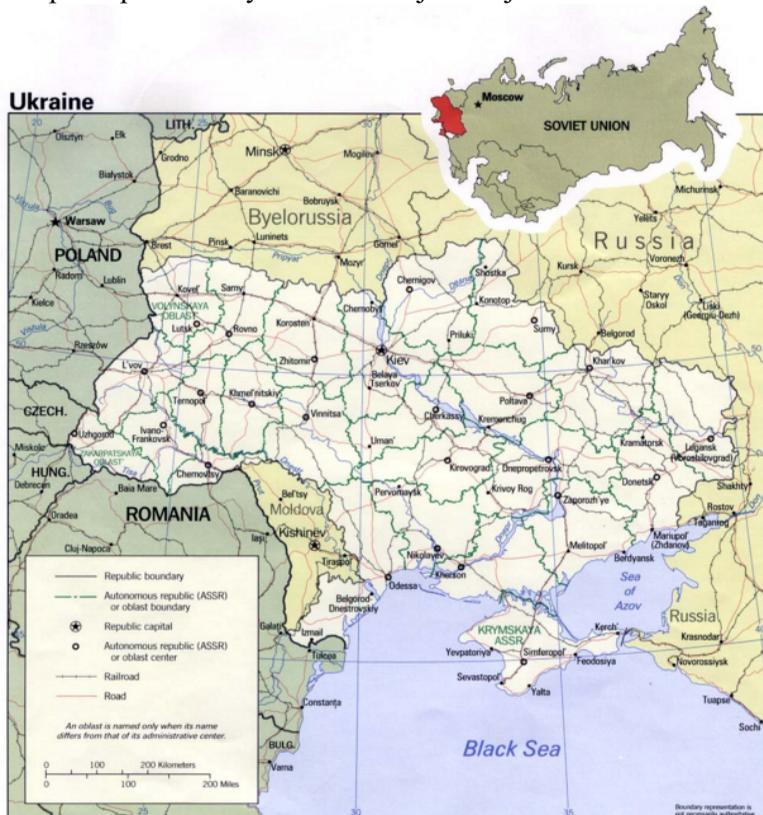

Рис. 17. Mapa samochodowa Ukrainy

¹<https://mapa.nocowanie.pl/ukraina/>, dostęp: 4.10.2019.

²https://www.google.com/search?biw=1280&bih=665&ei=YbJcXfSRN0rJrgSWsq-oAw&q=mapa+samochodowa+Ukraina&oeq=mapa+samochodowa+Ukraina&gs_l=psy-ab.3..0.30959.41898.44112...1.0..0.146.2244.7j14.....0....1..gws-wiz.....0i71j0i67j0i131.jjX8xUDCOQg&ved=0ahUKEwi0xpizr-HjAhWkPlsKHRbZCzUQ4dUDCAo&uact=5, dostęp: 4.10.2019.

Proponuje jeszcze zwrócenie uwagi na mapę administracyjną Ukrainy, gdzie pokazano regiony i większe miejscowości (zob. rycina 18)¹. Spróbujemy tu znaleźć dobry szlak drogowy w kierunku Chin przez południowy skrawek Rosji i dalej do Kazachstanu.

Ryc. 18. Mapa administracyjna Ukrainy

Aby dostać się na rozległe prawie puste przestrzenie Kazachstanu musimy pokonać jeszcze tereny Rosji. Interesujący nas fragment mapy samochodowej tego kraju z zaznaczeniem szos, miast i portów lotniczych pokazano na rycinie 19².

¹<http://pl.maps-of-europe.com/maps/maps-of-ukraine/political-and-administrative-map-of-ukraine-with-roads-and-cities.jpg>, dostęp: 4.10.2019.

²<http://pl.maps-of-europe.com/maps/maps-of-russia/detailed-physical-map-of-russia-with-all-roads-cities-and-airports.jpg>, dostęp: 4.10.2019.

Ryc. 19. Fragment mapy samochodowej Rosji na przestrzeni Ukraina-Kazachstan

Jesteśmy już na granicy w pobliżu miasta Astrakhan i teraz czeka nas długa droga przez suche prawie pustynne terytoria Kazachstanu¹. Zastanawiamy się jak dostać się do granicy Kirgistanu samochodem ciężarowym, bowiem w tym kraju szybkie drogi są dopiero w budowie. Natomiast na drogach lokalnych ciągną się stada wielbłądów, owiec i kóz. Zainteresujmy się teraz poglądową mapą Kazachstanu (zob. rycina 20), na której zaznaczono większe miejscowości².

Ryc. 20. Mapa ogólna Kazachstanu

¹<https://pl.wikivoyage.org/wiki/Kazachstan>, dostęp: 4.10.2019.

²https://pl.wikivoyage.org/wiki/Kazachstan#/media/Plik:Kazakhstan_CIA_map_PL.png,
dostęp: 4.10.2019.

Proponuje jeszcze zainteresować się mapą administracyjną Kazachstanu (zob. rycina 21)¹.

Ryc. 21. Ogólna mapa administracyjna Kazachstanu

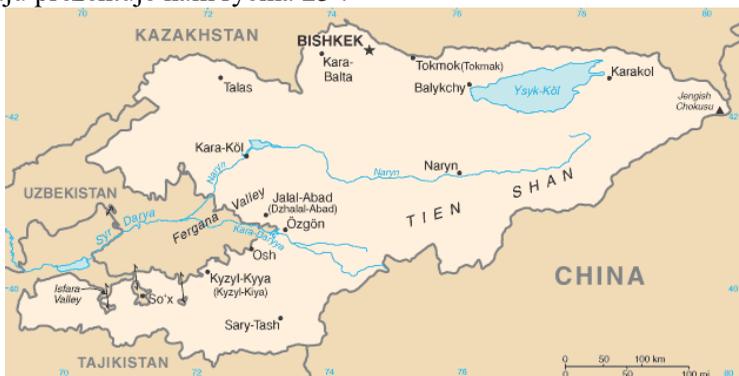
Zwróćmy jeszcze uwagę na sieć dróg Kazachstanu na mapie transportowej (zob. rycina 22).

Ryc. 22. Mapa transportowa Kazachstanu

¹<https://www.worldmap.pl/kazachstan/>, dostęp: 5.10.2019.

Teraz czeka nas teraz trudna przeprawa przez Kirgistan, a po pokonaniu tego kraju będziemy już w Chinach. Mapę omawianego kraju prezentuje nam rycina 23¹.

Ryc. 23. Mapa Kirgistanu

Interesuje nas jednak sieć dróg, więc zainteresujemy się mapą transportową Kirgistanu (zob. rycina 24)².

Ryc. 24. Mapa transportowa Kirgistanu

¹<http://www.travelin.pl/galeria/mapa-kirgistanu.gif>, dostęp: 5.10.2019.

²<http://www.travelin.pl/galeria/mapa-transportowa-kirgistanu.jpg>, dostęp: 5.10.2019.

Zbliżamy się do kraju docelowego, czyli Chin i interesuje nas zapewne możliwość dotarcia drogami szybkiego ruchu do wielkiej aglomeracji jaką stanowi Szanghaj i jego okolice. Zwróćmy zatem uwagę na główną mapę transportową omawianego kraju (ryc. 25)¹.

Ryc. 25. Mapa transportowa Chin

Mając zestaw map transportowych, zwanych też samochodowymi możemy podjąć próbę wyznaczenia marszruty trasy Hamburg-Szanghaj, lecz ten trud pozostawia się dociekliwemu Czytelnikowi - najlepiej kierowcy TIR-a.

Alternatywne rozwiązanie

Jak już we *Wprowadzeniu* wspomniałem różne są koncepcje „Nowego Szlaku Jedwabnego”, liczącego jeszcze dawno temu około

¹<http://www.travelin.pl/galeria/mapa-transportowa-chin.jpg>, dostęp: 5.10.2019.

10000 km do Chin, biorąc pod uwagę obecny potencjał gospodarczy Unii Europejskiej, Rosji a przede wszystkim silnych teraz gospodarczo Chin. Zainteresowanie moje zbudził artykuł w Internecie „Autostrada „Słońca” połączy Azję z Europą”¹. Według tej koncepcji szlak rozpoczyna się też w Hamburgu, a meta znajduje się w Szanghaju. Droga szybkiego ruchu wiedzie przez Niemcy, Polskę, Białoruś, Rosję, Mongolię, wschodnią część Ukrainy, Kazachstan i Chiny. Jest to zatem autostrada międzykontynentalna licząca ponad 8 tys. km, a jej poglądowe przedstawienie na mapie zaprezentowano na rycinie 26.

Ryc. 26. Szlak drogowy w kierunku do Chin

Na kolejnej rycinie 27 pokazano na globie ziemskim przebieg trasy Hamburg-Szanghaj ze wskazaniem wstępnym na czerwono autostrad i na zielono drogi szybkiego ruchu, który przewidywany jest na terenie Ukrainy.

¹<https://www.wykop.pl/link/5045927/autostrada-slonca-polaczy-azje-z-europa/>, dostęp: 5.10.2019.

Рис. 27. Маршеніе - гігантський шлях обміну товарів з Китаєм

Z notatki internetowej dowiadujemy się, że Rosja zezwoliła na budowę odcinka omawianej magistrali przez swoje terytorium liczącego około 2 tys. km¹. Szacuje się, że ten odcinek „Południowej autostrady” będzie kosztował około 36 mld zł i jego budowa trwać będzie od 12-14 lat. Tak więc według tej alternatywy Chiny byłyby bliskie rozpoczęcia prowadzenia nowego Szlaku Jedwabnego w obecnym XXI wieku, zmniejszyło by to kłopoty z przewozem transportem morskim ogromnej masy towarów. Magistrala będzie czteropasmowa i poza Polską będzie mieć wjazd między innymi w okolicach Smoleńska na Białorusi i dalej pobiegnie do Mińska i Moskwy. W części wschodniej ma dojść do Sagarchinu w Kazachstanie. Zrealizowanie tego pomysłu umożliwi szybkie transportowanie produktów między Chinami a Europą. Łatwo zauważyć, że jest to silna konkurencja wobec transportu Koleją Transsyberyjską, czy też drogą morską przez Kanał Sueski. Zwróćmy uwagę na ominięcie w tej alternatywie Ukrainy i Mongolii.

¹<https://www.bankier.pl/wiadomosc/Gigantyczna-autostrada-polaczy-Azje-z-Europa-7706392.html>, dostęp: 5.10.2019.

Przykład autostrady „Via Carpatia”

Wielkie pomysły generują za sobą nowe przedsięwzięcia, a są nimi integrowane i modernizowane autostrady europejskie w relacji północ-południe, które w dalekiej przyszłości mogą stanowić żebra „kręgosłupa” jakim będzie prezentowana w tym opracowaniu gigaautostrada wykonana według jednego z wariantów zaprezentowanych w tym materiale. Przykładem takim jest realizowana stopniowo autostrada „Via Carpatia”, która będzie miała swój początek na Łotwie, a zakończenie w Grecji¹. Autostrada ta stanowić będzie docelowo międzynarodowy, szlak drogowy biegnący przez wschodnią część Europy, będący połączeniem Kłajpedy z Salonikami. W cytowanej pracy magisterskiej zaprezentowano poszczególne odcinki biegnące przez państwa które zdecydowały się przyłączyć do tego dużego przedsięwzięcia logistycznego. W tym opracowaniu zasugerowano alternatywną propozycję przebiegu trasy Via Carpatia biorąc pod uwagę państwa, które wyraziły chęć przystąpienia do tego projektu, a są nimi Łotwa, Estonia, Ukraina. Szczególną uwagę zwrócono na aktualny stan dróg, przez który miał by przebiegać omawiany szlak transportowy i wskazanie potrzeby ich modernizacji dla ujednolicenia standardu na całej długości.

Trasy szybkiego ruchu są bowiem jednym z najistotniejszych czynników, wpływających na efektywność transportu samochodowego. Jak już wiemy grupę tych dróg stanowią głównie autostrady oraz drogi ekspresowe. W Polsce maksymalna dopuszczalna prędkość na autostradzie w Polsce dla samochodów osobowych, motocykli i samochodów ciężarowych do 3,5 t wynosi 140 km/h. Natomiast dla samochodów z przyczepą 80 km/h. Użytkowanie autostrad cechuje mała liczba wypadków. Tak więc zachodzi potrzeba budowania tego rodzaju dróg szybkiego ruchu ze względu na przyspieszony rozwój transportu towarów zarówno w skali regionalnej jak i międzynarodowej². W Polsce mamy obecnie 6 podstawowych autostrad o długościach w km następujących³:

¹Ta część opracowania bazuje na wykonanej pod kierunkiem autora pracy magisterskiej: Kwaśniak A., *Koncepcja trasy szybkiego ruchu drogowego (Rozwinięcie trasy Via Carpatia)*, WSZiA w Opolu, Opole 2019.

²Basiewicz T., Gołaszewski A., Rudziński L., *Infrastruktura transportu*, Wydawnictwo OWPW, Warszawa 2007, s. 91.

³Strachowska A. R., *Ustawa o drogach publicznych. Komentarz*, Wydawnictwo WoltersKluwer, Warszawa 2012, s. 53.

<i>A1</i>	<i>A2</i>	<i>A4</i>	<i>A6</i>	<i>A8</i>	<i>A18</i>
570	650	680	30	27	75

Autostrada A6 biegnie od granicy z Niemcami w Kolbaskowie do Szczecina, A8 stanowi obwodnicę Wrocławia, a A18 ma swoją trasę od Bolesławca do Olsztyna. Autostrada Bursztynowa (A1) biegnie wzdłuż linii północ-południe, łącząc Gdańsk i porty wybrzeża z Czechami w Gorzyczkach. Należy ona do międzynarodowej trasy E75. Położona jest w VI transeuropejskim korytarzu transportowym Gdańsk-Brno-Bratysława-Wiedeń. Istniejące i w trakcie realizacji długości odcinków w km autostrady A1 są następujące¹:

<i>Odcinek</i>	<i>Długość</i>	<i>Stan</i>
<i>Gdańsk-Toruń</i>	155	<i>Istniejący</i>
<i>Toruń-Tuszyn</i>	164	<i>Istniejący</i>
<i>Tuszyn-Gorzyczki</i>	251	<i>Istniejący</i>
<i>Rzasawa-Pyrzowice</i>	57	<i>W realizacji</i>
<i>Tuszyn-Częstochowa</i>	64	<i>W realizacji</i>

Autostradą A2, zwana Autostradą Wolności, przebiega przez całą Polskę, od zachodniej granicy aż do wschodniej, przez województwa lubuskie, wielkopolskie, łódzkie, mazowieckie oraz lubelskie. Długości poszczególnych jej odcinków są następujące²:

<i>Odcinek</i>	<i>Długość</i>	<i>Stan</i>
<i>Świecko-Konin</i>	261	<i>Istniejący</i>
<i>Konin-Stryków</i>	111	<i>Istniejący</i>
<i>Stryków-Warszawa</i>	108	<i>Istniejący</i>
<i>Obwodnica Mińska Mazowieckiego</i>	22	<i>Istniejący</i>
<i>Warszawa-Mińsk Mazowiecki</i>	15	<i>W realizacji</i>
<i>Kałuszyn-Kukuryki</i>	133	<i>W realizacji</i>

Kolejna autostrada A4 o długości 670 km, zakończona w 2016 roku, ma swój początek w Jędrzychowicach na granicy z Niemcami i przebiega przez wszystkie województwa południowej Polski, aż do granicy z Ukrainą³. W okolicy miejscowości Bolesławiec łączy się z autostradą A1, która dalej biegnie do Olszyny, przy granicy Polsko-Niemieckiej. Na węzle Wrocław Południe krzyżuje się z inną trasą szybkiego ruchu A8, czyli Autostradą Obwodnicą Wrocławia.

¹<https://www.google.com/maps>, dostęp: 29.08.2018.

²Ibidem.

³Ibidem.

<i>Odcinek</i>	<i>Długość</i>
<i>Jędrzychowice-Wrocław</i>	<i>159</i>
<i>Wrocław-Gliwice</i>	<i>151</i>
<i>Gliwice-Katowice</i>	<i>32</i>
<i>Katowice-Trzebinia</i>	<i>34</i>
<i>Trzebinia-Bochnia</i>	<i>91</i>
<i>Bochnia Rzeszów</i>	<i>122</i>
<i>Rzeszów-Korczowa</i>	<i>91</i>

Autostrada A4 pod względem międzynarodowym, należy do dwóch ważnych szlaków, przy czym pierwszy z nich to E40, który ma początek we Francji w Calais położonym nad kanałem La Manche, a zakończenie jest aż w Kazachstanie. Odcinek autostrady A4 Mysłowice - Balice należy do E462, co umożliwi bezpośrednie połączenie Polski z Czechami.

Uzupełnieniem głównych sieci autostrad jest autostrada A6, która zlokalizowana jest terenie województwa zachodniopomorskiego i stanowi drogowe połączenie północno-zachodniej Polski z Niemcami, będąc przedłużeniem autostrady A11. Jest ona również obwodnicą Szczecina i dodatkowo należy do międzynarodowego szlaku E28 (Berlin - Mińsk). Następną autostradą A8 jest uzupełniającą drogą szybkiego ruchu i pełni już już nadmieniono również „*Autostradową Obwodnicę Wrocławia*”. Zlokalizowana jest na szlaku paneuropejskim sieci TEN-T. Stanowi połączenie państw Europy Środkowej z państwami położonymi po wschodniej stronie naszej granicy z Białorusią. Ostatnią z sześciu wcześniej wymienionych autostrad jest będąca w przebudowie A18.

Drugim rodzajem dróg zaliczanych do tras szybkiego ruchu o oznaczeniu Ssą drogi ekspresowe, mające dwa pasy ruchu, na którym odbywa się wyłącznie ruch samochodowy. W przeciwieństwie do autostrad na drogach ekspresowych oprócz skrzyżowań wielopoziomowych mogą występować skrzyżowania jednopoziomowe z drogami publicznymi¹. Drogi ekspresowe stanowią uzupełnienie istniejącej infrastruktury drogowej wykorzystywanej w połączeniach nie tylko międzyregionalnych, ale i międzynarodowych. W Polsce w roku 2018 istniało 20 dróg

¹ Golemska E., *Kompedium wiedzy o logistyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 111.

ekspresowych, o łącznej długości około 1900 km, budowanych z myślą o docelowym ich przekształceniu w autostrady.

Przeglądając trasy szybkiego ruchu w Europie, należy zwrócić uwagę na sieć transeuropejską TEN-T (*Trans-European Transport Networks*), a początek idei budowy tej sieci sięga lat 80-tych¹. Kwestie TEN-T reguluje Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1315/2013 z dnia 11 grudnia 2013 r. w sprawie unijnych wytycznych dotyczących rozwoju transeuropejskiej sieci transportowej (Dz.U. L 348 z 20.12.2013, str. 1-128). W skład TEN-T wchodzi: szlaki drogowe, kolejowe, lotnicze, morskie oraz rzeczne stanowiące najważniejsze połączenia z punktu widzenia rozwoju UE, a także punktowe elementy infrastruktury w postaci portów morskich, lotniczych, śródlądowych i terminali drogowo-kolejowych. TEN-T stanowi jednocześnie program unijny dotyczący sieci drogowych, kolejowych, wodnych i powietrznych². Istotną rolę odgrywają paneuropejskie korytarze transportowe, na którym istnieją i funkcjonują przynajmniej dwa rodzaje transportu. Przykład fragmentu korytarza kolejowego w relacji Berlin-Palermo, stanowiącego linię dużych prędkości Norymbergia-Monachium, zaprezentowano na rycinie 28³.

Ryc. 28. Widok linii kolejowej Norymbergia-Monachium⁴

¹<https://www.gov.pl/web/infrastruktura/transeuropejska-siec-transportowa-ten-t>, dostęp: 5.10.2019.

²https://pl.wikipedia.org/wiki/Transeuropejska_siec_transportowa, dostęp: 5.10.2019.

³Ibidem.

⁴https://pl.wikipedia.org/wiki/Transeuropejska_siec_transportowa#/media/Plik:Parallelfahrt_NI_M.jpg, dostęp: 5.10.2019.

Konieczność uczestniczenia, choć częściowo w sieci dróg europejskich spowodowała, iż wiele państw uwzględnia to inwestując w swoją infrastrukturę transportową, w tym również w infrastrukturę drogową. Przykładem trasy biegnącej z Zachodu na Wschód jest wspomniana już droga E40 licząca około 8500 km. Oprócz tego, że jest to najdłuższy europejski szlak drogowy (przebiega ona przez 9 państw), to jeszcze stanowi połączenie Europy z Azją (zob. rycina 29)¹.

Trasą bezpośrednią, biegnącą z północy na południe jest trasa E65, przy czym ten szlak drogowy rozpoczyna się w Szwecji, a zakończenie jego jest w Grecji. Na tej trasie oprócz dróg kołowych wykorzystywane jest połączenie promowe Świnoujście-Ystad. Trzeba wyraźnie zaznaczyć, że połączenie transportu drogowego z morskim podwyższa efektywność przewozów towarów. Dzięki temu trasa E65 stanowi jeden z głównych szlaków drogowych, na którym odbywa się przewóz towarów samochodami, zwana Autostradą Północną (zob. rycina 30)².

Rys. 29. Przebieg trasy E40

Ryc. 30. Szlak E65

Analizując współpracę państw na osi Północ-Południe, trzeba zwrócić jeszcze raz uwagę na istniejące w ramach sieci TEN-T korytarze transportowe, które stanowią podstawowe szlaki realizacji zadań w zakresie transportu wyznaczonych przez Wspólnotę Europejską. Korytarze te mają również znaczenie dla Polski, gdyż nasz kraj wchodzi w skład dwóch korytarzy RFC o numerach 8 i 5, łączących porty należące do Morze Północnego z portami Morza

¹[https://pl.wikipedia.org/wiki/E40_\(trasa_europejska\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/E40_(trasa_europejska)), dostęp: 5.10.2019.

²[https://pl.wikipedia.org/wiki/E65_\(trasa_europejska\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/E65_(trasa_europejska)), dostęp: 14.09.2018.

Bałtyckiego. Korytarz 8 prowadzi przez Finlandię i Estonię łącząc te państwa połączeniem promowym. Po ukończeniu prac, ma być nowoczesne połączenie drogowo-kolejowe łączące kraje bałtyckie w tym Polskę i Niemcy, a także dalsze państwa, a w szczególności Holandię oraz Belgię. Najistotniejszym przedsięwzięciem jest projekt *RailBaltic* stanowiący linię kolejową, która połączy Tallin, Rygę, Kowno oraz północnowschodnią Polskę. Natomiast międzynarodowy Korytarz Transportu Towarowego 5 łączy Morze Bałtyckie z Morzem Adriatyckim, prowadząc z obszarów południowej Polski, przez Wiedeń, Bratysławę, rejon Alp Wschodnich i dociera aż do południa Włoch¹.

Istotną barierą na drodze efektywnej wymiany towarowej jest stan infrastruktury drogowej poszczególnych obszarów i regionów, zwłaszcza dla zaprojektowanej drożności korytarzy transportowych promowo-kolejowo-drogowych. Sprzyjają rozwojowi transportu stosowane metody zarządzania takie jak *Just in Time* (JiT), *Lean Management* (LM). Trzeba wyraźnie zaznaczyć, że Unia Europejska, Chiny oraz Stany Zjednoczone są obecnie trójką największych partnerów w handlu międzynarodowym.

Unia Europejska transportuje najwięcej towarów z Chin oraz Indii, przy czym znaczna część towarów eksportowana jest z UE do Stanów Zjednoczonych². Powracając na grunt polski to obserwowany jest coroczny wzrost zarejestrowanych pojazdów w tys. szt., przy czym największą ich grupę stanowią samochody osobowe oraz ciężarowe. Sytuację w tym zakresie odniesioną do okresu 2010-2017 prezentuje zamieszczone zestawienie³.

Grupa pojazdów	2010	2015	2016	2017
Samochody ciężarowe	2982	3425	3541	3639
Samochody osobowe	17240	20723	21675	22504

W ramach Grupy Wyszehradzkiej, następuje między innymi, bieżąca współpraca w zakresie transportu takich krajów jak Polska, Słowacja, Węgry i Czechy. Wynika to z potrzeby integracji działań,

¹http://transinfo.pl/9-europejskich-transportowych-korytarzy_more_43462.html, dostęp: 14.10.2018.

²https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=International_trade_in_goods/pl, dostęp: 14.10.2018.

³*Mały Rocznik Statystyczny Polski 2018*, tab. 8, s. 321.

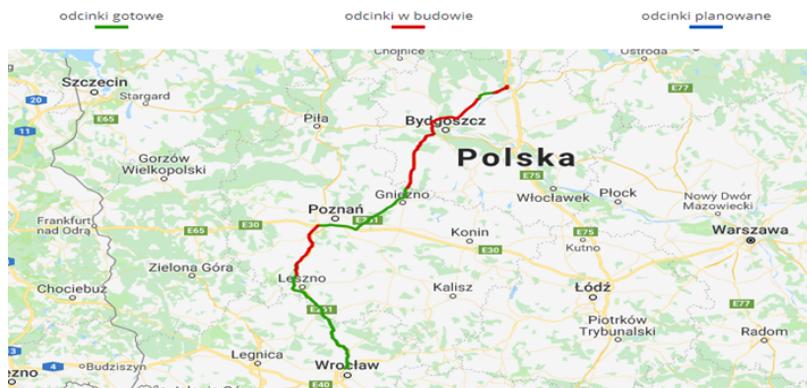
bowiem np. Czechy i Słowacja połączone są z Polską szlakami drogowymi i kolejowymi, a autostrada A1 łączy Polskę z Czechami i Słowacją. Nowoczesna infrastruktura transportowa jest również niezbędna by ożywić gospodarczo polskie porty morskie, brak jest bowiem dróg o wysokim standardzie, które prowadziłyby do czterech, wielkich portów Gdyni, Gdańska, Szczecina oraz Świnoujścia. Następuje ciągła, choć zbyt mało dynamiczna do potrzeb rozbudowa i unowocześnienie tych portów, gdyż stale rośnie tonaż przeładunków. Zauważane jest systematyczne doskonalenie wewnętrznej infrastruktury w tych portach i w ich najbliższym otoczeniu. Szlakami drogowymi, prowadzącymi do portów w Gdańsku, Szczecinie i Świnoujściu, są drogi należące do tych miast, jednak nie stanowią one bezpośredniego połączenia do terenów portowych. Jednak sieć dobrych dróg w Polsce staje się coraz rozleglejsza, a do roku 2025 zamierza się wybudowanych około 2750 km nowych dróg szybkiego ruchu. Na rozbudowę sieci dróg szybkiego ruchu w latach 2014-2023 przeznaczono wstępnie 107 mld zł¹, przy czym w późniejszym czasie kwota ta została podwyższona. W roku 2020 mają zostać zakończone budowy na całym odcinku drogi ekspresowej S5, która biegnie od Wrocławia, przez obwodnicę Poznania, łącząc się z autostradą A1 w okolicy Grudziądz (zob. rycina 31). Takie połączenie umożliwi ominięcie Gniezna oraz Bydgoszczy, a także pozbycie się ruchu tranzytowego w tych miastach².

Droga ekspresowa S19 ma mieć docelowo długość około 570 km i przebiegać przez całą wschodnią Polskę i ma ona pokrywać się z międzynarodowym korytarzem transportowym *Via Carpatia* (zob. rycina 32)³.

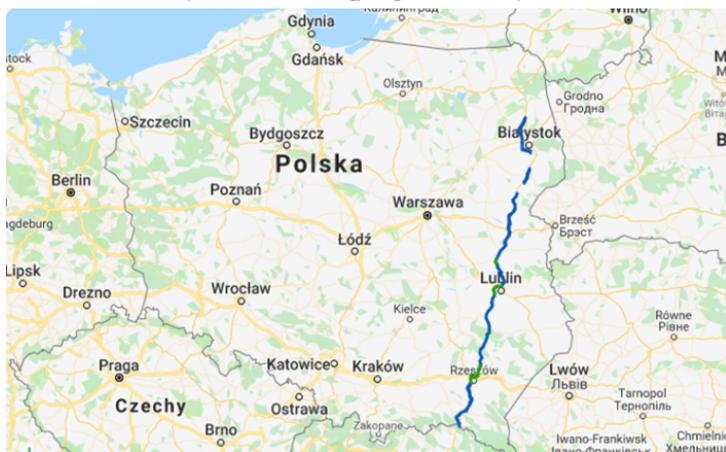
¹Uchwała nr 97/2017 Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2017 r. zmieniająca uchwałę w sprawie ustanowienia programu wieloletniego pod nazwą „Program Budowy Dróg Krajowych na lata 2014-2023 (z perspektywą do 2025 r.)”, źródło: <https://www.gov.pl/web/infrastruktura/program-2014-2023>, dostęp: 20.11.2018.

²<https://conadrogach.pl/droga-ekspresowa/s5/mapa-samochodowa>, dostęp: 5.10.2019.

³<https://conadrogach.pl/droga-ekspresowa/s19/mapa-samochodowa>, dostęp: 5.10.2019.

Ryc. 31. Przebiegfragmentu trasy S5

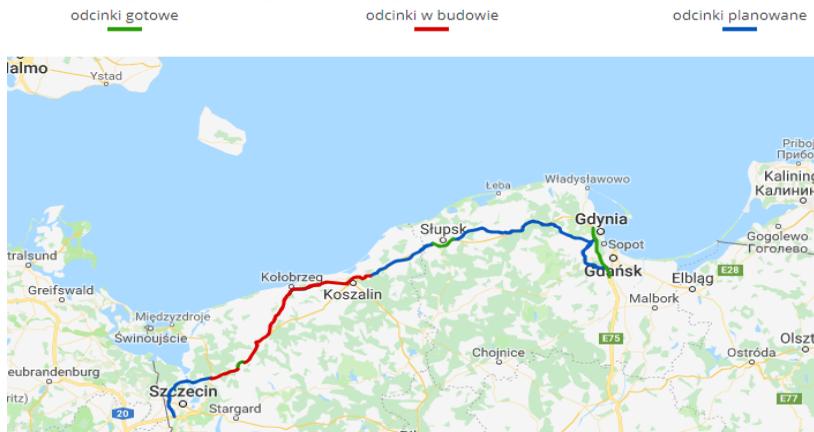

Ryc. 32. Przewidywany przebieg S19

Skorzystajmy jeszcze dalej za zgodą autora z cytowanej wcześniej pracy magisterskiej, aby przybliżyć temat autostrady Via Carpatia¹, która w niedalekiej przyszłości będzie połączeniem Europy północnej z południową. Wspomnijmy jeszcze o drodze ekspresowej S6 o długości 340 km, która docelowo ma łączyć Szczeciński Obszar Metropolitalny z drogą ekspresową S3 na węzle Goleniów i przebiegać będzie przez Kołobrzeg, Koszalin, Słupsk wraz z

¹Kwaśniak A., *Koncepcja trasy szybkiego ruchu drogowego (Rozwinięcie trasy Via Carpatia)*, praca magisterska, WSZ iA w Opolu, op.cit.

Trójmiastem aż do autostrady A1, do węzła Rusocin. Trasa S6 ma zastąpić obecną drogę krajową nr 6 i będzie ona obwodnicą dla wielu miast z województwa pomorskiego (zob. rycina 33¹).

Ryc. 33. Trasa S6

Budowa S6 ma istotne znaczenie dla transportu międzynarodowego, ponieważ będzie uzupełnieniem dużej sieci drogowej TEN-T, przebiegającej od Niemiec przez Polskę, Obwód Kalingradzki aż do państw nadbałtyckich. Oprócz tego, należec będzie również do trasy europejskiej E28 prowadzącej z Berlina do Mińska Białoruskiego i w znacznej części pokrywać się będzie z trasą Via Hanseatica, która łączy miasta położone przy południowym Bałtyku, a mianowicie Leka, Ryga, Talin czy Petersburg².

Odcinki trasy *Via Carpatia*

Transeuropejski szlak drogowy *Via Carpatia* ma rozpocząc się w Kłajpedzie na Litwie, a dalej przebiegać będzie przez Polskę, Słowację, Węgry, Rumunię, Bułgarię aż do Grecji. Przewidywane są też rozgałęzienia tej autostrady w ramach miast Rumunii i Bułgarii (zob. rycina 34)³.

¹ <https://conadrogach.pl/droga-ekspresowa/s6/mapa-samochodowa>, dostęp: 5.10.2019.

² <https://szemu.d.pl/informacje-urzedowe/trasa-s6/>, dostęp: 19.11.2018.

³ <https://trans.info/pl/bialorus-i-ukraina-chca-via-carpatia-99534>, dostęp: 5.10.2019.

Ryc. 34. Przebieg trasy Via Carpatia

Wszelkie prowadzone inwestycje na drogach krajowych zawarte są w „Programie Budowy Dróg Krajowych na lata 2014-2023 (z perspektywą do 2025 r.)”. Długość *Via Carpatia*, w zależności od ostatecznej trasy w Polsce może być w przedziale (734-761) km. Ze wschodnich województw, najlepszą infrastrukturę transportową, zarówno drogową, kolejową jak i lotniczą ma województwo podkarpackie.

Następnym krajem przez które przebiega projektowany korytarz transportowy zwany *Via Carpatia* jest Słowacja. Na terenie tego państwa szlak drogowy ma mieć 127 km i rozpoczyna się od granicy z Polską w Barwinku do granicy z Węgrami w Milhost. Ten odcinek trasy składa się głównie z dróg, które muszą zostać przebudowane, uwzględniając obwodnice większych miast. Dodam, że *Via Carpatia* na Słowacji pokrywa się z trzema trasami szybkiego ruchu, a największą stanowi R4. Biegnie ona przez wschodnią część Słowacji i wynosi około 94 km, a dalej to autostrada D1, a jej fragment ma 24 km i jeszcze R4o długości 14 km.

Via Carpatia przebiega na skraju wschodniego obszaru Węgier, a całkowita długość odcinka od Tornyosnemeti do Nagykereki

wynosi 234 km. Dalej trasa ta kieruje się do Rumunii, przy czym planowana długość dróg i odgałęzień będzie 1566 km. Ten odcinek szlaku ma trzy odgałęzienia, a mianowicie w miejscowości Oradea, w kierunku Saloniki w Grecji oraz w miejscowości Adar, które ma połączyć omawiany szlak z trasami europejskimi E70 oraz E75. Zgodnie z późniejszą deklaracją w Łąncucie II szlak *Via Carpatia* ma mieć zakończenie aż w Turcji.

* * *

Realizacja całej trasy *Via Carpatia* ma akceptację Parlamentu Unii Europejskiej, który wyraził zgodę na umieszczenie omawianego szlaku na liście priorytetowych inwestycji unijnych. Pomysł zbudowania korytarza transportowego *Via Carpatia* to ogromne obciążenie finansowe krajów współuczestniczących w tym przedsięwzięciu, jak również budżetu Unii Europejskiej. W kalkulacji budowy poszczególnych odcinków tej autostrady należy uwzględnić następujące cechy:

- długość,
- rodzaj terenu i zabudowania obszaru,
- charakter ruchu,
- klasa drogi,
- węzły drogowe,
- mosty,
- wiadukty drogowe,
- stan nawierzchni.

Ważnym wskaźnikiem, który jest konieczny do wyznaczenia efektywności odcinków danej trasy jest 25-letnia prognoza SDR - średniego ruchu dobowego.

Oprócz składników kosztu ściśle zwanego z użytkownikami dróg, jest również grupa kosztów związana z budową oraz modernizacją analizowanej drogi. Dotyczy to wykupu gruntów, przeprowadzania badań oraz wykonania odpowiednich projektów, a także wymaganej dodatkowej infrastruktury drogowej jak węzły, skrzyżowania, czy miejsca obsługi podróżnych. Szacuje się, że największe wydatki są związane z wykupem gruntów, a w przypadku terenów zasiedlonych koszty wysiedlenia wynoszą około 30%, a także niemałe są koszty administracyjne, a tylko około jedną czwartą stanowią koszty samej budowy takiego ambitnej trasy jakim jest planowana *Via Carpatia*.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК СІВЕРЩИНИ.
СЕРІЯ: ОСВІТА. СОЦІАЛЬНІ
ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ**

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 2 (3)**

Відповідальні за випуск

Гончаренко О. Г.,

Аніщенко В. О.

Коректор

Сила Л. М.

Комп'ютерна верстка і макетування

Олефіренко В. М.

За достовірність інформації в статтях
відповідальність несуть автори публікацій.

Підписано до друку 19.12.2019 р. Формат 60×84/16.
Друк різнографія. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 12,09.
Тираж 100 пр. Зам. № 35/19.

Редакційно-видавнича група Академії Державної пенітенціарної служби
14000, м. Чернігів, вул. Гонча, 34.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 5378 від 06.07.2017 р.